

**СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ
ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

**Олий ўқув юртлари ҳуқуқшунослик
мутахассислиги бўйича таълим
олаётган талабалар учун
ДАРСЛИК**

Тошкент – 2003

Ушбу дарсликнинг IV-2-&, VI-1-&, 3-&. II- 2-&. V-3-&. тайёрлашда доцентлар, С.М.Одилходжаева, Х.Н.Назаров, М.А.Хамидова, Ф.А.Мухитдинова ва катта ўқитувчи О.О.Хусанбоев иштирок этдилар.

Муаллифлар таркиби: Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, ю.ф.д., проф. **Ҳ.Б.Бобоев**- Кириш, II, V, VI боблар, проф. **Ҳ.Ф.Воҳидов** I, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV боблар, проф. **Ю.Т.Дадабоев** III-IV боблар, доц. **Д.Воҳидова** XVI боб.

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, юридик фанлари доктори, профессор Ҳ.Б.Бобоев тахрири остида

С53 Сиёсий ва ҳуқуқий талимотлар тарихи: олий ўқув юрт. – ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалар учун дарслик (Муаллифлар таркиби: Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Ф.Воҳидов, – Ю.Т.Дадабоев, Д.Воҳидова; Масъул муҳаррир Ҳ.Б.Бобоев ва бошқ.). – Т.: Тошкент Давлат юридик ин – ти, 2003. – 205 б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, Тошкент Давлат юридик ин – ти.

Тақризчилар: проф. Зиёдулло Муқимов, проф. Абдужаббор Тўлаганов, ю.ф.д., А. Раҳманов

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун тайёрланган.

Ушбу дарслик биринчи маротаба ўзбек тилида ёзилган. Унда қадим замонлардан то ҳозирги кунга қадар турли мамлакатларда турли цивилизациялардаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланиш тарихи ёритилган. Айниқса Ўзбекистонда қадимда давлат, ҳуқуқ, жамият, уруш ва тинчлик ҳақидаги гоёларга, алоҳида эътибор қаратилган. "Авесто", "Зафарнома", "Хамса" каби маънабалар ҳақида сиёсий-ҳуқуқий нуқтаи назардан маълумотлар берилган.

№ 450 – 2003 / 10 – 14
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.

ББК 66.1я 73+67.3я 73

КИРИШ

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослар ўрганадиган фанлар орасида ўз ўрни ва мавқеига кўра ўта муҳим фандир. Инсоният янги ХХІ асрга қадам қўяр экан «демократия», «сиёсат», «давлат», «ҳуқуқ» ҳамда терроризмга қарши кураш каби масалаларга янгича ёндошиш ва ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Дунёда бугун содир бўлаётган сиёсий ва ҳуқуқий воқийликларни тўғри тушуниш ва уларни илмий тавсифлаш авваламбор шу соҳанинг тарихини яхши ўрганишни тақозо этади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослик фанларининг мураккаб, бой қирраларини ўрганишда илмий лабаратория вазифасини ўтайди. қадим замонлардан то бугунги кунга қадар турли мамлакатларда турли замонларда, тарихчилар табири билан айтганда, турли цивилизацияларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихининг энг муҳим қирраларини ўрганади. Барча миллат ва мамлакатлар буюк мутафаккирларнинг сиёсий ҳуқуқий қарашларини ўрганишга алоҳида эътибор беради.

Ушбу фанда қадимги Турон заминда ўтган давлатлар ва ана шу давлатларда яшаб ижод этган мутафаккирларнинг ҳуқуқий қарашлари, бу ерлардаги динларнинг манбаларида хокимият, давлат, ҳуқуқ қонунчилик каби масалалар тўғрисидаги гоялар, қарашларни ҳамда бугунги Ўзбекистонда хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг ташаббускори президент И.А.Каримовнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига катта ўрин ажратилди.

Рус олимларидан С.Ф.Кечекъян, В.Н.Галанза, С.А.Покровский, В.С.Покровский, К.А.Мокичев, Э.Л.Розин, В.Д.Зорькин, Л.С.Мамут, В.С.Нерсисянц кабиларнинг шу соҳадаги хизматлари катта эканлигини эътироф этиш билан ушбу китоб биринчи бор ўзбек тилида ёзилмоқда. Уни ёзиш жараёнида устозларимиз С.А. Ражабов, М.Д.Луцкий, Х.Сулаймонова, О.Эшонов, А.А.Агзамхўжаев, Ш.З.Ўразаев ва М.Х.Ҳақимовларнинг ушбу фан ҳақидаги қимматли фикр ва мулоҳазалари эътиборга олинди.

проф. Бобоев Ҳ.Б.

1-боб. СИЁСИЙ ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДИ

1-&. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг предмети

Мустақил Ўзбекистон янги давлат барпо этаётган бугунги кунда инсониятнинг сиёсий ва ҳуқуқий тажрибасига ва бу тажрибани ўзида ифода этган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихига мурожат қилиш зарурий эҳтиёжга айланмоқда.

Жамиятимиз маънавияти барча халқлар томонидан яратилган сиёсий маданият ютуқларини ўз ичига олади ва ўзида мужассамлантиради. Ўтмиш авлодларнинг давлат ва ҳуқуқ, адолатли ижтимоий тузум ҳақидаги фикрлари ва уларни қандай йўналишда ривожланганлигини билиш, айниқса ёшлар учун, ниҳоятда муҳимдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг вазифаси авлоддан-авлодга ўтиб келаётган сиёсий ва ҳуқуқий билим соҳасидаги тажрибани ўрганиш, умумлаштиришдан иборатдир. Бу бебаҳо бойликдан фойдаланмасдан туриб, янги миллий давлат қуриш вазифаларини амалга ошириш мушкулдир. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши натижасида вужудга келди.

Сиёсий таълимотлар кенг маънода жамиятдаги синфлар, табака ва тоифалар, миллатлар ва эллатлар, шунингдек давлатлар ўртасидаги муносабатларни ифода этувчи ғоялар, қарашлар ва вазифаларни ўз ичига олади. Бу қарашларнинг ўзагини ҳокимият масаласи, давлат тузиш ва бошқариш услублари масалалари ташкил қилади. Жамиятнинг ривожланиши натижасида сиёсий ва ҳуқуқий билимлар ҳам ривожланади, бойиб борди. Шунга мувофиқ сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг предмети ҳам ривожланиб, ўзгариб борди.

Сиёсат, давлат, ҳуқуқ муаммолари фалсафа, политология, социология, ҳуқуқшунослик ва бошқа гуманитар фанлар томонидан ҳам ўрганилади. Улар ўртасида ворислик алоқалари мавжуд. Бироқ ҳар бир фаннинг бу муаммоларга ёндашиши ўзгачадир. Агар сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши билан шакллана бошлаган бўлса, сиёсатшунослик фани сиёсатнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий фаолиятдан мустақил ижтимоий

фаолият сифатида ажралиб чиқиши натижасида шаклланди. Бу эса тарихнинг янги ва энг янги даврига тўғри келади. Бундан ташқари сиёсатшунослик фанининг предмети сиёсий таълимотлар эмас, балки реал сиёсий жараёнларнинг ўзидир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарий билимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини ўрганувчи ҳам тарихий, ҳам назарий ихтисосликка мансуб фандир. Унинг доирасида давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва қонун чиқариш ҳақидаги назарий билимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тадқиқ қилинади ва ёритилади. Бу фанда сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисаларни ифодаловчи назарий гоёлар, қонун-қоида ва таълимотлар тарихи ўз аксини топган.

Жамиятда назарий таълимотлардан ташқари сиёсий ва ҳуқуқий воқеликни ўзида акс этувчи турли тасаввурлар, ҳис-туйғулар, эътиқодлар, кайфиятлар, фикрлар ҳам мавжуд. Булар халқ оғзаки ижодида, бадий асарларда, жамоат ва сиёсий арбобларнинг сиёсий ва ҳуқуқий ходисалар ҳақида айтган фикр ва мулоҳазаларида ифодаланган. Улар махсус назария даражада бўлмасада, жамиятдаги турли ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг манфаатларини, сиёсий дастурларини аниқлаш ва ёритиш имконини беради. Сиёсий таълимотлар тарихи буларни ҳам ўз ичига олади ва ўрганadi.

Меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатларини, орзу умидларини, ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларини ифода этувчи гоёлар алоҳида аҳамият касб этади. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларини ўзида ифода этувчи умуминсоний умумбашарий фикрлар, орзулар алоҳида диққатга сазовордир. «Бу инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тадбиркорлик эркинлиги; сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ва хоказолардир»¹.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанига хос хусусиятлардан яна бири шундан иборатки, унда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар биргаликда ўрганилади, чунки сиёсий ва ҳуқуқий ходисалар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Шунга мос ҳолда сиёсий ва ҳуқуқий ходисаларни ифодаловчи назарий тушунчаларни ҳам бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш мумкин эмас.

¹Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўёғасида: халфсиаликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997 й. 147 бет.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи давлат ва ҳуқуқ масалаларини кенг доирада, асосан давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, жамиятда тутган ўрни ва ролини ифодаловчи таълимотлар ва ғояларни тадқиқ қилади. Асосан ҳуқуқ назариясига мансуб бу муаммолардан ташқари ҳуқуқнинг алоҳида тармоқлари доирасида ёритиладиган жиноят ва жазо, айб ва маъсулият шакллари, ҳуқуқ субъектлари, суднинг ташкил қилиниши, роли ва ваколатлари, маъмурий фаолиятнинг йўналишлари каби масалаларини ифода этувчи фикр ва қарашлар ҳам сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи доирасига киради. Улар давлат ва жамиятнинг сиёсий ҳолатининг англашга, тасаввур этишга ёрдам беради ва муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожланишига фалсафа намоёндаларининг қўшган катта хиссасини алоҳида таъкидлаш лозим. Фалсафий фикр ва тарихининг бир қатор машҳур намоёндалари айни замонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг буюк намоёндалари ҳамдирлар. Уларнинг ҳуқуқ фалсафасига асос солганлигини алоҳида кўрсатиш керак. Масалан, Афлотун, Арасту, Конфуций, Фаробий, Кант, Гегель ва бошқалар.

Фалсафанинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларга таъсири яна шунда ҳам кўринадики, ижтимоий сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар намоёндаларининг кўпчилиги ўзлари файласуф бўлмасалар-да ўз даврининг фалсафий ғояларига ва методологик тамойилларига таянганлар.

Сиёсий ва ҳуқуқий фикрнинг ривожланишида фалсафанинг таъсирини ҳисобга олган ҳолда унинг ўзига хос назарий хусусиятлари борлигини тушуниш зарур. Бу сиёсий ва ҳуқуқий ходисаларнинг жамиятда тутган ўрни ва роли, ўзига хос ривожланиш қонунилари билан белгиланади. Масалан, Афлотун, Арасту, Фаробий, Кант, Гегель ва бошқа файласуфларнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фалсафий таълимотлари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида махсус тушунчалар, ўзига хос билиш воситалари ёрдамида муайян вазифа ва мақсад нуқтаи назаридан ёритилади. Бу ерда ўрганилаётган таълимотларнинг ҳуқуқий сиёсий моҳияти, ўзига хос хусусиятларини очиқ беришга урғу берилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи давлат ва ҳуқуқ назарияси, давлат ва ҳуқуқ тарихи ва бошқа ҳуқуқшунослик

фанларидан ҳам фарқланади. Бу фанлар сиёсий-ҳуқуқий муассасалар ва институтларнинг ўзини ўрганса, сиёсий таълимотлар тарихи уларнинг назарий билимда, таълимотларда ифодаланишини ўрганади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат ва ҳуқуқ тарихини билмасдан туриб уни ифодаловчи сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар мазмунини ҳам билиш мумкин эмас.

Ҳуқуқшунослик ихтисослигидаги бир-бири билан узвий боғланган тарихий ва назарий фанлар орасида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ўзининг генессология даражаси ва мавқеи билан ажралиб туради, уларнинг барчасини ўзаро боғланганлигини ифодалайди. У ҳозирги замон давлат ва ҳуқуқ муаммоларини ўрганиш ва тадқиқ қилишнинг муҳим назарий шартлардан бири сифатида хизмат қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ижтимоий-сиёсий тузум, ҳокимият, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ғоялар ва таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фандир.

2-&. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўрганиш методологияси

Жамият тараққиёти ўзига хос ривожланиш қонунларига эга. Бу қонунларни очиш ва унга амал қилиш йўлларини кўрсатиб бериш фаннинг вазифасидир.

Ижтимоий-сиёсий фикр тарихида жамият тараққиёти тўғрисида турли хил таълимотлар вужудга келди, ривожланди ва инқирозга учради, ўрнига янги таълимотлар пайдо бўлди. Бунинг сабаби бу таълимотларнинг ҳақиқатга мослик даражасининг нисбийлигидадир. Илм-фан тараққиёти, ижтимоий тажриба у ёки бу таълимот доирасидан чиқиш, давр талабига жавоб берадиган янги, кенгроқ тушунчалар тизимига ўтиш зарурлигини тақозо қила бошлайди. Мана шу даврларда янги қарашлар билан эскича қарашлар ўртасида мунозаралар кескинлашади. «Тарих сабоғи шундаки, унинг айнан кескин бурилишларида, ижтимоий формациялар алмашилаётганда ижтимоий муаммолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашади, миллий хафсизликка, фуқаролар тинчлиги ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланади.»¹

¹ Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёти кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997 й. 211 бет.

Сиёсий таълимотларни таҳлил қилиш усули ўзаро мунозарада бўлган сиёсий ва ҳуқуқий мақтабларнинг бири томонига ўтиб олмасдан уларга нисбатан объектив, холисона ёндашишни талаб қилади.

Совет тузуми даври сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг барча муаммоларига партиявийлик, тор синфийлик мезонлари асосида ёндашилди. Бу ҳол сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг кўп муаммоларини бир ёқлама баҳолашга олиб келди, объектив ва холисона ўрганишга имкон бермади. Коммунистик мафкура мезонларига мос келмайдиган кўплаб таълимотлар бутунлай ўрганилмади. Шарқ сиёсий таълимотлари, ислом сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини холисона ўрганиш имкониятлари чеклаб қўйилди.

Тадқиқотчи, қандай соҳада бўлишидан қатъий назар, предметга қандай ёндашиш керак деган муаммога албатта дуч келади. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганиш ва унга ёндашишнинг назарий ва амалий масалаларини чуқурлаштириш, объектив илмий ҳақиқатни аниқлашга мос келадиган тадқиқотлар йўллари ишлаб чиқиш методологиянинг муҳим муаммоларидандир. Тадқиқотнинг натижасигина эмас, унга олиб боровчи йўл ҳам назарий асосланган, ҳаққоний бўлмоғи керак.

Бугунги кунда ижтимоий ҳодисаларга, тарихга янгича, цивилизацион ёндашиш қўлланилмоқда. Бу ёндашиш давлат, ҳуқуқ ва шу каби ижтимоий ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини ўрганишда маънавий, маданий омилларига кўпроқ аҳамият беришни талаб қилади. Инглиз олими А. Тойнбининг фикрига кўра, цивилизациянинг ички моҳияти, руҳиятининг маданий омиллар ташкил қилади.

Цивилизацион концепция давлатни цивилизациянинг ўзгармас белгисидир, деб билади. Цивилизациянинг ривожланиш даражаси қандай бўлишидан қатъий назар давлат ҳуқуқ тартиботини таъминлаш ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туриш учун доим керак. Давлат тарихда жамиятнинг манфаатдор қатламларининг сиёсатини амалга ошириш, синфий антогонизмларни бостириш вазифаларини ҳам бажарган бўлсада, асосан у жамиятнинг иқтисодий ва маънавий ривожининг таъминловчи қудратли воситадир. У турли синфлар, табақалар, миллатлар ўртасида тинчлик ва тотувликни

таъминловчи куч, ташкилотдир. Цивилизацион ёндашув конкрет шахс ҳуқуқларини биринчи ўринга қўяди. Конкрет шахс ҳуқуқларининг устуворлиги гоёси бу ёндашувнинг ўзига мафтун қиладиган томонидир.

Формацион концепцияга биноан давлат синфлар пайдо бўлиши билан бирга пайдо бўлади. Иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синф ўзининг сиёсий ҳоқимиятини амалга ошириш учун давлатдан фойдаланади. Синфлар ва давлат абадий эмас. Инсоният ўзининг ривожланиш тарихида ибтидоий тузумдан бошлаб қулчилик, феодал, капиталистик формацияларни босиб ўтади, ундан коммунистик жамиятга кириб боради. Коммунистик жамиятда синфлар ва давлат бўлмайди. Бу гоёни ҳаётда амалга ошириш кўп салбий оқибатларга олиб келди. **Биринчидан,** жамият тариққийетининг барча босқичларида иқтисоднинг кўп қатламлилиги инкор қилинади, оқибатда бир-бирига қарама-қарши асосий синфларгина таҳлил доирасига киради, аҳолининг катта қисми ҳисобга олинмай қолади. **Иккинчидан,** иқтисодий базис усткурмага нисбатан белгилловчи асосий омил деб ҳисобланиб, унга урғу бериш, уни абс лотглаштириш инсон руҳиятининг, ижодий фаоллигини менсимасликка, шахснинг умуминсоний идеаллар билан уйғунлашган қадриятларини инкор қилишга олиб келади. Инсонга бетакрор шахс сифатида эмас, синфнинг вакили сифатида, ҳуқуқ эса ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилган иродасидир деб қаралади. Бу таълимотни ҳаётга тадбиқ этиш инсон ҳуқуқларини чеклашга, аҳолининг катта қисмини манфаатларини ҳисобга олмасликка олиб келди. **Учинчидан,** формацион ёндашув синфлар, табақалар ўртасида зиддиятни кучайтиради, уларни бир-бирига қарама-қарши қўяди. Давлатни бир синфнинг устидан иккинчисининг ҳукмронлигини таъминловчи куч дея нотўғри хулосалар қилади.

Ҳозирги замон илмий адабиётида формацион ёндашув аста-секин ўз ўрнини цивилизацион ёндашувга бўшашиб бермоқда, чунки бу ёндашув ҳуқуқий давлат ва ҳуқуқ вазифаларига мосдир, уларни илмий таҳлил қилиш имкониятини беради. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда ижтимоий иқтисодий шарт-шароитларни ҳам, маънавий, маданий омилларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Энг муҳими бу омилларнинг бир-бирига қарама-

қарши қилиб қўймасликдан иборат. Улар бир-бирини тўлдириб, бойитиб туриши керак.

Жамият ўзига хос тараққиёт қонунарига бўйсунган ҳолда ривожлансада, ҳар бир халқ ўзининг тарихий тажрибаси, ўзига хос маданияти ва анъаналари орқали умумий ривожланиш қонуниятларини бойитади. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг ўрганиш услуби ҳар бир мамлакатнинг маданияти, дини ва анъаналари билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларни назарда тутиш зарурлигини тақозо қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти қандай мақсадга хизмат қилиши ва қандай манфаатларни ифодалаш билан белгиланади. Агар сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ўз умрининг ўтаб бўлган ижтимоий-сиёсий тузумни ҳимоя қилишга қаратилган бўлса, бу таълимотлар ижтимоий тараққиётга ғов бўлиб қолади ва оқибатда инқирозга учрайди. Жамият тараққиётининг эҳтиёжлари заминда пайдо бўлган янги илғор ғоя ва қарашлар, жамият тараққиётига, янги ижтимоий иқтисодий тузумнинг пайдо бўлишига ва мустақамланишига кўмаклашади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда тарихий ёндашиш тамойили алоҳида ўрин эгаллайди. Тарихий ёндашиш таъмойили ўрганилаётган таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши йўналишини мумкин қадар ҳар томонлама таҳлил қилишни, уни баҳолашда воқеа ва ҳодисаларни танқидий ўрганиш билан чекланиб қолмасдан, ўша давр кишиларининг руҳиятини, анъаналарини, улар борлиқни қандай идрок қилишларини ўрганишни талаб қилади. У ўтмишдаги таълимотларга баҳо беришда субъектизмга йўл қўймаслик, тарихий ҳодисаларга холисона, объектив муносабатда бўлишга кўмаклашади. Тарихий ёндашиш тамойили сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг муайян тарихий шароит билан ва шу даврнинг сиёсий ва ҳуқуқий билимлар тизими билан, ўтмиш ва ҳозирги замон сиёсий тажрибаси билан боғлиқ эканлигини кузатиш имконини беради.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ўзига хос ривожланиш қонуниятларга эгадир. Ўтмишда яратилган таълимотлар фақат ўтмишгагина таъаллуқли эмас. Уларнинг вужудга келиши учун асос бўлган тарихий вазиятни ўзгариши ёки

тугаб кетиши билан улар ҳам йўқ бўлиб кетмайди. Албатта, бу таълимотларнинг ўша давр тарихий шароити билан бевосита боғлиқ тамонлари ўзгаради ёки ҳаётини тугатади. Бироқ, ўша давр мутаффакирларининг давлат ва ҳуқуқ ҳақида баён қилган кўпгина назарий гоялари ўз даврини ошиб ўтади, сиёсий ва ҳуқуқий билимнинг ривожланиш занжирига муҳим бўгин бўлиб киради, ўзининг назарий аҳамиятини кейинги даврларда ҳам йўқотмайди. Масалан, Афлотун, Арасту, Цицерон, Рим ҳуқуқшунослари, Форобий, Бурхониддин Ал-Марғиноний, Алишер Навоий ва бошқа кўп мутафаккирларнинг таълимотларини вужудга келтирган тарихий вазият аллақачон йўқ бўлиб кетган, лекин уларнинг гоялари ҳозиргача ўзининг илмий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бу ерда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг Форобийнинг машҳур «Фозил одамлар шаҳри» асари ҳақида айтган фикрини келтириш ўринлидир. «Бундан минг йилча муқаддам яратилганлигига қарамасдан, бугунги ўқувчи ҳам бу асардан ҳозирги ҳаётнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда асқотадиган муҳим фикр ва йўл-йўриқларни топа олади.»¹

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар намояндаларидан бири Цицерон мелоддан олдинги I асрда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ва давлат бошқарувини марказлаштириш таъмойиллари, шахсий ҳокимият ва унинг чегараси, ахлоқ ва давлат манфаатлари каби муаммоларини қўйдики, Европа бу муаммоларни ҳал қилиш учун кўп асрлар бош қотирди. Ҳуқуқшунослик илмининг ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аллома Бурхониддин Ал-Марғиноний ўзининг «Ҳидоя» сини XIII асрда яратган бўлсада, бу асар XIX асргача бутун мусулмон дунёсида асосий ҳуқуқ манбаи бўлиб хизмат қилди ва ҳозиргача ўзининг илмий аҳамиятни йўқотгани йўқ.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг билиш жараёнида янги тушунчалар, гоялар вужудга келади, бу эса назарий билимни бойитади ва чуқурлаштиради. Мана шундай жамғариш натижасида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг барча даврларида ҳам долзарб бўлган комил инсон, ахлоқ ва сиёсат, фуқаро ва давлат, эркинлик ва зарурат, ҳокимият ва зўрлик, адолат ва ҳуқуқ алоқадорлиги

¹ Каримов И.А., Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин. Т. «Ўзбекистон», 1998 й. 12 бет.

каби “абадий” муаммолар шаклланади. Турли давр мутафаккирлари бу муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қилдилар ва бу ишга ўз хиссаларини қўшдилар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидаги ворислик, унинг назарий мазмунини бойиши шу йўналишда боради. Бу жараён воқеаларни тасвирлаш билан бир қаторда назарий таҳлил қилиш орқали ёритилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда хронологик ва муаммовий ёндошиш услуби ҳам қўлланилади. Хронологик услуб мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти, яратган таълимотининг моҳияти, сиёсий ва ҳуқуқий фикрнинг қандай оқими ва йўналишларига мансублигини ёритишни талаб қилади. Бу услуб таълимотнинг шаклланиш жараёнини, унинг ўз даври билан боғланганлиги, қандай манфаатларни ифодаланганлигини, жамиятда тутган ўрни ва ўйнаган ролини тарихан конкрет ва тўлароқ ёритиш имкониятини беради.

Муаммовий услуб таълимотнинг назарий мазмуни заминида қандай фалсафий таъмойиллар ётганлигини, таълимот муаллифи учун қандай гоълар етакчи бўлганлигини ифодалайди. Бу услуб таълимотнинг сиёсий ва ҳуқуқий билимлар тизимида тутган ўрни ва аҳамияти, ундаги ворислик ва янгилик каби назарий муаммоларни аниқлаш ва таҳлил қилишни талаб қилади. Бунинг сабаби шундаки ҳар бир тарихий давр, мамлакат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши билан бирга умумийлик, такрорланиш белгиларига ҳам эгадир. Мана шу умумийликни аниқлаш зарурати муаммовий услубни талаб қилади.

Хронологик, муаммовий услублар бир-бири билан узвий боғлиқ. Буни ҳисобга олиш турли таълимотлардаги умумийлик ва алоҳидалик, такрорланмас ва такрорланувчи ҳодисаларни чуқурроқ англаш, аниқроқ ажратиш имкониятини беради.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ёритишда қиёсий тарихий тадқиқ қилиш услуби ҳам ишлатилади. Бу услуб таълимотларга хос умумий ва хусусий белгиларни чуқурроқ англаш имкониятини беради. Масалан, маърифатпарварлик йўналишига хос таълимотларнинг бир-бирига таққослаб таҳлил қилсак, уларнинг барчаси илм-фан, инсон эркинлигининг улуғлаганлигини, қолоқлик, чекланмаган мустабид ҳокимиятнинг қаттиқ танқид остига

олганлигини кўрамиз. Бу йўналишдаги мутафаккирлар турли мамлакатларда, турли даврларда яшаган ва ижод қилган. Бу ҳол уларнинг таълимотларига хос хусусиятларни белгилайди.

Таълимотга баҳо беришда мутафаккирнинг дунёқарашига, унинг ўз замони, ижтимоий-сиёсий тузумига бўлган муносабати, ғоявий сиёсий ҳайрихоҳлиги каби субъектив хусусиятларга ҳам аҳамият бериш зарур.

Ҳозирги кунда олдимизда турган долзарб муаммолардан бири Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини яратишдир. Бу масулиятли вазифани амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари муҳим методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу асарларда ўз аксини топган назарий ғоялар сунъий равишда инкор қилинган таълимотларни ўрганиш ва фан доирасига киритиш имконини беради. Халқимиз ўзининг буюк алломаларига назар солмоқда, уларнинг ибратли ишларидан сабоқ олишга интилмоқда. «Мустақиллигимизни дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ғоят муҳим вазифа бўлиб қолди»¹. Аждодларимизнинг давлатчилик ғояларини ўрганиш, ижтимоий-сиёсий фикрга хос хусусиятларини билиш зарурияти тобора ошиб бормоқда. Ўтмиш мутафаккирларини адолатли жамият ва давлат қурилиши ва бошқариш таъмойиллари ҳақидаги таълимотлари бизни ҳаяжонлантирган саволларга жавоб топишда, ибратли ишлардан сабоқ олишга кўмаклашади. Уларнинг барчаси одамлар ўртасидаги муносабатларни яхшилашга ва такомиллаштиришга қаратилган ижтимоий идеални излаш, адолат ва тенглик принципларига асосланган жамиятни қуриш ғояларини тарғиб қилдилар.

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий фикрига хос хусусиятлардан бири шундан иборатки, унинг намоёндалари давлат, ҳокимият, адолат масалаларини ислом сиёсий маданиятга таёнган ҳолда хал қилишга ҳаракат қилдилар.

«Ватанимиз азалдан башарият тафаккури хазинасига унитилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маданият, адолатпарварлик,

¹ Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., «Ўзбекистон»1997 й. 137 бет.

маърифатпарварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда Хўжа Аҳмад Яссавий, Хўжа Баҳовуддин Нақшбандий, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим»¹.

Маълумки исломда давлат ва ҳуқуқ масалалари муҳим ўрин олган. Унда ҳокимият жамият учун зарур ва муқаддас қадрият сифатида ифодаланади. Ал-Ғаззолийнинг айтишича Оллоҳ-таоло пайғамбарларнинг одамларга тўғри йўл кўрсатиш учун танлаган бўлса, ҳукмдорларни одамлар ўртасидаги низоларни бартараф қилиш учун танлаган.

Ҳокимият барқарорликни таъминлаш учун берилган, деган бу фикр кейинги давлардаги таълимотларда ҳам ўз аксини топган. Исломда ўз аксини топган муҳим қадриятлардан бири адолатдир. Мусулмон дунёсида машҳур XI аср ҳуқуқшуноси Ал-Мовардининг айтишича, давлат динсиз сақланиши мумкин, лекин адолатсиз яшайолмайди.

Ўрта Осиё халқларининг илғор мутафаккирларининг сиёсий қарашларида одил ҳуқумдор ғояси марказий ўрин эгаллайди. Улар давлат тепасида турган ҳукмдор адолатли, хулқ-атвори пок, фуқароларга раҳм-шавқатли, ғамхўр бўлса давлат қудратли, жамият фаравон бўлади деб тушундилар. Шундан келиб чиққан ҳолда улар инсонни маънавий камолотга эришишга чақирдилар ва шу орқали адолатсизлик, хулкий бузукликларни бартараф қилиш мумкин деб ҳисобладилар.

Ўзбекистоннинг ижтимоий ва сиёсий фикрига хос хусусиятлардан яна бири шундаки, унда ахлоқ масалалари етакчи ўрин эгаллайди. Унинг намоёндалари эзгулик, яхшиликни билишга интилдилар, ахлоқий қонун ва тамойилларга амал қилиш инсоннинг олий маънавий бурчи деб билдилар. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий фикри махсус сиёсий ва ҳуқуқий трактатлардагина эмас, бадий ижодда ҳам ўз аксини топди.

¹Каримов И.А., Биздан овоз ва обод Ватан қолсин, 2том «Ўзбекистон» 1996 й. 7-8бетлар.

Форобий, Имом Мотрудий, Имом Ал-Самарқандий, Бурхониддин Марғиноний ўз қарашларини махсус фалсафий ва ҳуқуқий асарларда ифодалаган бўлсалар, Яссавий, Алишер Навоий, Машраб, Фурқат, Муқимий ва бошқалар бадий ижодда намоён қилдилар.

Бадий асарларнинг барчасини бадий шакл берилган фалсафий ёки сиёсий асар деб ҳисоблаб, шоир ва ёзувчиларнинг барчасини фалсафий ва ижтимоий сиёсий фикр тарихига киритиш ярамайди, албатта. Шу билан бирга ижтимоий ва сиёсий фикр тарихига илмий ёндашиш «соф файласуф» ёки «соф ҳуқуқшунос» бўлмаган мутафаккирлар ижодида ифодаланган ижтимоий-сиёсий ғояларнинг ривожининг кузатишни талаб қилади. Бадий мероснинг таҳлил қилиш ижодкорнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларга бўлган муносабатини тиклаш имконини беради. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий фикр тарихига киритилган буюк шоир, ёзувчилар ўз асарларида замондош жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳолатини тасвирлаш билан бирга, жамиятдаги адолатсизлик, зўравонлик, инсоний муносабатларда учрайдиган сохталик сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш йўллари топишга уриндилар. Улар ҳақиқат ва адолатга асосланган инсоний муносабатларнинг ўрнатиш учун нима қилиш зарур деган саволга жавоб изладилар.

Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий фикрда маънавият ва маърифатга катта эътибор берилади. Давлатнинг бошқарувчи ҳуқумдорнинг ўзи ҳам, унинг атрофидаги мансабдорлар ҳам билимли, адолатпарвар кишилар бўлиши зарур деган фикр изчиллик билан уқтирилади.

3-&. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг аҳамияти.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг ўрганишни нима аҳамияти бор, ундаги таълимотларнинг кўпчилиги ўз умрини ўтаб бўлдику ? - деган савол туғилиши мумкин.

Биринчидан шуни таъкидлаш керакки, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги фанлар тарихий ривожланишнинг маҳсулидир. Уларнинг пайдо бўлиш тарихини билмасдан туриб чуқур тасаввур қилиш мумкин эмас. Фанда ифодаланган ҳақиқат осмондан тайёр тупмайди. Унга

эришиш учун қанча изланиш, куч-қувват, фидокорлик, хатто қурбонлик берилади. Буюк мутафаккирларнинг илм-фандаги кашфиётларигагина эмас, уларнинг бунга эришиш йўлида қилган хато ва камчиликлари ҳам биз учун сабоқдир.

Бугунги куннинг яхши ва тўғри тасаввур қилиш учун ижтимоий тараққиётнинг олдинги босқичларининг билиш зарурлигини тақозо қилади. Шунинг учун ҳам ўтмишга мурожаат қиламиз. Ундан сабоқ олиш билан бирга бугунги айрим муаммоларнинг ечимини топиш имкониятига ҳам эга бўламиз.

“Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, деган эди И.Каримов. Ўзликнинг англаш тарихни билишдан бошланади. Тарих хотираси инсонни истиқболга даъват этади, миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимотлар тарихининг ўрганиш турли назарияларнинг пайдо бўлишининг назарий шарт-шароитларини англатади, янги ғоялар учун ижобий илхом бағишлайди. Ўтмишдошларимиз яратган буюк кашфиётларнинг кузатиш, ҳуқуқшунослик илмининг руҳини хис қилиш, унинг янги қирраларни очиш имконини беради, бизни қироатхоналикдан, биртомонлама юзаки қарашлардан эҳтиёт қилади, мустақил фикр юритиш ва рўй бераётган ходисаларни баҳолай олиш қобилиятини шакллантиради.

Ушбу сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ўзбек тилида нашр қилинган биринчи ўқув қўлланмасидир. Табиийки бунда Марказий Осиё халқларининг буюк арбобларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари муносиб ўрин олган. Бу халқимизнинг ҳаққоний тарихини тиклаш ва миллий ўзлигини англаш, миллий ифтихорни шакллантириш ва ўстириш ишига хисса бўлиб хизмат қилади. “Шуни эсда тутиш муҳимки, ўтмишимизни “оқлаш” вазифалари умуман олганда бажариб бўлинди; ҳозир эса асосий вазифа тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан холисона ва халол амалга оширишдан иборатдир”.¹ Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихининг аҳамияти яна шундаки, у бўлажак ҳуқуқшуносларни умумжаҳон миқёсидаги таълимотларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятлари билан таништириш билан бирга, уларда бу таълимотларнинг моҳиятини англаб олиш малақасини шакллантиради.

¹ И.А.Каримов, Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: халфизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997 й., 141 бет.

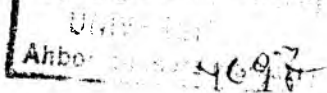
II-боб. ҚАДИМГИ ШАРҚДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1-§. Қадимги Шарқда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларни пайдо бўлиши ҳақида (Миср, Бобил ва бошқалар)

Шарқда (қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон, Турон ва Эрон мамлакатлари) Ғарбда (қадимги Юнон, Рим мамлакатлари) сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг келиб чиқиши илк босқичларида мифологик афсонавий ғоялар асосида ривожланган. Мифология инсон, жамият, ҳокимият, давлат, ҳуқуқ ва қонунларни баҳолайдиган ҳолда илоҳий кучлар фаолияти билан боғлаган. Ердаги воқеаларнинг илоҳиёт билан боғланиш усуллари ва характери қадимги халқларда турли хил ҳал қилинган ёки акс эттирилган. Бу муносабатлар, яъни ердаги сиёсий, ҳуқуқий тартибларнинг, ҳукмронликнинг илоҳий илдизлари, сабаблари ҳақидаги тасаввурлар, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар асрлар давомида ривожланди. Турли йўналишдаги таълимотларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Қадимги Шарқ халқлари тарихида мавжуд бўлган мифологияларда худо барча борлиқнинг яратувчисидир. Қадимги Вавилония ва Ҳиндистонда эса худо жамиятни, одамларни яратган, одамларга бошқариш усулини ҳам ўргатган, у ҳамма вақт танҳо бутун оламнинг бошқарувчиси сифатида тасвирланади.

Қадимги яҳудийларнинг диний мифологик тасаввурларининг ўзига хос томонлари шундаки, ягона худо барча яҳудий халқлар билан алоҳида шартнома тузган, у барча яҳудийларнинг раҳномаси ва бошлиғидир. Яҳудийларнинг барчаси муқаддас ғояларини Мусо пайғамбар бевосита худонинг ўзидан олган. Унга вақтинча ерда ҳукмронлик қилиш, одамларни бошқариш вазифаси худо томонидан топширган. Оғир кунларда зарур бўлса у ўзи давлатни, мамлакатни бошқаради.

Қадимги Хитой халқларида мавжуд бўлган афсоналарга кўра барча ердаги ходисалар, одамлар ҳаёти ягона худо томонидан бошқарилади. Фақат бош ҳукмдор-император худого энг яқин одам ҳисобланади. Қадимги Миср халқларида кенг тарқалган ғояларга кўра, барча ҳақиқат, Адолат, одил судлов (Маат) худо томонидан бошқарилади. Судьялар Маат тасвири ёзувирилган туморларни тақво юрганлар. Ердаги

барча тартиботлар, сиёсат, қонунлар, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, бош ижодкорга сиғиниш «Птахотеп насихатлари» (эрамизгача XXVIII аср) каби қадимги ёзма манбаларда ўз аксини топган. «Птахотеп насихатлари» да таъкидланишича, барча эркин фуқаролар табиий равишда бир-бирига тенгдир, ҳар бир инсоннинг ҳатти-ҳаракатлари адолат ва яхшилик меъёрларига мос бўлиши керак. Албатта бу талаблар қадимги миср жамиятининг юқори табақа вакилларга тегишли эди. Аҳолининг кўпчилигини ташкил этган қўллар бундан ташқарида эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, қадимги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар авваламбор халқ оғзаки ижодида кейинчалик ёзма манбаларда афсонавий қаҳрамонлар, халқ халоскорлари худолар тўғрисидаги ёзма манбаларда ифодаланган бўлса, кейинчалик "Авесто" (Ахура Мазда) ҳамда Сиптомен ҳақидаги афсоновий диний таълимотларга муҳолифат сифатида дунёвий таълимотлар ҳам тараққий этди. Масалан, қадимги Юнон мутафаккирлари Суқрот, Афлотун, Арасту шарқда эса Фаробий кабилар асарларида ўз ифодасини топди. Қадимги Вавилонияда тарқалган мифга кўра, адолат ҳомийси, эзилганларни ҳимоя қилувчи худо Шаман бўлиб, у барча адолатсиз ва ёмонликни кескин жазоларди. Кимдаким Шаманнинг адолатли, ҳақиқий тамойилларини бузса, ўша пайтда амалдаги қонунлар асосида қаттиқ жазога тортиларди. Шаман талабларини бузиш бу оғир жиноят эди.

Шумер ва Вавилония ҳукмдорлари ўз ҳокимиятларини худо томонидан берилган деб ҳисоблардилар. Бу ғоялар эрамизгача XVIII асрда яратилган Хаммурапи қонунларида (бу қонунлар ўз даврида кенг тарқалган эди) ифодалаб берилган. Бу қонунлар одамларни эркинлар ва қулларга ажратарди. Эркинлар ҳам бир қанча табақаларга бўлинарди.

Қадимги Туронда, аниқроғи Хоразмда илк бор мифлар кейинчалик зардуштийлик динида намоён бўлди. Бу диний фалсафий таълимотнинг асосчиси зардушт бўлган. У тахминан эрамизгача VIII асрда яшаган. Зардуштийлик ғоялари асрлар оша дунёга кенг тарқалди. Ҳаётдаги икки қарама-қарши қутбнинг яхшилик ва ёмонликнинг ўзаро кураши, яхшилик ҳомийси Ахура-Мазда билан ёвузлик ҳомийси Ахура-Ману ўртасида рўй беради. Бу кураш кескин, шафқатсиз ва абадийдир.

Дастлабки мифологик тасаввурларнинг аста-секин, конкретлашиб, ижтимоий ҳаёт, давлат, сиёсат, ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки таълимотларнинг пайдо бўлиши тарихи узоқ тарихга эга. Бу жараён турли халқларда турли хил кечган. Лекин барча халқларга, мамлакатларга хос бўлган умумий қонуниятларни олсак адолатсизликка қарши адолат, зўрлик ва қонунсизликка қарши қонунийлик, раҳм-шафқат, урушга қарши тинчлик гоъларининг илгари сурилишини кузатамиз. Характерли жойи шундаки, халқ оғзаки ижодида, ёзма манбаларда диний ва дунёвий китобларда эзгуликка интилиш, инсон номини улуғлаш, социал адолатга эришиш учун кураш тарихи барча қадимги халқлар ҳаётига хосдир.

Хулоса шундан иборатки, энг қадимги давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги қарашлар, гоълар Шарқда тахминан тўрт минг йил аввал халқ оғзаки ижодида, ёзма диний китобларда диний-мифологиялар тарзида шаклланди.

2-&Қадимги Ҳиндистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

Қадимги Ҳиндистонда илк бор пайдо бўлган сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар мифология ва дастлабки динлар таъсирида шаклланди. Брахманизм гоълари қадимги Ҳиндистонда эрамиздан олдинги 2-минг йилликда пайдо бўлган Ведалларда ифодаланган. «Веда» санскритда «билим» деган маънони билдиради. Эрамиздан олдинги IX-VI асрда яратилган Ҳинд ёдгорлиги Упапишдаларда брахманизм янада ривожланган ва конкретлашган ҳолда тасвирланди. Веда ва Упапишдаларда таъкидланишича ҳар бир одам драхма яъни, қонун, бурч, одатларга, тартибларга риоя этиши зарур. Брахманизм турли мактаблари ташкил этувчи дхармасутра ва дхармашастрлар, ҳуқуқий тўпламлар брахманизм мафкурасини вужудга келтиради. Машҳур сиёсий ва ҳуқуқий ёдгорлик «Ману қонунлари» эрамизгача II асрда ёзма равишда бунёд этилди. Унда Ведалар ва Упанишадлардаги гоълар ҳар томонлама ривожлантириб химоя этилади. «Ману қонунлари» да асосий эътибор жазо белгилашга қаратилади. Жамият варналарга бўлинган, улар ўртасида нотенглик мавжуд. Эрамизгача VI асрда яшаган Сиддхартха брахманизм ва Веда, Упанишаддаги гоъларни кескин танқид қилиб чиқди ва у ўзини «Маърифатли инсон» Будда деб атади. Унинг уқдиришча, Олий ҳокимият худо ҳақидаги

гоялар инсони чалгитади, ҳамма гап инсоннинг ўзига боғлиқ. У барча сиёсий ва ҳуқуқий нормаларни, ахлоқий тартиботларни одамлар ўзлари, яратиб олишлари керак деб кўрсатади.

Буддизмга хос бўлган жазо чораларини чеклаш ҳақидаги фикрлар «Дхампадада»да учрайди. Инсоннинг айби тасдиқланмасдан уни жазолаш мумкин эмас. Буддизмда дхаммани улуғлаш, қонунликни улуғлаш деган гап эди. Буддизм аста-секин барча ижтимоий сиёсий воқеаларга, шу жумладан давлат фаолиятига ўз таъсирини ўтказа бошлади. Гарчи буддизмда асосий гоя ҳар инсоннинг ўзи ўзини шакллантириб, ниҳоят нирванга руҳан юксалиб бориши билан боғлиқ бўлсада, аммо бу янги диннинг кўп томонлари ердаги ҳаёт билан боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам эрамизгача 268-232 йилларда ҳокимиятни бошқарган Ашоки буддизмни давлат дини деб эълон қилади. Буддизм шу тариқа жанубий-шарқий мамлакатларнинг бир қанчасига тарқалди.

IV-III асрларда (эрамизгача) яратилган Артхашастрида давлатнинг моҳияти, вазифалари, қонунларнинг яратилиши ва амал қилиши борасида брахманизмдан фарқли улар реал гоялари ифодалангани. Вазир ва маслаҳатчи Каутиля бу китобнинг муаллифи дейилади. «Ахтрашастра» дунёвий таълимотларнинг кенгайиб, чуқурлашиб боришида катта рол ўйнайди. Бу китобда ҳар бир сиёсатнинг, қонуннинг нечоғли амалий фойдаси борлигига асосий эътибор қаратилди. Бу қонунлар одамларнинг ҳаётини, демак давлат фаолиятини тўғри акс эттириши зарур.

3- & Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.

Қадимги Хитой фалсафаси ва ижтимоий-сиёсий фикрлари ривожда катта роль ўйнаган даосизм ва унинг асосчиси Лао-Цзи (эрамизгача VI аср) ва у яратган «Дао-Дэ-цзин» асари диний схоластикага катта зарба берди.

Бутун ижтимоий тараққиёт манбаларини илоҳий қудратга эмас, балки дао қилади, дао қонунчилиқ ва сиёсий бошқарувнинг асосидир, деб таъкидлади. Даога бўлган муносабатда барча тенгдир. Лао-Цзиннинг кўрсатишича, ўша пайтдаги барча нохушлиқлар, маданиятнинг чекланганлиги, одамлар ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий нотенгликларнинг асосий сабаби ҳақиқатни қарор топмаганидир. У ҳаётдаги,

жамиятдаги барча адолатсизликларни қоралар экан, у бутун эътиборини ўзини ўзи яратувчи даога қаратди, дао адолатни тикловчи асосий восита деб уқтирди. Даоизмдаги муҳим томон одамларни хотиржам яшашга ундашдир. Бойлик ҳам, мансаб ҳам ўткинчи, улардан четроқда юриш керак деган ғоялар илгари сурилган. Қадимги Хитой ижтимоий-сиёсий фикр тараққиётида Конфуций (Эрамизгача 551-479 йиллар) таълимоти унинг шогирдлари томонидан тўпланган «Лунь Юй» (сухбатлар ва мулоҳазалар) китоби катта рол ўйнайди.

Конфуций ўзидан олдин пайдо бўлган билимларни умумлаштириб, янада ривожлантириб, давлат ҳақидаги ўз қарашларини баён этади. Давлат гўё катта бир оила, оила бошлиғи император бош ҳукмрон, қолганлар унга бўйсунishi керак. Конфуций мавжуд тартибларни кескин танқид қилиш йўлидан бормайди. У келишувчилик, мураса йўлини танлайди. Мавжуд ижтимоий тузим ва тартиботларни тан олган ҳолда, уларни янада такомиллаштириш ҳақида фикр юритади. Давлатни бошқаришда адолат тамойилларига амал қилиш кераклигини уқтирар экан унинг таълимоти прогрессив йўналиш касб этади. Бу ғоя шу пайтгача ҳукмрон бўлган давлат бошқаришдаги зўрлик ғояларига зид эди.

Конфуций ҳукмдорларни, раҳбарларни, мансабдорларни адолатли бўлишга чақиради. Энг муҳими бош ҳукмроннинг адолатлилиги барча аҳолининг ҳаётига таъсир қилади. Давлат ишларида ҳам, жамиятда ҳам кичиклар катталарга, пастдагилар юқоридагиларга бўйсунishлари, ҳурмат кўрсатишлари зарур. Конфуцийнинг асосий мақсади жамиятнинг юқори табақаси билан қуйи табақаси ўртасида тотувлик яратиш, жамият тараққиётини барқарорлаштиришга қаратилган. Конфуций ташқи урушларга ҳам, Хитой подшоларининг ўзаро олишувларига ҳам қарши эди. Жамиятни бошқариш учун қилинадиган ҳаракатларнинг асосини фақат қонунлар эмас, балки ахлоқий нормалар ҳам ташкил этиши керак. Одамлар ўртасидаги барча муносабатлар мана шу ахлоқий ҳуқуқий нормалар асосида (зўрлик ишлатмай) ривожланиб бориши керак.

Конфуций таълимоти пайдо бўлиши билан кўпчиликнинг эътиборига тушди, эрамизгача II асрда Хитойда бу таълимот махсус давлат мафқураси деб эълон қилинди. Янги оқим асосчиси Мо-цзи (эрамизгача 479-400 йиллар) ўз қарашлари барча одамларнинг табиий равишда бир-бирига тенглигини,

давлатнинг пайдо бўлишини халқ ҳокимияти билан амалга ошишини ҳимоя қилади. У худо ғоясини янгича талқин этди. Осмондан инсонлар учун фақат яхшилик ёғилиб туради. Шунинг учун худога катта ҳурмат ва ишонч билан қараш лозим.

Моцзи жамиятни бошқаришда халқ билан келишиш кераклигини уқдирди, зўрликдан халқ ҳоли бўлиши, зулм ва қашшоқликни бартараф этиш керак деди. Ҳокимиятнинг марказлаштириш ва қонунчиликни ривожлантириш учун қаттиққўллик керак эди. Хитой императорлари мамлакатни бир марказга бўйсундириш учун кураш олиб бордилар, шунинг учун ҳам улар халқ манфаати ва курашдан ажралиб қолишга мажбур бўлдилар.

4-&. Қадимги Туронда сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар («Авесто»)

Турон Ўрта Осиёнинг энг қадимги номидир. Турон тарихи айниқса, унинг давлатчилик тарихи қадимги тарих бўлиб, бугунги кунга қадар ўз ривожланиш жараёнида турли цивилизациялар таъсирида бўлди, кўплаб урушларни ўз бошидан кечирди. Ҳар бир жаҳонгир қадимги Туронга юриш қилар экан уни ўзгача номлади, қирғин барот урушларга сабаб бўлган юришларни амалга оширди. Масалан, Александр Македонский (Искандар Зулқайнар) Туронга бостириб келгандан (III аср эраизга қадар) кейин Бақтрия давлати ташкил топди ва аввал Грек-Бақтрия, кейинчалик Бақтрия дея номланади. Туроннинг катта қисми шу Бақтрия давлати таркибига киритилди. Араблар келгандан кейин Турон тушинчаси Моварауннаҳр (дарёнинг нариги соҳилидаги мамлакат) деб атадилар ва давлат араб халифалигининг бир қисмига айлантирилиб, халифалик дея юритилди. Чингизхон юришларидан кейин бу ерлар Чигатой улуси дея аталди. Руслар бостириб келгандан кейин “Туркистанский край”, генерал губернаторлик ва ниҳоят Советлар даврида эса Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон Республикалари ташкил топди ва бугун уларнинг ҳаммаси суверен давлат сифатида ривожланмоқда. Биз яна қадимга қайтадиган бўлсак, Турон сўзи қандай пайдо бўлди. Турон заминда илк бор давлат қачон пайдо бўлган? деган саволларга тарихий китобларда аниқ, тиниқ жавоб

йўқдир. Олимлар, тарихчилар ўртасида ушбу масала бўйича ихтилофлар бўлиб, улар ўртасида қарама-қаршилиқлар ҳам мавжуддир. Энг қадимги ёзма манбалар: “Тарихи табарий”, Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари, Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам”, “Авесто”, “Зафарнома”, “Тузук”ларда, баён қилинишича Турон биринчи маротаба тахминан 4 минг йил аввал давлатга раҳбарлик қилган Турнинг исми асосида Турон сўзи келиб чиққан. Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам», ҳамда «Тарихи Мулуки Анбиё ва Ҳукамо» асарлари бевосита давлатчилик тарихимизга боғлиқ бўлиб, қадимги Туронда давлатчилик ва бу давлатлардаги сиёсий, диний, ҳуқуқий қарашлар тўғрисида қимматли фикрлар баён қилинган.

Биринчидан, Навоий давлат сўзининг ўрнида “мулк” сўзини ишлатади. Демак, ўрта асрларгача китобларда давлат тушунчаси ўрнида кўп жиҳатдан «мулк» ишлатилган. Иккинчидан, Қадимги ёзма манбаларда Турон, Эрон, Хуросон худудларида аниқроғи арабдан ташқаридаги мамлакатларни «Ажам» деб айтганлар. Шу маънода энг қадимги давлатчилик тарихимиз Турон ва Эрон давлатлари Ягона «Ажам давлати» тушунчаси асосида берилган.

Ажам давлати (мулки) тўртта сулолага бўлинади: Пешдодийлар, Қайонийлар, Ашконийлар, Сосонийлар. Улар Навоийнинг фикрига кўра 4336 йил, 10 ой ҳукмронлик қилганлар. Навоий 65 дан ортиқ шоҳларнинг ҳукмронлик қилган йиллари ҳақида ва уларнинг ҳар бирининг олиб борган адолатли ва адолатсиз сиёсати ҳақида маълумотлар берган. Ажам мулкида биринчи бўлиб, шоҳлик қилган одамнинг исми Қаюмарс эди деб ҳисоблайди. Навоий «Ҳар тақдир ила подшоҳлик андин бурун йўқ эди. Бу қондани ул тузди» Табарий ва Фирдавсийларда ҳам Пешдодийлар сулоласига асос солган шоҳ Қаюмарс ҳисобланади. Фаррудун золим шоҳ Заҳҳок ўрнига шоҳ бўлгандан кейин Тур (унинг ўғли) Туронга шоҳ этиб тайинланади. Турнинг исмидан Турон келиб чиқади ва биринчи бор давлатчиликка асос солинди деб ҳисоблайди «Шоҳнома»да Фирдавсий.

Турон, аниқроғи унинг ажралмас қисмини ташкил этган Хоразм диний-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларни ўзида мужассамлаштирган дин Зардуштийлик дини ташкил топди ва у инсоният цивилизациясига ўзининг сезиларли таъсирини ўтказди. Унинг китоби «Авесто»нинг жаҳон маданияти ва

динлар тарихида тутган ўрнини ҳисобга олган ҳолда ЮНЕСКО бош конференцияси 1999 йилнинг ноябрь ойида Парижда ўтган 30-сессиянинг «Авесто» яратилганлиги 2700 йиллиги муносабати билан дунё миқёсида кенг нишонлаш ҳақидаги қарори қабул қилди. Президент Ислом Каримов ташаббусига кўра Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси №110 сонли «29» март 2000 йил қарор қабул қилди ва шу қарорга биноан. Хоразмда «Авесто»га бағишланган халқаро илмий конференция ўтказилди, боғ яратилди, ёдгорлик ўрнатилди, «Авесто»нинг ўзбек тилидаги тўлиқ нашри чоп этилди.

Зардуштийлик дини пайдо бўлган замин ва «Авесто» ҳақида турли қарама-қарши фикрлар, баҳслар узоқ асрлардан буён давом этиб келмоқда. Бугун кўпчилик олимлар ўзидаги маълумотларга ва бизгача етиб келган ёдгорликларга асосланган ҳолда "Авесто"нинг ватани Хоразм эканлигини эътироф этмоқдалар. Е.Э.Бертельс «Авесто»нинг Хоразмда ёзилиши учун қулай шарт-шароитлар мавжуд эди. Бу китобнинг илк саҳифалари «Гоҳлар» пайғамбар Зардушт томонидан Хоразмда ёзилган деган хулосага келган.¹

«Авесто»нинг энг қадимги қисми «Гоҳлар» Гоҳ сўзини китобларда «Госа», «Гота» Европаликлар эса уни «Гимн» тарзида атайдилар. «Авесто» да тасвирланган Айрйани-Вайжи (Ийрон Виж) худо томонидан илк бор яратилган мамлакат-Хоразм давлатидир. «Авесто»нинг биринчи муқаддас олови ҳам Хоразмда ёқилган. Худо Аҳура-Мазда ҳам пайғамбар Зардуштга кўринган.

Хоразм «Авесто»нинг ватани эканлигини Кангақалъа, Бозорқалъа, Жамбасқалъа, Қирққизқалъа, Тупроққалъа каби қалалъалардан ва олов Сарой ва «Чилпиқ» эҳром-ибодатхонадан топилган ёдгорликлар тасдиқлайди. «Авесто»да ривоят қилишига қараганда Зардушт Амударё соҳилларида яшаётган деҳқонлар ва бепаён саҳроларда яшаётган кўчманчи қабилаларнинг турмушларидан яхши хабардор бўлган. Карвонлар билан бирга юриб ўзга мамлакатлар, халқларнинг турмушларини ҳам яхши билган инсон бўлган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ана шу урф-одатлари, удумлари, қонун-қоидалари асосида шаклланади. Қабилалар ўртасида тез-тез содир бўладиган диний низолар,

¹ Е.Э.Бертельс. История персидско-Таджикский литературы. М., 1960. с.49.

урушлар, адолатсизликлар мамлакатларни, халқларни парокандаликка қараб олиб кетаётганликларини яхши тушунган эди. Шу сабабдан ҳам у ўзининг таълимотларида ягона худо тўғрисидаги фикр, ғояларни илгари сурди. У қуёш худоси Молох шарафига болаларни, қизларни қурбонлик қилишдек ярамас одатларга қарши чиқди. Кохинлар бундай ваҳшийона одатларни яъни болаларини тириклай қурбон қилишни қурғоқчилик, очарчилик, табиий офат йилларида ҳам амалга оширганлар. Зардушт буларнинг ўрнига «Наврўз»ни байрам қилишни, кўп ҳудодлик ўрнига ягона Ахура Маздага сизинишни, одамларнинг ўрнига қўйларни қурбонлик қилиш каби одатларни ўрнатди. У оддий меҳнаткаш деҳқонни улуғлади.

«Эй, дунёни яратган зот!»

Мазда динини қандай таом тўйғизади? Ахура-Мазда жавоб берди:

Эй, Сипийтмон Зардушт!

“Буғдой экмоқ ва яна буғдой экмоқ”

–...Эй, оламни яратган зот! Эй, ҳақиқат! Заминни ҳаммадан кўра кўпроқ бахтиёр қилган бешинчи шахс ким?

Ахура-Мазда жавоб берди:

–Заминни яхшилаб шудгор қилган ва уни бир Ашаванга топширган зот!...»¹

Зардушт 1200 бобдан иборат китобни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳ Ваштапс оташхонаси (оловхонасига) топширади. Кейинчалик эса бу китоб Эрон шоҳи кутубхонасида 12000 сигир терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган нусхаси бўлади. Турон ва Эрон давлатларида исломга қадар асосий давлат дини даражасида ҳукмронлик қилади. Ислом ҳукмронлик қилган йилларда тақиб остига олинади «Олов» парастликда айбланади ва унинг тарафдорлари Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларга кетишга мажбур бўладилар. «Авесто» қадимги илк бор яратилган 16 юрт давлат: “Доктиё” дарёси соҳиларидаги Ийрон Виж, Марв, Балх, Нисоя, Ҳирот, Ваица Гирта, Аврава, Хнинта, Харавачта, Ҳийрманд, Рай, Чапра, Варина, Ҳафтруд, Рангхи дарёси сарчашмаси атрофидаги бесар халқлар яшовчи макондир.²

¹ «Авесто» А.Маҳжам таржимаси «Гулистон», 1999 й. №2

² Бобоев Х., Ҳасанов С., Авесто- “маънавиятимиз сарчашмаси», «Адолат»-2001 й. 49-50 бетлар.

Ана шу давлатларни шоҳ “Кави” бошқарган. Оилаларнинг бирлашмаси «Нмана», Оила бошлиғи “Дмана”, катта оила оқсоқоли “Нма” “Напати”, уруғ жамоаси бошлиғи “Вис”, катта қишлоқ оқсоқоли “Виспати”, қабила бошлиғи “Зантупати”, вилоят ҳокими «Дахтапати». Оқсоқоллар Кенгаши «Варзанипти», халқ мажлиси «Въяха» дея юритилган. Олий судя вазифасини Коҳиннинг ўзи бажарган.

«Авесто»га кўра жамият тўрт табақага бўлинган: Коҳинлар, Ҳарбийлар, Чорвадорлар, Ҳунармандлар (Ясна; 19-боб). Аини пайтда жамиятда қуллар “Вайса”, оила хизматчилари “виранмажа”, ҳуқуқлари чекланган чўпонлар “Пайшаутар”лар ҳам бўлган.

“Авесто”га кўра давлатнинг шаклланиши уч даврга бўлинган («Гоҳлар 45»).

Биринчиси, энг қадимги давр адолат ва инсоний соадат ҳукумронлик қилган давр («Ясна», 32).

Иккинчиси, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш даври.

Учинчиси, маърифатли, адолатли шоҳлар қонунга биноан мамлакатни бошқарадилар. («Ясна», 48).

«Эй Аҳура-Мазда, ҳар кимки эзгу андиша, эзгу сўз, эзгу амал билан ноҳақлик ва унинг тарафдорларига қарши курашса ва одамларни ростлик ва ҳақиқат йўлига ҳидоят этса, ўзининг пок муҳаббатидан сенга энг яхши тухфа келтирган бўларди.»

Бундан кўриниб турибдики, зардуштийлик таълимотида ҳақиқат ва ростлик учта ғояга асосланади: Эзгу фикр, эзгу калом (сўз), эзгу амал (иш) «Авесто»да ана шу учликка асосланган ғоялар, қарашларни кўплаб учратиш мумкин.

Инсон қалбида ростлик ва ҳақиқат туйғуларини уйғотишда икки қарама-қарши куч; Воху Мана («Эзгу фикр») ва Ако Мана («Ёвуз фикр») ўртасидаги кураш аҳамиятлидир.

Ахура-Мазда, эзгулик, яхшилик тимсоли бўлса, Анхро-Манс (Аҳримон Майнйу) жаҳолат, ёвузлик ёмонликлар тимсоли сифати тасвирланади.

«Авесто»да жиноят ва жазо масалаларида ҳам кўп фикр ва мулоҳазалар, қонунлар битилган. Масалан, кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали унга омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади. Қасамларга катта эътибор берилади. Қасамларнинг саноғи Ахура-Мазда таълимотига кўра 6-та.

Биринчиси- сўз қасами
Иккинчиси-қўл қасами
Учинчиси – қўй қасами
Тўртинчиси-сигир қасами
Бешинчиси-одам қасами
Олтинчиси-экин қасами

Бу энг обод, энг серҳосил ердаги ҳосил қасамидир.

Эй ҳақиқат! Кимда-ким ўз қасамини бузса, бу гуноҳи учун гирифтор бўладиган жазосининг андозаси нечукдир?

Аҳура-Мазда жавоб берди.

- унинг ва энг яқин қариндошлари гуноҳининг товони ўша қасам баҳосининг уч юзтасига тенгдир. Агарда қўй қасамини бузса у ҳолда унинг товони, жазоси етти юзтасига тенгдир. Ана шу тариқа қасамларга қанчалик содик эканликларини турли усуллар, йўллар билан синаб қўрилган. Масалан, сувга тупуриш ёки икки томонлама ёниб турган олов орасидан ўтиш кабилар. Қайнаб турган суюқлик, қиздирилган метални танасига босиш ёки эритилган метални кўкрагига қўйиш ва шу кабиларни келтириш мумкин.

Кимда-ким бировни урмоқ қасдида отланса, унинг гуноҳи «авауйраита»дир...

Кимда-ким гараз билан бировни урмоққа қасд қилса, унинг гуноҳи «аридуш»дир. Ана шу тариқа жиноят тавсифланади (квалификация) қилинади ва қилган жиноятига яраша жазо таинланади. Масалан оширинта гуноҳ учун беш қамчин аспаҳиҳ-ашитра билан ва беш қамчин саравуш-чарапа билан саваланади. (ушбу масала батафсил “Авесто” маънавиятимиз сарчашмаси» китобида (Ҳ.Бобоев, С.Ҳасановлар, “Адолат”-2001 й. 62 б. ёритилган). “Авесто” да тавон тўлаш, қонунларга риоя қилиш, суд ишларини адолат ва қонунга кўра амалга ошириш яхши йўлга қўйилган эди.

«Авесто»да ҳақиқат, тинчлик, давлат, озодлик, эркинлик, мустақиллик, ҳаёт ҳақидаги гоёлар. қарашлар жуда ўринли ва тушунарли баён этилган.

“Кимда-ким бугдой экса, у ошани (ҳақиқат) экади...

Қачонки бугдой гуркираб кўкарса, девлар дахшатдан титрай бошлайдилар. Қачонки бугдой ун берса, девлар нола чекадилар...” ҳикоя қилинади.

“Авесто”да атроф муҳитни пок сақлашга, айниқса, ер, сув, ўсимликларни асраш масалаларига катта эътибор берилган. 4 нарсани: ер, олов, сув ва ҳавони муқаддас деб

билади ва уни ифлосланишига йўл қўйганларга нисбатан чора кўрилган. Биринчидан, аҳолини тарбиялаш ва иккинчидан, қонун, одат нормаларини қўллаш йўли билан уларни ҳимоялаган.

Хулоса шундан иборатки, “Авесто”даги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар ҳозир ҳам ўз назарий ва амалий қимматини йўқотмаган. “Авесто” ўзининг илғор ғоялари билан қадим замонда дунё цивилизациясига ўзининг таъсирини ўтказган. Биз учун у муҳим манбадир.

III-боб. ҚАДИМГИ ЮНОН (ГРЕЦИЯ)ДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1-§. Қадимги Юнон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг ўзига хос қирралари

Қадимги Грецияда эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик бошларида давлатлар пайдо бўлади. Мустақил полислар шаҳар давлатлар ён атрофидаги қишлоқларни ҳам ўз ичига олади. Ибтидоий тузумдан илк синфий тузумга ўтганда жамиятни сиёсий жиҳатдан ташкиллашга катта эътибор берилади, бу ишлар аҳолини социал табақалаштиришни кучайтириб юборади ва улар ўртасида зиддиятлар авж ола бошлайди. Бу шароитда полислар ичида ҳам, ташқарисида ҳам ҳокимият учун кураш кескинлашади.

Давлатларни бошқаришнинг турли шакллари келиб чиқади. Эрамизгача IV-V асрларда Афинада, Абдирда демократия қарор топади, Фива, Мегерада Олигархия, Спартада аристократия шакллари давлатчиликнинг турли йўсиндаги бошқариш шаклларини келтириб чиқаради. Қадимги Грецияда пайдо бўлган ва аста-секин ривожланиб борган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини уч даврга бўлиш мумкин. Илк давр (эрамизгача IX-V асрлар) қадимги грек давлатларининг пайдо бўлиш даврини ўз ичига олади.

Бу даврда сиёсий ва ҳуқуқий тасавурларнинг мифологиядан озод бўла бошлашини, рационаллашувини кузатиш мумкин. бу жараён Гомер, Гесиод ва машхур “етти донишмандлар” ижодида ўз ифодасини топгандир. Шу даврда давлат ва ҳуқуқ муаммоларига фалсафий ёндашиш ҳам шакллана бошлайди (Пифагор ва унинг издошлари, Гераклит). Иккинчи давр (эрамизгача V ва IV асрнинг биринчи ярми. Бу давр қадимги грек фалсафий сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг гуллаган даври. Бу даврда Демокрит, Суқрот, Плотон, Арастуларнинг фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти шаклланди ва ривожланди.

Учинчи давр (IV асрнинг иккинчи ярми ва II асргача). Бу давр тарихда эллинизм даври бўлиб. Бу даврнинг муҳим белгиси грек давлатчилигининг таназзулга юз тутган даври. Грек полислари дастлаб Македония, сўнгра рим тасарруфига ўта бошлайди. Бу даврдаги сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар Эпикур, стоиклар ва Полибий ижодида ўз аксини топди.

Қадимги Юнонистонда пайдо бўлган ва ривожланган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тарихини Гомер ва Гесиод дostonларини таҳлил қилишдан бошлаймиз. Бу буюк шахслар яратган дostonларда жамиятда пайдо бўлган ижтимоий муаммолар худолар образлари орқали изчил таъсирлагандир.

Адолат, қонунчилик ва полис ҳаётига оид бошқа тушунчаларнинг моҳияти, йўналишлари ва шаклланиши энг аввало Зевснинг фаолияти билан боғланади. Бош Худо Зевс барча худоларни исканжага олиб, адолат ўрнатишни талаб қилган. Гомер поэмаларида Зевс худди мана шу тартибда, яъни қаттиққўл адолатли Бош Худо образида ифодаланган. Бунда адолат тушунчаси ердаги воқеалар билан боғланган ҳолда изоҳланади. Ердаги оддий қонун-қоида асослари одамларни бирлаштирувчи бир куч, умуминсоний қадрият сифатида намоён бўлади.

Гесиод (эрализгача VII аср) асарларида адолат, ҳуқуқ-тартибот тушунчалари янада ёрқинроқ ифодаланган. Унинг «Теогония», «Меҳнат ва кунлар» номли асарларида турли тамойилларга эга бўлган ахлоқий-ҳуқуқий нормалар таърифланади ва ҳимоя қилинади.

Масалан, унинг «Теогония» асарида Зевс ва абадий табиий тартибнинг тимсоли Фемида никоҳидан икки қиз Дике адолат худоси ва Эвномия қонунчилик худоси туғилди. Дике адолатни ҳимоя қилади, уни бузувчиларни қаттиқ жазолайди. Эвномия эса қонунчилик, тартиб-интизом илоҳият томонидан ўрнатилган одамлар орасида бўлиши шарт бўлган қонун деб ҳисоблаб уни ҳимоя қилади. Дике ҳам, Эвномия ҳам барча ишларни бош худо-оталари Зевс буйруғи билан бажарадилар. Демак, адолат ҳам, қонунчилик ҳам илоҳий манбага эга. У Бош худо ва бошқа худолар томонидан бошқариб борилади.

Гесиод «Меҳнат ва кунлар» поэмасида патриархал тузим идеалларини ҳимоя қилар экан, одамлар ҳаётида бешта бири-бири билан олмашиб турадиган босқичларини ўзига хос томонларини ифодалаб беради. «Олтин аср», «кумиш асри», «мис асри», «ярим худо-қахрамонлар асри» ва ниҳоят ўзи яшаб турган асрни «темир асри» деб баҳолайди. «Олтин аср» одамлари бахтли эдилар, ғам-ташвишсиз умр кечирдилар. «Кумуш асрининг» қайсар, худоларга итоат қилмаган одамларини Зевс қириб ташлади. «Мис асри» нинг одамлари ўзаро рақобатда ва чиқишмовчиликлар туфайли ўзлари

бири-бирини янчиб ташлашди. Тўртинчи «Терм асрининг» қонли урушларда Ярим худо қаҳрамонлари ҳам ҳалок бўлдилар. Гесиод «Темир асрини» қора бўёқлар билан гамгин тасвирлайди. Меҳнат оғир, кун кўриш қийин, ҳақиқат топталган, одамлар ўртасидан инсоф, диёнат кўтарилган.

Гомер ва Гесиод ижодига хос бўлган ахлоқий, ҳуқуқий тартиб-интизомнинг инсонлар ўртасида қарор топтириш ва уларга ақл нурини бағишлашга қаратилган интилишлар кейинчалик етти донишманд фаолиятида давом эттирилди. Бу етти донишманд Фалес, Питтак, Пермандр, Биант, Солон, Клеобул ва Хилон. Бу донишмандлар жамият адолат тантана қилиши учун кураш олиб бордилар. Уларнинг айримлари ҳоким ёки қонун чиқарувчилар сифатида ўз ғояларини амалга оширишга ҳаракат қилдилар. Масалан, Солон хусусий ва давлат қарзларини бекор қилди, қарз беришни адолатли асосга қўйди. Солон томонидан ташкил этилган полис демократияси демос билан задогонларни, бойлар билан камбағалларни муросага келтириш учун ишлаб чиқилган қоидаларга асосланар эди. Солон бир томоннинг иккинчи томон манфаатларини ерга уриш асосида устунликка эришишларини очиқ қоралайди.

Ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг фалсафий ғоялар асосида қайта ўзгартириш фикрларини илгари сурган Пифагор (эрамизгача 580-500 йиллар) ва унинг издошлари (Архит, Лизис, Диголой ва бошқалар), ҳамда қадимги дунёнинг атоқли файласуфи Гераклит (эрамизгача 530-470) демократияни танқид қилиб аристократик бошқарув усулини, ақлан ва ахлоқий етук одамлар ҳокимиятини ёқлаб чиқдилар.

Пифагор ва унинг ҳамфикрлари дунёқарашлари бир қадар мистик бўлсада, аммо улар оламнинг асосини моддийлик белгиси сонлар ташкил этади деб ҳисоблашди. Ҳамма нарсанинг моҳияти охир оқибатда сонларга бориб тақалади. Ахлоқий ва сиёсий-ҳуқуқий воқеаларнинг ҳам моҳиятини сонлар характеристикасидан излаш керак, масалан, адолат тушунчаси тенгларга тенглик билан жавоб қайтариш демакдир.

Пифагорчилар идеали полис эди. Аммо полисда адолатли қонунлар мавжуд бўлиши керак. Пифагорнинг кўрсатишича, худодан сўнг, ота-онани ва қонунни ҳурмат қилиш керак, худо, ота-она ва қонун. Пифагорчилар тартибсизлик, анархиядан қаттиқ нафратланар, инсоний

муносабатлар анархия зулмидан озод этилиб ҳуқиқий тартиб ва гармонияга эга бўлиши керак деган ғояни илгари сурдилар.

2-&. Афлотун (Плутон)нинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари.

Афлотуннинг идеал давлат ва жамият ҳақидаги таълимоти унинг кейинги диалогларида («Давлат», «Қонунлар» ва бошқалар) ривожлантирилди. Унинг идеялар ҳақидаги қарашларининг моҳияти қуйидагича: ҳақиқий борлиқ бу моддийликдан ташқари, ақл билан идрок этиладиган идеядир. Бизнинг қўзимизга кўриниб, ҳиссиётимизга таъсир қилиб турган нарсалар борлиққа алоқадор эмас, шунинг учун ҳам ҳақиқий билиш бу борлиқни билишдан иборат, яъни идеяларни билишдан иборат. Борлиқни ҳамма ҳам билавермайди, фақат файласуфларгина бунга қодир.

У ўзининг «Давлат» номли асарида адолатли идеал давлатни таърифлар экан, давлат полисидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан коинотнинг бирикувидан ҳосил бўлади, дейди.

Афлотуннинг таълимотига кўра адолат деганда биричи навбатда ҳар бир одам ўз иши билан шугуллансин, бошқаларнинг ишларига аралашмасин, полис турли эҳтиёжларнинг умумлашган ифодасидир деган ғояни илгари суради. Бу турли-туман эҳтиёжларни қондириш учун давлатда одамлар ўртасида меҳнат тақсимооти қарор топган бўлиши керак. Идеал давлатда аёллар эркаклар билан барабар ҳуқуққа эга. Афлотун идеал давлатида уч табақа файласуфлар, ҳарбийлар ва деҳқон, ҳунармандларни бўлишини эътироф этган.

Афлотун ўзининг «Қонунлар» номли асарида давлатнинг моҳияти ва қурилиши ҳақида батафсил тўхталиб ўтади. Афлотун идеал давлатнинг энг муҳим белгилари қуйидагилардан иборат. Унинг 5040 фуқароси чек ташлаш орқали ер майдони ва уй-жой оладилар, аммо бу ер ва уй уларнинг хусусий мулки ҳисобланмайди. Барча ерлар давлатнинг мулки бўлиб одамларнинг фарзандларидан бирига мерос бўлиб ўтиши мумкин. Мавжуд мулкнинг кўп ва озлигига қараб, одамлар тўрт тоифага бўлинадилар:

Бойликнинг ҳам, камбағалликнинг ҳам маълум чегараси бўлиб, бу қонун томонидан белгилаб қўйилади. Қуллар ва чет эллардан келган деҳқон, ҳунарманд, савдогарлар юқорида айтилган 5040 фуқаро таркибига кирмайди. Биринчи давлатда ҳам, иккинчи давлатда ҳам ҳамма иш ўзаро келишув ва муомила асосида олиб борилади. Ёшлар эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлсаларда, аммо улар олий раҳбарликка кўтарила олмайдилар. Афлотун давлатининг бошида босқичма-босқич сайловлардан ўтган 37 ҳукмдор туради. Ҳукмдорларнинг ёши 50 дан 70 ёшгача бўлади. 360 кишидан иборат бўлган сайлов кенгаши катта ҳуқуқларга эга.

Афлотуннинг идеал давлатида қонунчиликка эътибор қаратган. Қонун чиқарувчиларга Афлотун маслаҳат бериб қонунлар жуда қаттиқ бўлмасин, қонунга итоат этиш билан бирга ҳукмдорлар жамиятни эркин бошқара олсинлар, қонунларни ишлаб чиққанда географик муҳит, иқлим, тупроқ ва бошқа омиллар эътиборга олиниши зарур. Афлотун қонунларга риоя этмасликни қаттиқ қоралайди. Ҳар хил шоирлар, олимлар турли-туман янгиликлар яратиб, қонунларни бузишавермасин.

Афлотун ўз қарашларида мафкуравий масалаларга катта эътибор берди. Давлат ва қонунларнинг илоҳий ва муқаррар қудратини одамларга етказиш, уларнинг онгига сингдириш керак. Қонун-қоидаларни бузиш қаттиқ жазоланиши керак.

Афлотун томонидан икки ярим минг йил олдин айтилган “Қонун устиворлиги”, “қонун ҳукумронлиги” ғоялари бизнинг кунимиз учун шубҳасиз жуда фойдали.

3-&. Арасту (Аристотель)нинг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимоти

Арасту Афлотундан кейин энг улуг мутафаккир сифатида майдонга чиқди. (Эрамиздан олдинги 384-322 йиллар). Ўзининг «Полития», «Афина сиёсати», «Этика» номли асарларида сиёсий, ҳуқуқий қарашларини баён этади. Арасту сиёсат фанини ҳар томонлама ишлаб чиқишга, сиёсатни ахлоқ доирасида қарашга ҳаракат қилди. Ахлоқ сиёсатнинг бошланғич нуқтаси, унинг муқаддимасидир, дейди у. Арасту адолатнинг икки хилини фарқлаб кўрсатади. Мувозанатга солувчи адолат мисоли арифметик тенглик,

яъни мана шу тамойилни жамият тараққиётига тадбиқ этиш. Белгиловчи адолат худди геометрик тенгликка ўхшайди. Яъни барча ҳақ-ҳуқуқлар, неъматлар одамлар ўртасида ҳар кимнинг ўзига яраша тақсимланиши керак.

Арастунинг этика соҳасидаги изланишларининг моҳияти шундаки, сиёсий адолат одамлар ўртасидаги тенглик, эркинликка асосланган бўлиб, ҳар бир одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириши билан белгиланади. Арасту тасавурида давлат кўплаб таркибий қисмларнинг ўзаро уйғунлигидан ташкил топади. Давлат ўзига хос бир ташкилот бўлиб, фуқароларнинг уюшишидан ташкил топди. Давлатнинг ҳар бир турида ўзига хос инсон ҳуқуқлари ишлаб чиқилган бўлади.

Арасту давлатнинг сиёсий ташкилот эканини таъкидлаб, давлат бу олий ҳокимиятга эга бўлган сиёсий тизимдир, деб уқдиради. Давлатнинг тўғри ва нотўғри бошқариш шакллари ажратади. Давлатнинг тўғри бошқариш шаклида халққа манфаат келтиради. Нотўғри бошқариш шаклида фақат тор доирадаги одамларга фойда келтиради холос. Давлат бошқаришининг учта тўғри шакли моңархия, аристократия, полития. Давлат бошқаришнинг нотўғри шакли тирания, олигархия, демократиядир.

Арасту давлат бошқариш шакллариининг турли хилларини ҳам текшириб чиқади. Унинг фикрича, энг тўғри бошқариш шакли бу политиядир. Бошқа давлат формалари политиядан озми-кўпми чекинишларга асосланади. Давлатни нотўғри бошқариш шаклидан энг ёмони бу тираниядир. Полития олигархия ва демократиянинг энг яхши томонларини бирлаштиради, аммо уларнинг ёмон томонларидан бутунлай холи давлат шаклидир. Арастуъ ишлаб чиққан идеал давлатнинг лойиҳасини оддий бир фактни тажрибада синаб кўришдек аниқ бир белгилар билан характерлаб бўлмайди, деб кўрсатади. Идеал давлатнинг аҳолиси етарли даражада бўлиб, аниқ кўзга ташланиб туриши керак. Унинг худудида қуриқлик ва денгизга яхши йўналтирилган бўлмоғи зарур.

Барча ерлар иккига бўлинади. Бир қисми бутун давлат томонидан умумий тарзда фойдаланиладиган ерлар, икинчиси фуқароларнинг хусусий ерлари. Тинчликни жамиятнинг равнақи деб баҳолаган олим, урушларни ҳуқуққа қарши ҳодиса деб баҳолайди. Арасту Сократ ва Афлотуннинг

адолат ва қонуннинг бири-бирига мос келиши зарурлиги ғоясини ҳимоя қилади. Умуман олганда, ҳуқуқ сиёсий ҳодиса бўлгани учун уни сиёсий ҳуқуқ деб атаса бўлади. Табиат қонунлари ҳамма жойда бир хил аҳамиятга эга бўлиб, тан олинмиши ёки олинмаслигига қарамай мавжуд бўлаверади. Бундан ташқари, шартли ҳуқуқ ҳам бор. У шароитга қараб ўзгариб туриши мумкин. Табиий ҳуқуқлар ҳам шартли ҳуқуқлар ҳам давлат сиёсатига хизмат қилади. Бу ҳуқуқ нормалари изчил, барқарор бўлиши зарур.

Қонун сиёсатга мос бўлиши учун аввало қонунлар адолат асосида шаклланиши зарур. Арасту қадимги дунёнинг энг машҳур, гениал тафаккур эгаси эди. Унинг асарлари асрлар оша ўз кучини йўқотмай қолмоқда. У воқеаларни чуқур, илмий таҳлил этишда ўз устози Афлотундан анча ўзиб кетган эди.

IV-БОБ. ҚАДИМГИ РИМДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР.

1 - §. Қадимги Римда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзига хослиги

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи минг йилларни ўз ичига олади ва шу давр ичида Қадимги Римда ўзгариб турган социал иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий қарашларни воқеаларни акс эттиради. Қадимги Рим тарихи уч босқичдан иборат. Подшолик (эрамизгача 754-510 й.), республика бошқариш усули (504-28 й), империаторлик (27 эрамизгача ва 475 й). Ягона Рим империяси эрамизнинг 395 йили батамом бўлиниб кетди. Ғарбий (марказ Рим), Шарқий (маркази Константинополь) Византия империяси-булар 1453 йилгача яшаб келди.

Қадимги Римдаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий қарашлар узоқ вақт давомида турли қарама-қарши кучлар патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги, тўхтовсиз курашлар ичида шаклланиб боради ва шу кучлар нисбатини, манфаатларини ўзида акс эттирди.

Қадимги Римдаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар қадимги Юнонистонда шаклланган ижтимоий-сиёсий қарашлар таъсирида эди. Эрамизгача V аср ўрталарида плебейлар ёзма равишдаги қонунлар тайёрланишини талаб қилиб чиқдилар ва Юнонистонга одамлар юбориб, улардаги қонунчилик, давлатчилик асосларини ўрганиб келиш, хусусан Солон даврида яратилган қонунларга катта эътибор беришни топширдилар. Бу тажрибалар пухта ўрганилиб, ниҳоят XII жадвалдан иборат бўлган қадимги рим ҳуқуқ нормаларини ишлаб чиқишга асос бўлди. Қадимги Юнонистоннинг атоқли файласуфлари Сократ, Афлотун, Арасту, Эпикур, стоиклар, Полибий ва бошқалар қадимги рим ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланишига кучли таъсир қилди.

Қадимги Римда ҳуқуқшунослик фанининг ривожланиши катта воқеа эди. Рим ҳуқуқшунослари ҳуқуқнинг умумий назарияси муаммоларини ёритиб бердилар. Айрим ҳуқуқшунослик соҳалари (давлат ва ҳуқуқ назарияси ва маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ) мустақил тарзда ишлаб чиқилди. Рим ҳуқуқшунослари жамият ҳаётида рўй бераётган янгиликларнинг назарий асосларини ишлаб

чиқдилар. Рим юристлари томонидан кашф қилинган ҳуқуқшуносликка оид атамалар, фанлар бугун бизда ҳам ўрганилмоқда.

Рим империясида эрамиз бошида христианлик пайдо бўлади. Илк христиан таълимотлари барча эркинлик ҳақидаги қонунларни, мавжуд бўлган кўплаб табиий ҳуқуқ ғояларини янги дин ўз номидан, илоҳий рух, худонинг ифодаси деб талқин қила бошайди. Барча одамларнинг тенглиги, уни одамлар ўртасида қарор топиши зарурлиги ҳақидаги ғоя муҳим аҳамиятга эга эди. Христианликнинг пайдо бўлиши ва жаҳон дини сифатида кенгайиб, мустаҳкамланиб бориши инсоният тараққиётининг кейинги босқичларига кучли таъсир қилди. Эрамизнинг II асрида христиан жамоаларида ахвол бир мунча ўзгаради. Жамоа бошлиқларининг ҳукмронлиги мустаҳкамланади, улар ўртасида алоқа кучаяди, руҳонийлар пайдо бўлади. Церков иерархиясининг пайдо бўлиши, диний догматнинг кучайтириб юборди. Илк христианлик таълимотларида қулчиликни йўқотишга, хусусий мулкчиликни бекор қилишга, одамлар ўртасидаги нотенгликни бартараф этишга қаратилган ғоялар мавжуд эди.

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида Марк Туаллий Цицерон (106-43 эрамиздан олдинги йиллар) алоҳида ўрин эгаллайди. Машҳур аратор, давлат арбоби ва мутафаккир Цицероннинг давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган “Давлат ҳақида”, “Қонунлар ҳақида”, “Бурчлар ҳақида” ва бошқа асарларида сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ўз аксини топган. Давлатнинг пайдо бўлишининг сабаби одамларнинг бирга яшашга интилишидир. Бирга яшаш одамнинг табиий эҳтёжидир, дейди, Цицерон. Давлат халқнинг иши, бойлигидир. Цицерон давлатнинг тузилиш шакллариغا катта аҳамият беради. У учта оддий давлат шаклини кўрсатади: подшоҳ ҳокимияти, аристократлар ҳокимияти ва халқ ҳокимияти. Буларнинг ҳар бири ўзининг абзалликлари ва камчиликларига эга. Шунинг учун буларнинг барчасига хос бўлган абзалликларни ўзида бирлаштирган қўшма давлат шакли мақсадга мувофиқдир.

Зўрлик билан ўрнатилган якка шахс ёки оломон ҳукмдорлиги, ёки бир тўранинг ҳукмронлиги давлат шакли ҳисобланмайди, бунга йўл қўйиш мумкин эмас. Бу ерда умуминсоний манфаат ҳам барча, учун тенг ҳуқуқ ҳам йўқ.

Цицерон ижодида ҳақиқий давлат арбоби ва идеал фуқарога хос фазилатлар катта ўрин олган. Ҳуқуқ заминида табиатга хос бўлган адолат ётиши керак, дейди у. Табиий ҳуқуқнинг белги ва хусусиятларни таърифлаш билан бир қаторда, Цицерон ижобий ҳуқуқнинг ўзини хусусий ва оммавий ҳуқуқларга бўлади. Цицероннинг ижодий мероси инсоният маданиятининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

2- &. Рим ҳуқуқшуносларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Эрализгача II аср бошларида ҳуқуқшунослик, хусусан фуқаролар ҳуқуқи борасида М. Манилий, П. Муций Сцевола ва М. Юний Брут самарали фаолият кўрсатдилар. Ҳуқуқий масалалар қуйидаги соҳаларни қамраб оларди:

- 1) Одамларнинг юридик саволларига жавоблар;
- 2) Битимлар тузишда тавсия қилиш ва ёрдам бериш;
- 3) Судда ишларни ҳал қилиш учун формулалар ишлаб чиқиш;

Рим ҳуқуқшунослиги республиканинг охириги дамларида, хусусан, империянинг дастлабки икки ярим асрида ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига етди. III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, императорнинг қонуний ҳокимиятга эга бўлишидан сўнг рим ҳуқуқшунослигининг ривожланиши пасая бошлади. Тўғри, класик даврда юристларнинг аҳволи ҳурмат эътибори янги даврда ҳам сақланиб турди. Худди мана шу классик даврда яшаган машҳур ҳуқуқшунослардан Гай, Панминак, Павел, Ульпиан, Модестинларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Рим ҳуқуқшуносларининг фаолияти асосан ҳуқуқ амалиётида мавжуд бўлган эҳтиёжларни қондириш, мавжуд ҳуқуқий нормаларни ўзгариб турувчи вазиятга мослаштириб боришга қаратилган эди. Улар шу билан бирга берилган саволларга қайтарилган жавобларда, конкрет ишлар муҳокамасида бир қатор назарий масалаларни ҳам ишлаб чиқдилар. Рим ҳуқуқшунослари анчагина тушунчаларга аниқлик киритдилар. Ўша вақтнинг тили билан айтганда амалий ҳуқуқ нормалари, оддий ҳуқуқ, қонун, магистрантлар, император конституцияси ва бошқа соҳалар шаклланди.

Табиий ҳуқуқ амалий ҳуқуқ учун асос бўлиб қолаверди. Ульпианнинг халқлар ҳуқуқларига табиий ҳуқуқларнинг бир

қисми сифатида олиб қаралади. Уларнинг одамларга таъсири ўртасида фарқлар бўлган. Ана шулардан қилинган хулосаларга кўра жамиятда никоҳ, болалар тарбияси ҳам табиий ҳуқуқ таъсири остида шаклланиб боради. Ҳуқуқшунос Гайнинг қарашлари ҳам шунга ҳамоҳанг. Умуман ҳуқуқ борасидаги турли ҳолатлар, хусусиятлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг моҳиятини Павел изчилроқ ифодалаб берди. У ҳуқуқнинг турли қисмлари ҳақида эмас, балки ягона бир бутун бўлган ҳуқуқнинг ўзаро боғланган кўринишлари ҳақида фикр юритиш керак деб ҳисоблайди.

Умуман рим юристларининг аксарияти ҳуқуқнинг бир бутунлигини тан олиб, унинг турли тушунчаларини конкрет изоҳлаб берганлар. Жумладан зарурият адолатли ҳуқуқнинг муҳим томони, ҳуқуқнинг барча кўринишлари ва йўналишларига хос бош хусусиятдир. Зарурият адолатга асосланади, ундан келиб чиқади. Қадимги рим ҳуқуқшуносларининг юқоридаги талаблари ҳуқуқнинг барча соҳаларига тегишли бўлиши билан бирга конкрет қонунларга ҳам тегишлидир. Қонунлар ҳуқуқ нормаларининг изчил, қатъий ишланган шакли сифатида қаралади.

Рим ҳуқуқшунослари фаолиятига стоикларнинг таъсири яққол сезилиб туради. Улар мана шу таъсир остида кўплаб ҳуқуқий масалаларни, хусусан бурч масаласини ҳар томонлама тасвирлаб бердилар. Табиий ҳуқуқ, қонунларнинг ғоявий асосларини ташкил қилиши ҳақидаги фикр ҳам диққатга сазовор. Ҳуқуқшунос Модестиннинг кўрсатишича, ҳуқуқнинг вазифаси руҳсат этиш, ман этиш, жазолашдан иборат. Албатта бу талаблар ҳар қаерда ҳар хил бўлиб, асосан императив ҳуқуқ нормаларини акс эттиради. Юлиан ҳам худди шу фикрни ифодалайди.

Рим ҳуқуқшунослари ҳуқуқнинг умум назарий моҳиятини чуқур тадқиқ этиш билан барча амалий ҳаётдаги ҳуқуқий нормаларнинг таъсири, уларга қай тарзда асосланиш зарурлиги ва бошқа хусусий масалаларни аниқ конкрет мисоллар асосида характерлаб бердилар. Ижтимоий ҳуқуқ нормалари ҳам ҳар томонлама ишлаб чиқилди. Давлат органларининг ваколатлари, мансабдор шахслар, ҳокимият, фуқаролик тушунчалари ва давлат ҳамда маъмурий ҳуқуқнинг кўплаб масалалари ёритиб берилди.

V-БОБ. ЎРТА АСРЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ВА ХУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1-&. Ислом сиёсий ва ҳуқуқий таълимотининг ўзига хос томонлари ва йўналишлари. (Имом Бухорий, Бурхониддин Марғиновий сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари).

Ислом динининг асосчиси Пайғамбар Муҳаммад ибн Абдулло (с.а.в.) 610 йилда дунёда янги ислом динини эълон қилди ва бу дин тез орада дунёга тарқалди. Ўрта Осиёга-Туронга кейинчалик араблар Мовароуннаҳр деб атаган бизнинг мамлакатимизга Ислом VIII асрнинг бошида кириб келди. Исломга қадар бу ерда асосан Зардуштийлик дини ва унинг қонун-қоидалари, урф-одатлари амал қилар эди.

Ислом ўзидан аввал амалда бўлган урф-одатлар ва қонун-қоидаларни сиқиб чиқарди. Уларнинг ўрнига ўзининг қоидаларини ўрнатди. «Биринчи ҳижрий асрда ислом ҳуқуқи шакллана бошлаб, иккинчи ва учинчи ҳижрий асрларда тараққиёт босқичларига кўтарилди. Ҳижрий иккинчи аср бошларида илк ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар) юзага кела бошлади ва янги шаклланган ислом жамияти ўзининг бошланғич ҳуқуқий ва қонуний институтлари муассасаларини қуришга муваффақ бўлди»¹

Ислом ва унинг қонун-қоидаларига “қизиқиш” ҳамма замонларда ҳам юксак бўлган. Ўзбекистонга ислом дини, ислом ҳуқуқи, турли мазҳаблар, ақидавий оқимлар ва ғоявий йўналишлар Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Сурхандарё, Қашқадарё ҳудудларига VIII аср бошида кириб келди.

Ислом қонуншунослиги, Ислом ҳуқуқи Ўзбекистонда, Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарларда тез суратлар билан ривожланди ва ўзига хос ҳуқуқуий мактаб яратилди. Фикҳ Ислом ҳуқуқи дунёда машҳур олимлар томонидан ўрганилди. Мажид Хаддурий, Хербет Ж. Либес америкалик ва уларнинг китобларини «Исломда ҳуқуқ» мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Ўзбек тарихчиларидан Ниршахийнинг “Бухоро тарихи” асари, Рус олимларидан В.В. Бартольднинг Туркистон тарихига оид асарлари. Бизнинг мамлакатимизда бугун араб ва форс тилларидаги манбаларни яхши билган

¹ Абдулҳаким Шарий Жузжоний. «Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва ўрта Осиё фикҳлари». Ташкент-2002 й. 17 б.

олим Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг «Ислом ҳуқуқшунослиги» деган китобларини келтириш мумкин. Ислом Қуръон ва Суннага кўра ўз қонунчилиги Шариатни ривожлантирар экан кўп жиҳатдан арабларда мавжуд бўлган одат ва қонунларнинг айримларини бекор қилиш, тақиқлаш ва айримларини эса Қуръонда, Суннада тасдиқлаш йўли билан қонунлаштирди. Ислом қонунларини авваламбор араб қабилалари ҳаётига ҳамда янги араб халифалиги тасаруфига киритилган мамлакатларда жорий қилишни амалга оширди. Самарқанд шаҳри босиб олингандан кейин (тахминан 712 й.) Ўзбекистон араб халифалигининг бир қисмига айлантирилади. Ўрни келганда шуни айтиб ўтиш керакки, араблар томонидан Ўрта Осиёни босиб олиш ва унинг халқларини Исломга киритиш жараёни осон бўлган эмас. Ўзбекистон аҳолиси узоқ курашлар ва юришлар натижасида исломни қабул қилди.

Ислом қанчалик “мустаҳкам” бўлмасин у ички зиддиятлар ва қарама-қаршиликлардан ҳоли эмас эди. Энг катта бўлиниш бу Хавориж (хорижийлар) ва Шиа оқимидагиларни аҳли Сунна ва жамоага қарши турганлари бўлди. Ички тафовутлар исломда турли йўналишлар ва мактабларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Шариат (ислом қонунчилиги) «Шаркат», «Шариа», «Шар» сўзлари сувга олиб борадиган йўл маъносида ишлатилган»¹ Шу боисдан араблар ҳозирга қадар шоҳ кўчани (проспект) «Аш-Шориъ» деб атайдилар. Демак шариат дегани сувга олиб борувчи, ҳаётга етакловчи, дин йўли, ёруғ йўл деган маънони англатади. Аҳли шаръ (шариат аҳли) деб эса мужтаҳид, қози, фақиҳ ва муфтийлар назарда тутилади.

Шариат ягона бир тизимга, таснифга эришмаган. Масалан, Суннийлар уни ташқи кўринишига кўра уч қисмга бўлганлар: Ибодат (ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятлар); Муомалот (фуқаролик ҳуқуқи); Уқубат (жазолар). Шиалар эса қуйидагича таснифлаганлар: Ибодат, Уқуд (икки томонлама шартномали ҳуқуқий муомалат), Ийқоот (Битим бир томонидан бўладиган ҳуқуқий муамалат), Аҳком (бошқа ҳуқуқий ҳуқумлар). Усулил фикҳ илми

¹ Абдулфазл ибн Манзур, «Лисонул-араб» 3-жилд 421-422 бетлар Баруғ, Дор Солир, 1997.

асосида Шаръий манбаларга асосланган ҳолда суннийларда тўрта масхаб шаклланди ва ҳар бири ўзига хос йўналишда ривожланди.

Ҳар бир масхаб тарафдори ўз имомига эргашган ҳолда ҳаракат қилиши белгиланди. Айрим фақиҳлар бундай қоидаларга итоат қилмасдан масхаб доирасидан чиқиб Қуръон, Сунна ва Саҳобалар ривоятларига асосланган ҳолда эркин ҳаракат қилиши ижтиҳод қилишни хоҳлаганлар, талаб қилганлар. Бундай эркинлик Ислом қонунчилигининг ривожланишига, бойишига ва дунёдаги энг мукаммал ишланган қонунчилик тизимларидан бирига айланишига ижобий таъсир этди. Ислом қонунчилиги фикҳнинг ривожланишида бизнинг Ватандошларимизнинг ҳиссалари улкандир. Абу Мансур Мотурудий, Бурҳонуддин Маргиноний, Насафий, Баздавий, Дабусий ва бошқалар.

Суннийлар таълимотига кўра ислом беш рукн (вазифани) ўз аъзолари олдига мажбурият қилиб қўйган.

1. Шаҳодат (Аллоҳнинг борлиги ва элчисининг барҳақлигига гувоҳлик бериш) калимаси.

2. Намоз.

3. Рўза.

4. Закот.

5. Ҳаж (имкони бўлса).

Шариат илмлари ислом динига тегишли бўлган илмларни ўрганеди улар:

Қироат илми, тафсир илми, Ҳадис илми, фикҳ илми, Қалом илмларидан иборатдир. Қироғот илми Қуръонни ўзгаришлардан ҳимоя қилган. VII-IX асрларда «Қуръон Сабъа» («етти қори»)лар томонидан турли халқларда Қуръоннинг ўқилишини шеваларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлаганлар. Қироат илми энг камида етти хилга бўлинади. Бу тўғрида исломда кўп китоблар битилгандир.

Тафсир илми аввааламбор Қуръоннинг оятларини тушунтириш, пайғамбар ҳадисларини араб тили грамматикасига биноан тушунтириб бериш керак эди. Бизнинг мамлакатимизда Имом Бухорий, Имом Ат-Термизийлар каби Имомларнинг бу соҳадаги қилган ишлари мусулмон дунёсида мақтовларга сазовор бўлган. Ибин Аббос, Муҳаммад Бақирлар биринчи ҳадисчилардан ҳисобланадилар. Қуръони Карим бўйича жуда кўп

тафсифлар ёзилган бўлиб, уларнинг энг машхури бўлган тарихчи Муҳаммад ибн Жарир Ат-Табарий қаламига мансуб «Тафсири Табарий» номи билан шухрат қозонган «Жомиъул-баён фи тафсирил-Қуръон» дир¹.

Пайгамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг сўзлари, амаллари, тасдиқлари ҳақидаги маълумотлар хадис илмидир. Машхур Муҳаддислардан: Саҳиҳ Ал-Бухорий, Саҳиҳ Ал-Муслим, Жомъ Ат-Термизий, Абу Довид, Ан-Насоний ва ибн Можаллардир. Шулардан иккита биринчилари Мовороуннаҳрда қолган тўрт нафари эса Хуросонлик хадисчилардир.

Фиқҳ илми, ислом ҳуқуқидан иборат бўлиб, Қуръон, Сунна, Ижмо ва Қёс каби манбаларга асосан шаклланган. Ҳуқуқшунослар эса манбаларни Ижтиҳод² орқали ўрганганлар ва хулосалар чиқарганлар. Ижтиҳодга йўл қўйилиши эса исломда турли ҳуқуқий мактабларнинг ва қарашларнинг вужудга келишига олиб келган. Фиқҳ икки асосий қисмга “Усулул-фиқҳ” ва “Фурулгул фиқҳ” га бўлинади. Қалом илми, ибн Халдун фикрига кўра, иймонга тегишли масалаларни ақлий далиллар билан исботлаш.

Ислом ҳуқуқининг манбалари. Дунёвий давлатларда ҳуқуқ манбалари табиий ҳуқуққа биноан давлат томонидан ўрнатилган қонунлар ва қонун остидаги актлардан иборат бўлса, исломда эса ҳуқуқ авваламбор илоҳий манбага яъни Қуръон ва Суннага асосланади. Бизнинг фикримизча табиий қонунлар илоҳий қонунларга жуда яқиндир. Чунки табиий қонунлар ҳам инсон учун бирламчидир.

Қуръони Карим 23 йил давомида (610-632 й.й.) Пайгамбар Ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломга Аллоҳ томонидан нозил қилинган илоҳий китобдир. 114 сура, 6210 оят, 77434 сўздан иборат. Макка шаҳрида нозил бўлган сураларни Маккий суралар (13 йил 95 сура) Мадинада нозил бўлган (10 йил 19 сура) мадинаий суралар деб аталади.

Маълумки Қуръон оятлари оғзаки айтилган. Шу сабабдан пайгамбаримиз ҳаётлигида Қуръон суралари одамлар томонидан оғзаки ёддан айтилган. У Ҳазрати Усмон халифалиги йилларида Зайд ибн Собит раҳбарлигидаги ҳайъат томонидан ёзма шаклга келтирилган.

¹ Абдулҳаким шаръий Жузжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги. Тошкент. 2002 й. 256.

² Ижтиҳод қонунларни қўллашда ва шарҳлашда эркинлик.

Ҳазрати Усмон халифалиги даврида қайтадан ислом дунёси учун Қуръондан нусхалар кўчирилиб йирик-йирик шаҳарларга юборилди. Ундан кўзланган мақсад турли халқларда Қуръонни ўқиш бир хилда бўлишлигини таъминлашдан иборат эди.

Қуръоннинг муъжизалиги унинг ўзида ақидавий-ғоявий, қонун ва ахлоқ қоидаларини (нормаларини) ўзида мужассамлаштиришидир. Олимларнинг фикрига кўра¹ фикҳий ҳуқуқий масалалар бўйича Қуръонда қуйидаги оятлар мавжуд:

1. Ҳаққулоҳ (амалий ибодатлар) бўйича 140 оят.
2. Шахсий ҳуқуқ (оила, талоқ, васият...) 70 оят.
3. Муомалот ёки фуқаролик ҳуқуқи 70 оят.
4. Жиноят ва жазо-30 оят.
5. Суд ва суд жараёни-20 оят.
6. Давлат ва ҳуқуқ соҳасида эса- 3 оят. Ҳаммаси бўлиб, 333 та оят.

«Сунна» йўл-йўриқ Пайгамбар сўзлари, фельлари (амалларга) тасдиқлари, шунингдек саҳобаларнинг сўзлари, амаллари йиғиндиси дир. “Сизлар учун икки нарса қолдирдим, мадомики уларга амал қилиб юрсангизлар, ҳеч қачон адашмайсизлар, улар Олоҳнинг китоби ва менинг суннатларимдир”- деган эди Пайгамбар.

Пайгамбарга авваламбор ҳукмлар ваҳий бўлган. Ваҳий бўлмаган тақдирда у ижтиҳод асосида ҳукм қилган. Албатта Пайгамбар ва саҳобалар ижтиҳод қилишда Ислом фалсафаси ва таълимотларига асосланганлар. Ҳадис ва ҳадисшунослик тушунчаси ҳам мавжуд ҳадис суннанинг асосий қисмини яъни Пайгамбарга тегишли қисмини ўз ичига олади.

ИЖМО-келишув, иттифоқ маъносини англатади. Ҳуқуқшуносликдаги машҳур олимларнинг у ёки бу масала бўйича бир қарорга келишларидир. Шулардан имомларнинг фикрлари ваҳий бўлганлиги сабабли мажбурийдир.

Қиёс яъни солиштириш, қиёслаш орқали аниқлашга айтилади.

Тўрта ҳуқуқий мактаблар мавжуддир.

1. Ҳанафийлар масхаби Абу Ҳанифа (Ироқ) асосчиси.
2. Моликий мазхаби. Имоми Молик (Мадина)
3. Шофиъий мазхаби. Имом Шофиъий (Мадина, Миср).

¹ Муҳаммад Юсуф Мусо ва Абдулҳаким Шаърий Жузжоний асарларида.

4. Ҳанбалий мазҳаби. Аҳмад ибн Ҳанбал (қадимий Макка мактаби асосида) ташкил топган.

Исломда икки оқим мавжуд суннийлик ва шиалик оқимлари Ҳазрати Мухаммад (с.а.в.) сиёсатда, давлатчиликда катта ишларни амалга оширди. Биринчидан, тарқоқ араб қабилаларини Ислом таълимотлари асосида ягона давлат халифаликка бирлаштирди. Уларда ягона қонунчиликни яъни шариатни жорий этди. Унинг сўзлари, амаллари қонун даражасига кўтарилди. Пайғамбар ҳаётлигида давлатни идора қилиш қийин бўлмади. Унинг вафотидан кейин ҳокимият тепасида ким бўлиши керак, деган сиёсий масалаларда турлича қарашлар пайдо бўлди. Бу эса турли сиёсий таълимотлар, йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Абулҳаким Шаръий Жузжонийнинг фикрига кўра давлат ишлари бўйича Қуръонда атиги учта оят бор эди.

1. “Аллоҳга, Пайғамбарга ва амир эгаларига (сизларга ҳоким бўлган кишиларга) бўйсунинглар”.

2. “Ва (эй Мухаммад), улар билан кенгашиб иш қилинг”.

3. “Улар ўзаро кенгаш асосида иш олиб борадилар” (Шўро сўраси, 38 оят).

4. Шу мавзуга оид икки ҳадис мавжуд.

“Менинг саҳобаларим юлдузлар сингаридурлар. Улардан ҳар бирига иқтидо қилсангиз, изидан борсангиз, тўғри йўлдан борган бўлурсиз» ва «Имомлар қурайш (қабиласи) дан бўлурлар». Имомлар кимлардан бўлиши аниқ бўлсада «улул-амр» (амир эгалари) давлат бошлиқлари кимлар бўлишлиги масаласида аниқлик йўқ эди. Абу Бакр ва Умарлар кенгаш асосида амр этиб сайландилар. Умар Халиф Абу Луълуъ исмли қул томонидан пичоқланади. У вафот этмасдан саҳобалардан ўзининг ўрнига халифа этиб бир кишини сайлашларини сўрайди. Саҳобалар Усмонни сайладилар. Усмон қаттиққўл давлат бошлиғи бўлмаганлиги сабабли бошқарув ишларида қариндошчилик ва таниш-билишчиликка йўл қўйганлиги сабабли унга қарши норозилик кўчаяди. У ўлдирилади. Ундан кейин халифа (имомни) танлаш мураккаблашади ва қуйидаги йўналишлар вужудга келади.

1. Миср ва Мадина аҳолиси пайғамбарнинг амакивачаси Али ибн Абу Толибни кўрсатишади.

2. Басраликлар Пайғамбар сафдоши Талҳани кўрсатишди.

3. Куфаликлар пайғамбарнинг холасини ўгли Зубайрни.

4. Шом (сурияликлар) эса бўлажак халифа Усмон уруғидан бўлиши тарафдори бўлдилар.

Суннийлар таълимотида имом бўлиш учун тўртта талаб қўйилди:

1. Шариатни яхши билиш ва Ижтиҳод қилиш қобилиятига эга бўлиш;

2. Олий ахлоқ ва юксак фазилатли бўлиш.

3. Ҳокимият шартлари бўйича етарли маълумотларга эга бўлиш ҳозирги замон тили билан гапирганда бошқарув санъатини яхши билиш; ҳарбий ишларни билиш;

4. Қурайш наслидан бўлиш (ибн Холдун бунга қарши бўлган).

XX аср охири XXI бошларида Ислом дунёсида жиддий ҳаракатлар содир бўлди. Аниқроғи, исломни ниқоб қилиб олган турли оқимлар, таълимотлар жонланди. Масалан, Ваҳобийлар, хезби таҳрир бизнинг мамлакатларимизда ўтиш даврида авж олди. 11 сентябрь 2001 й. НьюЙоркда бўлган террористик ҳаракатидан кейин исломга бўлган «қизиқиш» дунёда яна ошди. Айниқса террорчиларнинг дунёқараши, мақсади тўғрисида мақолалар чоп этилди. Уларнинг энг ашаддий террорчилари Афғонистон худудида тўпланган эди. Толибонлар ҳаракати ҳокимиятни қўлга олиб, Ал-Қоида каби ўта урушқоқ қўпоровчи ташкилотларга бошпана берган эди.

Дунё жамоатчилиги бунга қарши бирлашди ва уларга қарши мурасасиз юришни бошлаб юборди. Бу курашда АҚШ давлати етакчилик қилди. Матбуотда глобал ислом террорчилиги каби тарифлар, тушунчалар пайдо бўлди.

Индонезияда «Жамои ислом», Фаластинда «Хизбуллаҳ», дунёга террорчиликда номи чиққан «Ал-Қоида» унинг етакчиси Белладин бўлди. Барча демократик, дунёвий кучлар, давлатлар бир томонда бўлиб, Исломдаги террорчи гуруҳлар, тўдаларга қарши мурасасиз курашга киришдилар. Бу ўринда шуни айтиш керакки, жиноят' ва жазо фани соҳасидаги террорчилик таърифи, тушунчаси бугун дунёда содир бўлаётган глобал террорчилар ҳаракатининг фарқи бор.

XXI аср бошидаги террористик ҳаракат дунёда ягона халифалик давлатини тиклаш, соф Ислом ва шариат қонун-қоидаларини ўрнатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйдилар. Халифалик тарафдорлари Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда ҳам «Хизби таҳрир», «Ислом ҳаракати» каби

номлар остида яширин варақалар тарқатиб, ўзларининг «таълимотлари»ни омма орасида сингдирмоқчи бўлдилар. Аммо кўпчилик халқ уларнинг чақириғларини қабул қилмасдан кўп жиҳатдан дунёвий таълимотларга асосланган давлат сиёсатини қўллаб-қувватладилар. Исломга азалий традиция ва одат қоидаларига биноан хурмат ва эътиром билан ёндашилмоқда. Ислом ниқоби остидаги террорчилар дунё жамоатчилиги олдида исломни обрўсизлантириб, Европа, Америка мамлакатлари халқлари орасида уни “урушқоқ» зўрликка асосланган дин экан деган фикрларни туғулишига сабабчи бўлдилар.

Ислом ҳуқуқшунослигини ривожланишга улкан ҳисса қўшган Имом фақиҳлар кўп бўлганлар. Хадисчилик соҳасида Имом Бухорий ва ат-Термизийлар кабилар бўлган Аҳмад Яссавий, Нақшбандий, Кубро кабилар эса тасаввуф (сўфизм) таълимотини ривожлантирдилар. Бурҳониддин Марғиноний кабилар эса фикҳ илмига ривож бердилар. Ханафий мазҳаби таълимотларига биноан Мовароуннаҳрлик фақҳлар ислом ҳуқуқи соҳасида ижод қилиб, кўплаб китобларни ёзиб қолдирганлар.

Марғиноний «Ал-Ҳидоя» (53 та китобдан иборат) энг мукамал ишланган асар ҳисобланади. У инглиз, форс, рус каби жаҳон халқлари тилларига таржима қилинган ва бугун ислом ҳуқуқини ўрганиш бўйича асосий манбалардан биридир. Имом Бурҳониддин Абул-Ҳасан Али Ибн Абу Бакр Ибн Абдулжалил Ал-Фарғоний Ал-Марғиноний 1123 й. Фарғонанинг Риштон туманида туғилган. Ханафий мазҳабида буюк фикҳ ва муштаҳид даражасига кўтарилган, шайхул-ислом лақабига сазовор бўлган олим эди. Унинг ўғиллари ҳам олимлик даражасига кўтарилган ва китоблар ёзган ҳуқуқшунослар эди. Унинг ўзи фикҳ илмини ўз отасидан ҳамда ўз замонининг етук олимларидан: Имом Боҳовуддин Али ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Исмоил Ал-Асбижобийдан (вафоти 535 ҳ.й.) (Асбижоб Сайрам шаҳридир), Абдулазиз Марғиноний Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий, Муҳаммад ибн Аҳмад Ан-Насафий ва бошқалар. Марғиноний Фарғонада туғулган бўлсада унинг фаолияти кўпгина Шарқ мамлакатларида бўлиб, умрининг охириги йиллари Самарқанд шаҳрида ўтади. У 593 ҳижрий (1196-97 йй. милодий) Самарқанд шаҳрида вафот этган. 400 дан ортиқ Муҳаммад

отли фақиҳлар дафн этилган Муҳаммадийлар қабристони («Турбат ул-Муҳаммадийин») ёнида дафн этилган.

Унинг асарлари: «Нашрул-мазҳаб», «Китобутаносикил-хос», «Китоб фил-фароиз» (меросга тегишли), «Ат-тажтун-навозил» (икки фатволар мажмуаси), «Мухторотун-навозил», «Мазийдун фи Фуруъ-ил-Ҳанафия», Имом Ат-Шайбонийнинг асари «Ал-Ҷамиъ ал-кабийр» нинг шарҳи, «Бидоятул-Мубтадий», «Ал-Ҳидоя»нинг қисқача варианты «Бидоятул-мубтадий» кабилардир.

«Ҳидоя»да Ислом ҳуқуқи Ҳанафия мазҳаби ғоялари асосида бир тизимга келтирилган. «Ҳидоя» авваламбор ислом қонун-қоидаларининг мажмуаси бўлса, шу билан бир вақтда кўплаб тарихий маълумотлар манбаи ҳамдир. Масалан, Саҳобалар ва имомлар исмлари 50 дан ортиқ, уруғлар номлари 12 та, жўғрофий ва тарихий номлар 55 та.

«Ҳидоя» ўзига хос жуда қисқа, аниқ ва мисоллар ёрдамида ҳуқуқ соҳалари баён этилади. «Ҳидоя»нинг биринчи қисми илоҳётга-таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га тегишлидир. Иккинчи қисми эса оила ҳуқуқи, қул сақлаш ҳуқуқи, жиноят ва жазо, халқаро ҳуқуқ, вақф ҳуқуқи ва бошқарувларга тегишлидир. «Ҳидоя»нинг биринчи қисмида кўплаб исломда машҳур бўлган саҳобалар, имомларнинг исми (50 дан ортиқ), уруғлар, табақалар номлари (12 та) тарихий жойлар (35 та) кўрсатилган ва уларнинг ҳар бири тўғрисида маълумотлар берилган. «Ҳидоя»нинг ёзилиш услуби ҳақида гапирадиган бўлсак унинг ниҳоятда қисқа, масалаларнинг айнан моҳиятини амалий мисолларда бошқа масхаблар билан қиёслаш орқали тушунтирилиши ўзига хослигини белгилайди.

Бурҳониддин Марғиноний ёзган тўрт жилтдан иборат «Ал-Ҳидоя» асари суннийлик йўналишида мукаммал ишланган ҳуқуқий бир тўплам бўлиб, унда 53 дан ортиқ китоб бўлиб, мерос ҳуқуқидан бошқа ҳамма ҳуқуқий соҳаларни ўзида мужасамлаштиргандир. Нима учун мерос ҳуқуқи киритилмаган деган саволга келганда мутахассисларнинг фикрига кўра Имоми Аъзам Абу ханифа мерос муносабатларини алоҳида фан (Ал-Фариз) деб атаган ҳолда фикрдан мустақил равишда ўрганишни тавсия этган.

«Ал-Ҳидоя»нинг жаҳон тилларига таржима қилиниши ва ўқилиши масаласига келганда шуни айтиш лозимки, Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган

маълумотларга кўра, «Ҳидоя»нинг арабча асл матни 1818 й. (1234 ҳ.й.) Калкуттада, кейинчалик Бомбейда, сўнгра эса Лакну, Кавнпур, Дехлида нашр этилди. XIX Ҳоҳирада ва Қозон шаҳарларида ҳам чоп этилган. Ҳоҳирада унинг танқидий 1908 й.й. ва 1980 й.й. нашр этилди. «Ал-Ҳидоя»нинг русча нашри Н.И.Гродеков томонидан инглизча таржимасидан 1893 йилда Тошкент шаҳрида нашр этилди. 1994 й. Профессор А.Саидов томонидан биринчи жилди такроран нашр этилди. Қолган жилдлари устида бугун ишланмоқда.

«Ал-Ҳидоя» нинг ўзбек тилида таржимаси Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида 2000 й. Биринчи жилди таржима қилинди ва нашр этилди. Қолган жилдлари устида бугун ишланмоқда. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Моварауннахр ҳуқуқий мактабининг етакчи олими Бурхониддин Марғинонийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари дунёдаги кўпгина университетларда ўрганиб келинмоқда. У ҳуқуқий соҳа адолатлилик ва қонунийликнинг ёрқин тимсоли сифатида доимо ўрганилади.

2-&. Халқ озодлик ҳаракати сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ҳақида.

Ўрта Осиё халқлари қадим замонлардан мустақиллик учун ташқи душманларга қарши курашиб келганлар. Юқорида кўриб чиққан имиздек, улар озодлик, мустақиллик йўлида ахмонийлар, македонияликлар, хитойликлар, араблар, мўғуллар зулмига қарши катта тажриба йўлини босиб ўтдилар. Айниқса, бу кураш араблар истилосига қарши кураш даврларида оммавий тус олиб кетади.

Араблар Ўрта Осиёни босиб олганларидан кейин бу ерларда яшаётган деҳқонлар ва хунармандларнинг яшаш шароитлари янада оғирлашади. Тарихий маълумотларга қараганда араб босқинчилари Бухоро шаҳрида яшаётган аҳолининг ярмини уй-жойларини тортиб олиб, арабларга берганлар. Улар Ўзбекистон худудидаги жуда кўплаб маданий ёдгорликларни бузиб ташлаганлар, ўт қўйганлар.

Ўзбекистода "араб маданияти" Араб халифалиги давлати ва мусулмон ҳуқуқи шариат тизими ўрнатилади. Йирик ер эгалари-феодаллар араблар томонига ўтиб, ўрта ҳол деҳқонлар ерларини тортиб олиб, камбағал деҳқонлар сонини

кўпайтирмоқда эдилар. Улар деҳқонларга ўз ерларини ишлаш учун ижарага бериб, ярмидан кўп қисм ҳосилни ўзларига олар эдилар. Бундан солиқлар (хирож) миқдори тобора кўпаймоқда эди.

728 йилда араблар кўпроқ маҳаллий аҳолини исломга жалб қилиш мақсадида уларни солиқлардан озод қиладилар. Лекин хазиналари бўшаб қолганлиги сабабли кўп ўтмай аҳолини яна солиқларни тўлашга мажбур қиладилар. Яна зўрлик, террор кўпайиб кетади. Бундан газабланган Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хоразм халқлари тинимсиз равишда уларга қарши кураш олиб борадилар. Табарий 721-723 йилларда бўлиб ўтган қўзғолонлар вақтида арабларнинг Хўжанд атрофидаги ваҳшийликларини ҳикоя қилиб айтадики, жуда кўп деҳқонларнинг бўйинларига араб ҳукмдорларининг тамғаси босилган эди.

Шундай қилиб, Ўзбекистондаги йирик ер эгалари, ва маҳаллий бойлар, зодагонлар кейинчалик араблар билан қўшилиб кетишиб, камбағал деҳқонлар, ҳунармандларни шафвқатсиз эксплуатация қила бошладилар. Бу ўринда ислом сиёсий ғояларини ва араблар ҳукмдорлигини Ўзбекистонда ўрнатирилиши жуда катта роль ўйнайди. Ислום сиёсий таълимотлари ўзидан олдин Ўзбекистонда мавжуд бўлган барча ғояларни, урф-одат нормаларини "кофирлар ахлоқи" дея ман қилиб, эски қонунлар ўрнига шариат қонунларини ўрнатди. Масжид ва мадрасаларда муқаддас қуръон, ҳадис каби китобларни ва унга мосланган ғоя ва урф-одатларни қатъий жорий қилдилар. Эркин фикр қилган барча прогрессив мутафаккирлар қувғин қилиниб, таъқиб остига олинадилар.

Араб тили, маҳаллий аҳолига нотаниш ва бегона тил, давлат идора тилига, мадраса ва мачитларда намоз ўқиш, имомларнинг қуръон сураларини шарҳлаш тилига айланади. Шундай қилиб, араблар Ўзбекистон халқларини иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан тобе қилишга ҳаракат қилдилар. Аммо шуни айтиш керакки, араблар қанчалик террорлик сиёсатини ўрнатмасинлар ва мачит, мадрасаларда қанчалик сиёсий ташвиқот қилмасинлар оғир турмуш кечираётган омманинг курашига барҳам бера олмадилар, шаҳарларда, қишлоқларда мусулмонлар билан бир қаторда исломга қарши курашувчилар сони ҳам кам эмас эди.

Ислом қанчалик якка худоликни тарғиб қилмасин, унинг қонунлари абадий, адолатли деб уқтирмасин, бироқ унинг ичидаги зиддият (турли тармоқлар, оқимлар ўртасидаги кураш) ва ниҳоят босиб олинган мамлакатлар халқларининг олиб борган курашлари араб халифалигининг ҳам абадий эмаслигини кўрсатди. Сўғд халқи халифаликка қарши кураш, кейинчалик ҳокимиятни қўлга олган Абдусаидлар ҳаракатига катта умид боғлаган эдилар. Улар Абдусаидларни давлат тепасига келишларини ёқлаб, улардан озодлик кутган эдилар.

Абдусаид давлати ҳам халқ умидларини рўёбга чиқармади. Улар меҳнатқашларга берган бирорта ҳам ваъдаларини бажара олмадилар. Аксинча, эксплуатация даражасини янада оширишга, деҳқонлар ҳаётини оғирлашишига сабаб бўлдилар. Натижада Ўзбекистонда тарих саҳифасидан жой олган йирик қўзғолонлар бўлиб ўтди. Масалан, Бухорода 133 ҳижрий (750-751) йили ҳали Омедлар ҳаракатини бостирмасдан туриб, Абдусаидларга қарши катта қўзғолон кўтарилди. Қўзғолончиларга Шерик ибн Шейх ал-Махри раҳбарлик қилади. Унинг тарафдорлари Самарқандда ҳам бўлади.

755 йилда Абу Муслимнинг ўлиmidан кейин Сумбод раҳбарлигидаги қўзғолончилар Нишопур, Рей каби шаҳарларда ҳокимиятни қўлга киритдилар. Лекин у раҳбарлик қилган қўзғолон атиги 70 кун давом этиб, ўзи билан 600 аскарлари ҳам қириб ташланади. Золим шоҳлар, руҳонийлар томонидан олиб борилган террорчилик сиёсати қанчалик раҳмсизлик билан амалга оширилган бўлмасин, озодлик, тенглик учун бўлган ҳаракатларни бостира олмади. Аксинча, ҳукмдорларнинг шафқатсизлигидан ғазабланган халқнинг сабр косаси тўлмоқда эди. Шерик ва Сумбодга ўхшаганлар мазлумларнинг феодалларга қарши кураш тарихига ўчмас излар қолдириб, кейинги авлодларини курашга чақирдилар натижада сунбодчилар ҳаракатидан сўнг Муқанна ғоялари остида бирлашган "Оқ кийимли кишилар" деб ном чиқарган қўзғолончилар ҳаракати Ўзбекистонда кенг тус олади.

Муқанначилар ҳаракати Мовароуннаҳрнинг марказий қисмларида, шунингдек, Зарафшон, Кеш, Самарқанд, Шош каби қатор вилоятларда ҳам кенг тарқалади. Маълумки, араб босқинчиларига ҳамда маҳаллий феодалларга қарши қаратилган барча қўзғолонларда маздакийлар ҳаракати ва

уларнинг сиёсий таълимотлари муҳим роль ўйнади. VI асрда Эронда бўлиб ўтган маздакийлар қўзғолони Эрон давлатига жуда катта хвф солган эди. Маздак ғоялари эса Эрон худудидан узоқларда ҳатто Ўрта Осиё халқлари орасида ҳам кенг қулоч ёйиб тарқалган эди. Хосров Анишрвон (531-579) ҳукмронлик қилган йилларда маздакийлар қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилади, қўзғолон раҳбарининг ўзи ўлдирилади. Аммо Маздак ғоялари унинг ўлимидан кейин янада кучлироқ, қудратлироқ тус олади. Тарихий манбаларда, адабиётларда айтилишича, Маздакнинг бева қолган хотини Хуррама Рай шахрига қочиб бориб, унинг ғояларини кенг ташвиқот қилади. Бу тўғрида Низом Ал-Мулк ўзининг "Сиёсатнома" деган китобида ҳам ҳикоя қилади.¹ Маздак тарафдорлари Мовароуннаҳр ва бошқа районларга жунаб кетишади ва у ерларда Маздак ғояларини ташвиқот қила бошлайдилар.

Аш-Шаҳристоний ўзининг "Китоб ал-милалъ вам нихал" асарида ал Варракка исмли тарихчи фикрига асосланган ҳолда маздакийлар таълимоти ҳақида ёзади. Самарқандда Маздак таълимотлари таъсирида кейинчалик Ўзбекистон худудида "Оқ кийимли кишилар" деб номланган халқ ҳаракат майдонга келади. Ўзбекистонда "Оқ кийимли кишилар" ҳаракати тахминан VIII асрлардан бошлаб ҳаракат қила бошлайди. Маздак ғоялари Ўрта Осиёда қадимдан мавжуд бўлган прогрессив традицияларга асосланган ҳолда араб босқинчиларига қарши оппозиция шаклида ривожланади. Мовароуннаҳрда маздакчилар "Зиндик" атамаси билан ҳам номланган эдилар. "Зиндик" атамаси аввалда зоостризм динда буддистларга нисбатан қўлланилган бўлиб, кейинчалик эса маздакчилар ("Оқ кийимли кишилар") ҳаракатларига нисбатан ҳам ишлатилган. А.Ю.Якубовскийнинг фикрича VII ва IX асрларда Хуросон, Мовароуннаҳрда ва Эронда маздакчилар "Хурремдинлар", "Хурремитлар", "Муҳаммирлар" ва "Сурхаломлар" номлари билан номланганлар. Бу ерда А.Ю.Якубовский жуда қизиқ бир масалани қўяди. Унинг тахминича охирги икки ном, яъни "Муҳаммир"- арабча атама бўлиб, "қизил либосга кийинган" ва "Сурхалем" форсча атама бўлиб, "қизил байроқлар" маъноларини билдириши бежиз бўлмаган, албатта. Ўша

¹ Якубовский А.Ю. Восстание Мукаянны-движение людей в "Белых одеждах" // Сов.Востоковедение. 1948. Т.5. С. 35-54.

вақтлардаёқ кўзғолончиларнинг кураш симболи сифатида байроқнинг ранги бўлган қизил ранг танлаган. Бу кўзғолончилар байрогининг ранги бўлиб, кўзғолончилар озодлик учун қон тўкишга, ҳатто ўз ҳаётларини қуръбон қилишга ҳам тайёр бўлганлар.

Муқанна ва унинг тарафдорлари "Оқ кийимли кишилар"нинг сиёсий талабларини, ғояларини ўрганишдан аввал уларнинг дунёқарашларини шаклланишига ёрдам берган маздакчилар дунёқарашни, сиёсий таълимотлари билан қисқача танишиб чиқишимиз мақсадга мувофиқдир.

Маздакчилар дунёни тушунишда, асосан, манихейларга жуда яқин турадилар. Лекин баъзи масалаларни тушунишда уларни таълимотлари манихейлик таълимотларидан фарқ қилади. Масаланинг ана шу томонига Аш-Шахристониё кўпроқ эътибор беради. Маздак айтадики, "нур" ёруғлик бўлиб, бу барча борлиқнинг асосини ташкил қилган асослардан биридир. У мақсад томон ҳаракат қилишда эркиндир. "Зулмат" эса дунёнинг иккинчи асосларидан бири бўлиб, ҳаётда кўр-кўрона тасодифга кўра ҳаракат қилади. "Нур" бу билим ва сезгининг асосида ётса, "зулмат" бу билимсизлик ва ички дунёнинг кўрлигига асосланади. Маздак таълимотига кўра "нур" билан "зулмат"ни аралашуви эса режали (планли) озод ва эркин ҳаракатга тўсқинлик қилади. Бошқа қилиб айтганда, агар инсон зулматга, яъни "ёмонликка" қўл урса у ҳолда мақсад томон интилишда озод эрдан, планли ҳаракатдан маҳрум бўлади. Шундай қилиб, Маздакнинг таълимотига кўра дунёнинг асосида "нур" ва "зулмат" ётади. Нур бу яхшилик, тинчлик, озодлик бўлса, "зулмат" бу ёмонлик, шафқатсизлик, урушлар, қирғинлар ва барча жабр ситамлар асосини ташкил қилади, деган таълимотни илгари суради. Маздак ва унинг тарафдорларининг бу фикрлари "Авесто" даги ғояларга ўхшаб кетади.

Маздакнинг фикрича, одамлар бир-бирига душманлик, жосуслик, хоинлик қилмасликлари керак. У кишилик жамиятида содир бўлаётган барча ёмонликларнинг асосини мулк ташкил қилади деб ҳисоблайди ва жамиятда мулк шахсий бўлмасдан, балки умумий бўлиши керак. Одамлар сув, ҳаво, ўтдан умумий тарзда фойдаланганларидек, мулкдан ҳам умумий фойдаланишлари лозим. ана шундагина ёмонликка чек қўйиш мумкин деб ҳисоблайди. Маздак

таълимотларида шу нарса характерликк, у социал тенгликни ёклаб чиқиб, келажакда унга эришишнинг бирдан-бир йўли кураш бўлиб, ҳукмдрлардан, феодаллардан, бойлар ва руҳонийлардан ҳокимиятни қўлга зўрлик, қўзғолон йўли билангина олиш мумкин деб ҳисоблайди.

Маздакнинг ғоялари чуқур илдиз отиб, халқлар орасида кенг ривожланади. Уни янги босқичга кўтарган ва ривожлантирган эса Муқанна¹ бўлди.

Каза қишлоғи (Мари шаҳри яқинида) дан чиққан Муқаннанинг асл исми ҳақида икки хил фикр мавжуд. Ниршоҳи ва Беруний уни Ҳошим ибн Ҳақим деб атаган бўлсалар, Ал-Ёқуби эса Ҳақим Ал-Аъвар (бир кўзли) деб атайди. Ниршоҳининг айтишича, Муқанна ёшлик йилларида кир ювувчи ва хизматкор бўлган. У ёшлик йилларидан бошлаб илмга анча қизиққан ва араб, форс, каби тилларни ўрганган. Маълумки, Ниршоҳи феодалларнинг идеологи бўлгани сабабли Муқаннани кўролмасдан ёзадики, у бошқа илмлар билан бирга авраш (сеҳргарлик) илмини ҳам ўрганган. Унинг отаси эса амир армиясида кичик бир мулозим вазифасида хизмат қилган.

Ал-Мамур шоҳлик қилган даврда Муқанна зиндонга ташланади. У боғдод шаҳридаги зиндондан қочиб, Марв шаҳрига келади. Ана шу вақтдан бошлаб у яна курашга отланади. 776 йил эса муқанначилар ҳаракатининг бошланиши ҳисобланади.

Муқанна ўз ватанига қайтганидан кейин араблар ҳукмдорлигига ва маҳаллий феодаллар зулмига қарши ҳаракатларни янада ривожлантириб, биринчи навбатда кўплаб шаҳар ва қишлоқларга ўзининг хатларини ҳамда мурожаатномаларини юборади. Бу ўринда шу нарса характерлики, Муқанна ўзининг ижтимоий-сиёсий ғояларига илоҳий куч бериш ва бу ғояларнинг кўпроқ ишончли бўлиши учун диний қарашлардан усталик билан фойланган. У одамларга ўзини худонинг вакили, пайғамбар деб эълон қилади. У айтадики, агар халқ олдидан Одамато, Иброҳим, Мусо, Исо ва ниҳоят Муҳаммад. Абу Муслимларни пайғамбар деган бўлса, эндиликда уни пайғамбар деб аташ керак. Унинг гапича, энди у подшоҳларнинг подшоси. Шунинг учун қадрат, куч, машхурлик эндиликда Муқаннадир. Агарда кимда-ким

¹ "Муқанна" сўзининг маъноси "парда орқасида ёки парда билан беркитилган" деган маънони билдиради.

унга қўшилса, эргашса у жаннатий бўлади ва аксинча кимда-ким унинг тарафига ўтмаса у дўзах ўтида қуяди. Муқанна ана шундай сўзлар ёзилган хатларини қишлоқ ва вилоятларга жўнатади.

Хуросон Амрининг кучи катта бўлганлиги сабабли Мари атрофида қўзғолон қилиш оғир ва хатарли эди. Шунинг учун ҳам Муқанна ҳаракат марказини Амударёнинг нариги соҳилига Зарафшон ва Мароканда атрофига қўчиради. Қашқадарё эса унинг марказига айланади.

Ниршоҳининг айтишига кўра, Муқанна ўзининг энг яқин кишиларидан бири Абдулла ибн Амир исмли шахсни Амударёдан ўтказиб юборади. Абдулла ибн Амир Қашқадарё вилоятида пайдо бўлиб, Насаб (ҳозирги Қарши яқинида) деҳқонлар, шаҳарли хунармандлар ўртасида катта обрў-эътибор қозонади ва ташвиқот ишларини ривожлантириб юборади. Натижада Насаф, Кеш (Шаҳризабз) каби шаҳарларда Муқанна тарафдорлари кўпайиб кетади. Кеш шаҳрига яқин бўлган Субах қишлоғи аҳолиси биринчи бўлиб ўзларини тўла Муқанна томонига ўтганликларини билдиришади ва қўзғолон кўтариб араблардан бўлган амирни (ҳокимни) ўлдиришади. Шу тариқа қўзғолончилар сони кун сайин, соат сайин тез суратлар билан ривожланиб, Зарафшон, Бухоро вилоятларида оммавий тус олади, Бухоро атрофи қўзғолончиларнинг асосий марказларидан бирига айланади. Ҳатто Бухоро ҳокими ислом динидан воз кечиб, Бухоронинг мустақиллигини таъминлаш мақсадида қўзғолончиларни ёқлаб чиқади. Қўзғолонлар муваффақиятли ўтаётган йилларни Ниршоҳи сўғд мусулмонлари учун энг оқир ва мураккаб давр бўлган деб ҳисоблайди. Қўзғолончилар шаҳар ва қишлоқларда араб халифалиги томонидан тайинланган ҳокимларни ўлдириб, уларнинг ерларини, мулкларини тортиб оладилар.

Қўзғолончиларнинг биринчи навбатдаги мақсадлари, албатта, араб ҳукмдорларига, босқинчиларга қаратилган эди. Шунинг учун қўзғолон антиараб характерида бўлганлигига ҳеч шубҳа йўқ. Маҳаллий зодогонлар эса араблар томонига ўтиб кетган эдилар. Демак, қўзғолончилар араблар билан бир вақтда уларнинг малайлари бўлган маҳаллий бойлар, руҳонийларга ҳам қарши курашмоқда эдилар. Араб халифалигининг бошлиғи Ал-Маҳди (775-785) Сўғддаги воқеалардан ниҳоятда ташвишга тушиб қолган эди. У

қўзғолонларга қарши кескин чора кўрилмаса, келажакда Сўғдда халифалик тугатилишига ва Бухоро, Самарқанд каби ислом динининг марказига айланган шаҳарлардан ҳам ислом ғоялари тугатилиб, у ерларда ҳам Муқанна ғоялари тантана қилишни тушуниб етади.

Ал-Маҳди 778 йилда Маъаз ибн Муслимни Хуросонга ноиб қилиб тайинлади. У кўп сонли отлиқ ва пиёда аскар тўплаб, бир қисмини қўзғолонни бостиришга юборади, бир қисмини эса ўзи билан бирга Нишопур шаҳрига олиб кетади. У нишопурдан туриб қўзғолонни бостиришни ўз зиммасига олади. Муқанна халиф Ал-Маҳдининг ёвуз ниятларини тушуниб, қўшни туркларга ёрдам сўраб мурожаат қилади.

"Оқ киймли кишилар" ўз ҳаракатларини Бухоро вилоятида кучайтириб юборадилар. Бу вилоятда қўзғолончиларга раҳбарлик қилган ва Муқанна тарафдори бўлган кишининг исми Ҳаким ибн Аҳмед эди. Ниршоҳий ўз асариде унинг уч ўринбосрларини исмларини ҳам келтиради: Хашари ёки Хишри, Боғи Гурдак (ғиждувонлик). Ниршоҳий деҳқонлар тарафини ёқлаб чиққан бу қўзғолончилар раҳбарларини ҳақоратлаб, улар айёрлар, камбағаллар дейди. Қўзғолончилар Бухорони босиб ололмайдилар.

Қўзғолончилар қалъага айлантирган Ниршоҳ қишлоғи мустаҳкам яхши деворлар билан ҳимояланган эди (Бухоро тарихини ёзган автор Ниршоҳи ҳам шу қишлоқдан эди). Қишлоқнинг ҳокими хотин киши бўлиб, унинг эри Шараф Абу Муслим даврида сарханг бўлиб хизмат қилган эди. Номаълум сабабларга кўра Абу Муслим уни ўлдиради. Абусаидлар ҳокимиятидан қаттиқ ранжиган ўлдирилган сархангнинг хотини эса қўзғолончиларни ёқлаб, арабларга қарши чиқади. Бу ҳолдан ташвишланган Бухоро ҳокими қўзғолонни тезроқ бостирмаса яқин кунлар ичида бу қўзғолон Бухорога ҳам ёйилиб кетади деган ташвишда уларга қарши армия юборади. Бухоро қўзғолончилари ўз қалъаларида қанчалик қаҳрамонлик кўрсатиб курашмасинлар улар армияга бас кела олмадилар. Натижада қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилади. Улардан 700 дан ошиқ киши қурбон бериб, чекинишга мужбур бўлади.

Ал-Маҳди Жаброил ибн Яҳё исмли шахсни қўшинга қўмондон этиб тайинлайди ва уни Бухорога юборади. Жаброил тўрт ой давомида Ниршоҳ қалъасини қуршаб туради. Сўнгра унга ўт қўйиб, қўзғолончиларни ўлдиради.

Қишлоқ ҳокими бўлган аёлни эса икки бўлиб ташлашга фармон беради. Ниршоҳ қалъасининг тор-мор этилиши қўзғолончилар учун жуда катта талофат эди. Аммо ҳали ҳал қилувчи кураш олдинда эди. Улар халифанинг кўп сонли, яхши қуролланган армияси билан учрашиш учун курашга отланмоқда эдилар.

Феодал ҳукмдорлар ҳам қўзғолончиларга қарши кураш учун тайёргарликни бошлаб юборадилар. Мамлакат икки катта лагерга айланади. Бир томонда ўз озодлиги, тенглигини талаб қилувчи деҳқанлар, барча мазлум халқ арабларга ва феодал ҳукмдорларга қарши курашга тайёрланса, иккинчи томонда эса Бухоро, Самарқанд ҳокимлари барча мусулмонларни қўзғолончиларга қарши чиқишга чақиради ва улар кўп сонли армия тўплай бошлайдилар. Араб ҳокимлари Муқанна қалъасини қамал қиладилар. Кучлар нисбатан тенг бўлмаганлиги сабабли қўзғолончилар мудофаага ўтадилар. 3000 отлиқ усталар девор бузувчи турли техника, қуролларини ясаш учун тўпланадилар.

Қўзғолончиларга ёрдамлашаётган турклар тез-тез душман лагерларига тўсатдан хужум қилиб, уларни саросимага солиб қўяр ва уларнинг молу мулкларини талон-тарож этар эдилар. Масалан, Хиротдан Амир Саид 10000 қўйни армияга озиқ-овқат сифатида юборганда, турклар Зарафшон дарёсининг чап соҳилида тўсатдан хужум қилиб, қўйларни ўлжа сифатида ўзлари билан олиб кетадилар. Бу ходисалардан хавотирланган халиф Ал-Меҳди Бухоро, Самарқанд ҳокимларини ўзгартириб, уларнинг ўрнига бошқаларини тайинлайди. Душман жуда катта куч билан қўзғолончилар қалъасини қамал қилади. Қамал Ниршоҳининг фикрига кўра, 14 йил давом этган. Халиф армиясининг бошлиғи Муқанна қалъасини яқин йиллар ичида олиб бўлмаслигига кўзи етганидан кейин унинг атрофига ҳарбий лагер қуришни буюради.

Муқаннанинг охириги йиллардаги ҳаёти ҳақида бизгача ҳеч қандай маълумотлар етиб келмаган. Унинг ўлими тўғрисида адабиётларда турли қарама-қарши фикрлар мавжуд. Табарийнинг айтишича, у заҳар ичиб ўлган бўлса, Ал-Меҳдининг фикрига кўра, мусулмонлар уни ўлдириб, бошини холифга Ал-Меҳдига олиб бориб кўрсатганлар. Ниршоҳнинг фикрича, у ўзини қуйдирган. Ниршоҳининг айтишича, Муқаннанинг ўлган куни 166 ҳижрий (782-783) йил

бўлса, Берунийча, 169 ҳижрий (785-786) йил. Беруний "Оқ кийимли кишилар"га жуда юқори баҳо беради. У айтадики, Кеш ва Наршеб вилоятларида XII асрларгача Муқанна тарафдорлари зулмкорларга қарши курашиб келдилар ва улар озодлик, мустақиллик учун олиб борилган кураш тарихида ўзларининг ўчмас изларини қолдирдилар. Дарҳақиқат, Ўзбекистон сиёсий таълимотлар тарихида Муқанна ва унинг тарафдорлари "Оқ кийимли кишилар" ҳаракати жуда катта оммавий тус олган антиараб, антифеодалистик ҳаракат бўлиб, ислом дини ва унинг қонун-қоидаларини ниқоб қилиб олган маҳаллий халқларни талаганларга қарши қаратилган озодлик учун олиб борилган кураш эди.

Муқанна ва унинг тарафдорлари Ўзбекистонда маздакчилар сиёсий таълимотларини янада ривожлантириб, оздлик учун ташқи душманларга қарши кураш олиб бордилар. Муқанна тарафдорлари ўз сиёсий қарашларида араблар, маҳаллий бойлар ва ислом динининг дин арбобларидан жабрланган мазлум халқ манфаатини биринчи бор кўтариб чиққан ва душманларни саросимага солиб, уларга катта талофатлар етказган курашчилар бўлдилар.

Муқанна ва унинг тарафдорларининг ҳаракатлари гарчи мағлубиятга учраган бўлса, у Аббосийларга қарши кўзғолонга кўтарилган халқ қудратини намоён қилди ва ёшларни Ватан мустақиллиги руҳида тарбиялашда ўз ҳиссасини қўшди.

3-&. Фаробийнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

Абу Насир Мухаммад ибн Мухаммад Фаробий (870-950) илк ўрта аср уйғониш даврининг буюк намоёндаси, қомусий илм соҳибидир. У Ўтторр яқинидаги Фароб қишлоғида таваллуд топган. Унинг авлодлари қипчоқ турк қавмидан эди. Фаробий жуда кўп фанлар соҳасида илғор ғояларни асослаб бергани учун унга «иккинчи муаллим» "муаллими соний" (Арасту биринчи муаллим) муаллими аввал деган фахрий ном берилган эди.

Даврнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари чуқур таҳлил қилиб, ўзининг ижтимоий сиёсий қарашларининг тўла асослаб берган. Фаробий Бағдодлик олимларнинг энг пешқадами эди. У мусиқадан тортиб Астрономиягача кўплаб

фанлар соҳасида китоблар яратиб қолдирди. Айрим манбаларга кўра у араб, форс, юнон каби ўнлаб тилларда гапира олган ва ёза олган. У машҳур таржимон Абу Башар Матта билан ҳамкорлик қилиб турган.

Фаробий Моварауннаҳрнинг кўплаб илмий ва маданий марказларида бўлган, ижод қилди манбалардан шу нарса аниқки, у Ўттор, Талас, Шош, Самарқанд, Бухоро, Хива, Марв, Қобул, Ғазна, Ҳирот, Боғдод, Ҳалем, Дамашқ шаҳарларида бўлган.

Фаробий авваламбор, файласуф олим эди. Рационалистик дунёқарашга эга бўлган Фаробий шундай ёзган эди: «Фалсафани ўрганишдан олдин табиат ҳақидаги билимларни ўрганиш керак. Чунки табиат ҳақидаги билимлар одамларга жуда яқин ва тушунарли, чунки инсон табиат билан биргадир».

Фаробий юнон мутафаккирларининг ижодини кунт билан ўрганди, унинг кўплаб асарларига шарҳлар ёзди. Арасту ва Афлотун ижодларидаги муштарак томонларни топишга интилиди.

Фаробий Арастунинг «Метафизика», «Физика» асарларига ҳамда унинг мантиққа бағишланган асарларига, Птоломейнинг асарларига илмий шарҳлар ёзди. Фаробийнинг «Икки файласуф Арасту ва Афлотуннинг яхлит фикрлари ҳақидаги китоб», «Арасту билан Тален ўртасидаги воситачилик», «Фалсафа манбалари», «Ақл ҳақида трактат», «Фалсафани ўргангунча нимани ўрганмоқ керак?», «Субстанция», «Давлат ҳақидаги трактат» каби асарларини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак.

Фаробийнинг инсон ва жамият, уларнинг ўзаро таъсири, давлат, сиёсат, уруш ва тинчлик каби масалаларига бағишланган асарлари сирасига «Фозил одамлар шахри» ҳақида китоб «Бахт саодатга эришиш» ҳақида рисола, «Фуқаролик сиёсати», «Жамиятни ўрганиш ҳақида», «Уруш ва тинч-тотув яшаш ҳақида», «Давлат арбоблари ҳақида ҳикматлар» номли асарларида инсон, жамият, сиёсат, адолат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари баён этилган.

Фаробийнинг чуқур фалсафий кузатишларига эътибор берсак, унда инсонни фаол ҳаракатда, яратишда бўлиши ва уни табиат билан муносабатига эътибор берган. Жамият ва инсон ягонадир, жамият ва давлат тараққиётини инсонлар

фаолиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Жамиятнинг келиб чиқиши ва унинг моҳиятини ўрганувчи махсус фан зарурлигини Фаробий чуқур хис қилади. Жамиятни ўрганиш инсонни ўрганиш демакдир. Одамлар ривожланишлари ва яхшироқ яшашлари учун улар жамоага бирлашишга, мажбур бўладилар. Шу тариқа жамият зарурият тақдири билан вужудга келади. Жамият ўз қонунлари асосида ривожлана бошлайди.

Фаробийнинг уқдиришича, инсон ижтимоий мавжудотдир. У табиий равишда бошқа одамлар билан ўзаро муносабатга киришга интилади, натижада ижтимоий фаолият вужудга келади. Жамият одамларни бирлаштириши ва уларга бахт-содат бағишлаши керак. «Фозил одамлар шаҳри» номли асарда давлат бошлиғининг фазилатлари белгилаб берилади. Давлатни бошқарувчи киши соғлом, жасур, ақлли ва маърифатпарвар, адолатпарвар бўлиши, кишилар билан муомала қилиш, санъатини чуқур билиши ва унга амал қилиши зарур.

Фаробий фикрича, яхшилик ва эзгулик, илм-маърифат ва нодонлик, ёвузлик ва жоҳилликка асосланган шаҳар бўлади. У шаҳар давлатлари тўғрисида ёзади.

1) Ал. Мадина ал Фозила;

2) Ал Мадина ал Жоҳилия.

Аҳолининг тинч-тотув яшашига, фаровон турмуш кечиришини таъминлаб берувчи давлатни идеал деб аташ мумкин. Фуқаролар ва шаҳар-давлат маҳкамаларининг ўзаро ёрдам ва ҳамкорликда яшашлари барча муваффақиятларнинг бош омилidir. Давлатни бошқариш ҳам инсон танасида кечирувчи жараёнларини эсалатади. Тананинг барча аъзолари бири-бири билан маҳкам боғланганлиги сингари барча одамлар бир-бирлари билан ва давлат билан мана шундай маҳкам боғлангандирлар.

Фаробий Ал-Мадина, Ал-Жаҳалия давлатларини таҳлил этар экан, бундай давлатларда инсон ҳуқуқлари паймол этилади, одамлар қулликка солинади, деб кўрсатади. Маълумки Фаробий ўзининг устози деб билган Арасту ўз асарларида қулликка табиий бир хол деб қараган эди. Аммо Фаробий эса қулликни разолат деб атайди. қуллик бор жойда фаровонлик йўқ.

Давлатни бошқарувчидан жуда кўп фазилатлар талаб қилинди. Жамоа бошлиғи мулоҳазали, ҳалол, камтар,

ҳақиқатпарвар, донишманд бўлиши керак. Жамоа бошлиғи одамларга тўғри йўл кўрсатувчи мураббийдир. Идеал дастлабки ё пайгамбарлар, ё файласуф, ёки бўлмаса юксак фазилатларга эга бўлган бошқариши зарур пайгамбарлар ҳақиқатни ваҳий орқали ўргансалар ва билиб олсалар, файласуфлар ҳақиқатни ақл-идроқ орқали оладилар ва ўргатадилар. Давлат бошлиғи бир қатор туғма фазилатларга ҳам эга бўлиши керак. Жумладан, унинг тани соғ, жисмининг аъзолари бутун, тиниқ фикрли балогат соҳиби бўлиб, ҳар нарсани очиқ идора ~~эфиби~~ билиши шарт.

Фаробий жамлоғида бошқаришда раҳбарда бошқариш маҳорати шаклланган бўлиши керак деб уқтиради. Бошқариш маҳоратининг энг мўҳим омиллари Фаробийнинг фикрича қуйидагилар:

1) Ҳукм ва руҳ соғлиғи.

2) Ўзидан аввал ўтганларнинг қонун ва усулларини яхши билиш ва фойдаланиш

3) Эскиларнинг тажриба ва қонунларидан янги ҳукмлар чиқармоқ.

4) Ўзи идора қилаётган шаҳарнинг манфаатларини кўриқламоқ учун исботли қарорлар чиқармоқ.

5) Чиқарган ҳукмларни ва ижара учун мўлжалланган усулларни халқнинг шуурига (онгига) жойлаштирмоқ учун таълимга аҳамият бермоқ.

6) Урушда (ҳимоячи) тайёр турмоқ.

Фаробий қарашларининг асосий тамойили бу адолатпарварликдир. Идеал шаҳарда ҳам адолат ҳамма нарсадан устун: ҳамманинг тенглиги, ҳамкорлиги ва ахиллиги мана шу давлатни асосий таянчи ва келажак равнақидир. Фаробий Шарқда биринчилар қаторида давлатнинг Монархия шаклида чекланиб қолмасдан уни бир неча киши томонидан бошқариш керак деган хулосага келади. Чунки бир инсонда **Фаробий талаб қилган ўн иккита фазилат мужассам бўлмаслигини аниқ тушуниб етган мутафаккирдир.**

Абу Насир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлуғ ибн Тархан Фаробий 260 ҳижрий (873-874 милодий) йилда Фароб шаҳрида¹ туғилган.

Фаробийнинг шахсий ҳаёти ҳақида бизгача жуда кам маълумотлар етиб келган. Бу маълумотлардан шу нарса

¹ Бу шаҳар Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш еридаги дарё қирғоқларида жойлашган бўлиб, ҳозирги Туркистон шаҳрига яқин жойда бўлган.

аниқланадики, унинг отаси турк қабилаларидан (ўғиз ёки қорлик) бўлиб, у ҳарбий киши эди. Истеъдодли ва зеҳни ўткир бўлган Фаробий ёшлигиданоқ илм-маърифатга астойдил қизиқади.

Маълумки, IX асрларда, яъни Фаробий яшаб, ижод қилган даврда Ўрта осийё тўла Араб халифалигининг бир қисмига айлантирилган эди. ғоявий дунёда эса ислом сиёсий идеологияси ҳукмронлик қилиб, мактаб, мадраса ва мачитларда асосан араб, форс тилларида ёзилган диний китоблар ўқитилар эди. Араб халифалигининг марказий шаҳарлари Боғдод ва Дамашқда илм-фан бошқа шаҳарларга нисбатан тараққий қилади. Шунинг билан ҳам Фаробий бошқа замондошлари каби араб тилини ўрганади ва Боғдод шаҳрининг етук энциклопедист олим даражасига кўтарилади.

IX асрда Боғдод иқтисодий, сиёсий, маданий марказлардан бирига айланган бўлиб, унинг бозорларида Шарқ ва араб мамлакатларилан келтирилган камёб молларни кўплаб учратиш мумкин эди. Бу шаҳарнинг китобхоналарида турли давлатлар ва турли тилларда чоп этилган китоблар ҳам бор эди. Энг муҳими Боғдод олимлари, санъаткорлар, тарихчилар тўпланган йирик марказ эди.

Фаробий кўплаб хорижий тилларни ўрганиб, улар орқали Афлотун Арасту каби буюк мутафаккирларнинг илмий меросидан баҳраманд бўлади. У математика, медицина каби табиий фанлар билан бир вақтда философия, логика, сиёсат, давлат ҳақидаги ижтимоий фанларнинг соҳалари билан ҳам шуғулланади ва ўзининг юздан ортиқ асарларини ёзиб қолдиради.

Фаробий камтар, тартинчоқ киши бўлиб, мулки ҳам, бойлиги ҳам бўлмаган. У умрини илм соҳаларини ўрганишга, китоблар ёзишга сарфлаган прогрессив мутафаккир эди. У ўз ватанидан узоқлашиб кетишига қарамасдан, ўз она тили-туркий тилни унитмаган ва ўз миллий кийимида юрган, миллий одатларга риоя қилган. У ўзининг юксак илми билан ҳаммани ҳайратда қолдиргани учун ҳам халқ орасида «муаълими соний», яъни «иккинчи муаллим» деган ном билан машҳур бўлган.

Фаробий бизга жуда катта ижодий мерос қолдирган. Бу асарларнинг тўлиқ рўйхати бўлмасада, илмий адабиётларда у 130-160 дан ортиқ асарлар яратгани ҳақида фикрлар мавжуд. Фаробий тўғрисида шарқ адабиётида турли-туман ҳикоя,

афсоналар мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида мутафаккирнинг ўз замонаси фаннинг турли соҳалари бўйича чуқур билимга эга бўлганлиги ҳақида ва у жуда кўплаб тилларни билганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Мутафаккирнинг ижодий меросини ўрганиш борасида совет ва хорижий мамлакатлар олимлари самарали ижод қилмоқдалар. Фаробийнинг китобларини рўйхатини тузиш ва ундаги ижтимоий-фалсафий, сиёсий фикрларни ўрганиш борасида Байхаки, Ал-Надима, ибн Усайби, Деххузо, Умар Таррух, Хортен, Дигерици, Штейншнейдер, Броккельман, Аҳмад Атин, М.М.Хайруллаев ва бошқалар самарали меҳнат қилганлар. Фаробийнинг асарлари Ленинград, Москва, Тошкент, Душанбе, Баку, Қозон, Каир, Байрут, Дамашк, Стамбул, Лейден, Лондон, Париж, Мадрид, Нью-Йорк, Хайдаробод, Техрон ва бошқа шаҳарларнинг музей ва кутубхоналарида сақланиб келинмоқда.

Фаробийнинг асарлари кўплаб олимлар учун асосий қўлланмалардан бири бўлиб хизмат қилиб келди. Абу Али ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Навоий, Жомий, Мархонд, Хондамир кабилар кўплаб жаҳон классикларибеvosита ундан ўрганганлар. Унинг асарлари фақат Шарқда эмас, балки гарбий Европа мамлакатларида ҳам кенг тарқалган.

Фаробийнинг баъзи бир асарлари қадимий яҳудий ва лотин тилларига таржима қилинган бўлиб, улар ана шу тилларда бизларгача етиб келган. Унинг асарлари орасида ҳажми, мазмуни ва маъносига кўра «Идеал шаҳар аҳолисининг қарашлари» деган асари муҳим ўринни эгаллайди. Бу асар 37 бобдан иборат бўлиб, унда жамият, давлат, шахс ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашлар берилган. Фаробий Арастунинг асарларига, яъни логик асарлари («Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика») га, «Топика», «Категориялар», «Этика», «Риторика», «Метафизика», «Софистика» ва бошқа кўплаб асарларига шарҳлар ёзган.

Фаробийнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий мероси жуда бой бўлиб, у ўзининг қатор асарларини ана шу муҳим ижтимоий масалаларига бағишлайди. Мутафаккирнинг жамият, давлат, ҳуқуқ, сиёсат, адолат, таълим ва тарбия ҳақидаги ғоялари, қарашлари қуйидаги асарларда берилган: «Бахтга эришиш ҳақидаги трактат», «Уруш ва тинч-тотув яшаш ҳақида», «Жамиятни ўрганиш ҳақидаги китоб», «Давлат арбоблари ҳақидаги афоризмлар» ва ҳ.к.

Фаробий жамият, давлат ва ҳуқуқ масалаларини ўрганишда кўп жиҳатдан ушбу масалаларнинг назарий, умумий философик асосларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Масалан, жамиятнинг келиб чиқиши, давлатнинг пайдо бўлиши, унинг формаси, давлат арбоби ва унинг вазифаси, олдига қўйилган асосий талаблар, давлатни идора этиш усуллари ҳақида ўзининг фалсафий-сиёсий қарашларини баён қилади.

Мутафаккир жамиятни ўрганишда «илм-ал-мадания» (гражданлик фани); фикх (ҳуқуқ), қалам (илоҳият) соҳаларига алоҳида эътибор беради. Илм Ал-мадания Фаробийнинг фикрига кўра, қуйидаги масалаларни ўрганиши керак: ижтимоий муносабатларнинг турлари, одат, ахлоқ нормалари, ижтимоий муносабатларни содир қилишга қаратилган мақсад, бошқариш методи ва усуллари.

Инсон томонидан жамиятда яшаш учун содир қилинадиган ҳаракатларни эса Фаробий иккига бўлади:

I. Адолатли, ҳақиқий ақлга мувофиқ ҳаракатлар. Бу ҳаракатлар орқали ҳақиқий бахтга эришиш мумкин.

II. Адолатсиз, мақсадга мувофиқ бўлмаган ҳаракатлар бўлиб, биринчиси бахт келтирса, иккинчи бахтсизлик келтиради.

Фаробий жамият сиёсий ҳаётида давлат аппарати томонидан олиб бориладиган ишларга алоҳида эътибор беради. Унингча, давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари керак. Фаробий ана шундай бошқарув кишилари бахтга, тинчликка олиб боради ва бундай давлатбошқаруви адолатлидир. Аксинча, бахтсизликка, уриш ва қирғинларга олиб борадиган бошқарув адолатсиздир, деб ҳисоблайди.

У асарида идеал шаҳарлар, яъни идеал шаҳар давлатлари ва идеал бўлмаган шаҳар давлатлари хусусида ҳам фикр юритади. Бошқарув (идора) санъати икки асосий қисмдан иборат бўлади: назарий ва амалий. Назарий қисм – бошқарувнинг асосий усул ва қонуларининг билими бўлса, амалий давлатни идора қилишдир. Уларнинг ҳар иккаласига сиёсий практика, тажриба ва кузатув натижасида эришилади.

Фаробий ахлоқ, одат нормаларига давлат томонидан ўрнатиладиган, олиб бориладиган сиёсий режимнинг ҳуқуқий нормаларини қўшиб юбормасдан, балки уларни жамият

ҳаётидаги ролини, ўрнини кўрсатишга уринади. Сиёсий философиянинг асосий вазифаси, Фаробийнинг фикрга кўра, давлатдаги ҳақиқий нормалар ва принципларни ўрганишлардан иборат ва граждандарнинг турмуш даражаларини, тинчликларини таъминлаш ва ривожлантириш йўлларини, форма ва усулларини кўрсатиб бориши керак. Давлатнинг вазифаси эса шаҳар аҳолисининг бахтли ҳаётини таъминлаш ва қуриқлашдан иборат деб ҳисоблайди.

Фаробий кишилик жамияти, давлатни келиб чиқиши масалаларига тўхталиб, бу масаланинг жавобини традицион илоҳиётдан қидирмасдан, балки мавжуд жамиятдан излайди. Мутафаккир инсон табиатида шундай яратилганки, у доимо бири иккинчисига нисбатан душманликка эмас, балки иттифоқда, алоқада, муносабатда бўлишга интилади деган фикрни ёқлаб чиқади. Худди ана шу ўзаро интилиш, ҳаракат асосида давлат келиб чиқишини эътироф этади. Фаробий «ҳар бир инсон ўз табиатига кўра шундай яратилганки, у яшаш ва олий даражасидаги етукликка эришмоғи учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни кўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... шу сабабли яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп инсонларнинг бирлашуви орқалигина, одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди»¹ деб ёзади.

Фаробий жамоани катта-кичиклигига кўра уч турга бўлади:

I) буюк жамоа-дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви;

II) ўрта жамоа-бир халқ ёки миллатни тирлаштирувчи жамоа;

III) кичик жамоа-алоҳида бир шаҳар давлатини бирлаштирувчи жамоа.

¹ Фаробий. Философские трактаты. М.: Наука. 1970. С.303.

Фаробийнинг фикрига кўра, халқлар бир-бирларидан табиий одатлари, алоқалари ҳамда характери ва тили билан фарқ қиладилар. Фароби халқларнинг характери, одат ва ахлоқларининг шаклланишида географик муҳитнинг таъсир кучига юқори баҳо беради.

Фаробийнинг айтишича, одамларнинг энг такомиллашган жамоаси бу шаҳр давлатларидир. Қишлоқлар эса шаҳарлардан кейинда турувчи ва шаҳарларни озиқ-овқат билан таъминловчи жамоалар ҳисобланадилар. Бу ерда биз Афлотун ва Арастунинг шаҳар давлатлари (полислари) ҳақидаги таълимотларининг Фаробийнинг сиёсий қарашларига таъсирини кўрамыз.

У шаҳар давлатларини икки категорияга бўлади:

I. Ал-Мадина ал-Фозила.

II. Ал-Мадина Ал-Жоҳилия.

Юқоридаги таъкидланганидек, у фазилятли ва фазилятсиз шаҳар давлатларнинг мавжуд бўлишини эътироф этади. Агарда барча шаҳар аҳолиси ўзаро бирликда, иттифоқда яшаб бир-бирларига ёрдам кўрсатсалар бундай шаҳарлар фазилятлидир. Ушбу масалада Фаробий илгарилаб барча халқлар ўзаро тинч-тотув ва дўстлик асосида яшасалар ер юзида тинчлик ўрнатилишига ишонч билан қарайди, деб ҳисоблайди.

Фазилятли шаҳар давлат аппаратини у инсон организмга ўхшатади. Инсон организмнинг қисмлари бири иккинчисига ёрдам берганидек, давлат ашпарати механизмлари ҳам ўзаро бир-бирларига ёрдам беришлари керак. Лекин насл организми табиий органлардир. Инсонни давлатларга бирлашиши ҳам табиий воқийлик бўлсада, унинг асосидан инсонларнинг эрки ётади. Шунинг учун ҳам Фаробийнинг фикрига кўра, кишилар ўзаро бир-бирларига ёрдам беришиб тинч-тотув яшасалар мақсадга мувофиқ бўлади.

Фаробий фазилятли ва фазилятсиз шаҳарлар ҳақида ёзар экан, у мавжуд феодал давлатларидаги адолатсизликларни, тенгсизлик, бахтсизликларни қоралаб, давлат бошлиқларини ва барча граждaнларни яхшилик қилишга, ўзаро ёрдам принципларига кўра яшашга даъват қилади. Фаробийнинг бу ғоялари ўз замонига нисбатан жуда прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, диний таълимотлардан фарқ қилар эди.

У бахтга эришишнинг асосида меҳнат ётишини, ҳунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар, тўқимачилар каби меҳнаткашларнинг меҳнати алоҳида таъкидлайди. Фаробий жамиятни турли синфлар ва табақаларга бўлинишига эътибор бериб, олий ва қуйи поғоналарда турувчи табақалар мавжуд деб ҳисобласада, аммо, бошқа мамлакатлар халқларининг мулкларини талон-турож қилиш уларнинг ўзларини қулга айлантириш учун олиб бораётган сиёсат ва урушларни қоралаб, бундай ташқи сиёсатга амал қилаётган давлатни фазилатсиз давлат деб ҳисоблайди.

Фаробий ўз асарларида давлат терминини ишлатмайди. Аммо у шаҳар жамоалари деганда шаҳар давлатларини назарда тутди. Давлатнинг келиб чиқиши сабабларини Фаробий илоҳиётидан қидирмасдан, балки одамларнинг жамоа бўлиб яшаш эҳтиёжларидан деб билади. У давлатнинг асосий функцияси, вазифаси ҳақида фикр юритиб, унинг ички вазифаси граждандарнинг бахтли ҳаётини таъминлаш бўлса, ташқи вазифаси эса ўз аҳолисини ташқи ҳужумлардан ҳимоялаш, муҳофаза қилиш деб ҳисоблайди.

Уруш ва тинчлик масаласида Фаробий уруш икки хил бўлади, адолатли ва адолатсиз урушлар ҳақида гапиради. У бошқа мамлакатларни босиб олиш учун олиб бориладиган урушлар адолатсиз урушлар деб ва аксинча, адолатсиз урушларга қарши мудофаа муқсадида олиб бориладиган урушларни адолатли деб ҳисоблайди. бу борада шу нарсани айтиш керакки, Фаробий давлатлар ўртасида олиб борилаётган, ўзаро қиргин келтираётган, душманлик мақсадидаги сиёсатни, урушни қоралайди. Бундай сиёсий фикрдаги кишиларни тубанликда айблаб, улар инсонийлик принципларини қўпол равишда бузаётганликларини кўрсатади. Инсон инсон бўлганлиги учун ҳам душманликни эмас, балки дўстлик, урушни эмас, балки тинчликни ёқлаши кераклигини уқтиради.

Шундай қилиб, Фаробий орзу қилган идеал шаҳар-давлатларининг асосий вазифаси—бу тинчликни таъминлаш, адолатли принципларни ҳимоя қилиш, одил судловни ўрнатиш кабилардир.

Фаробийнинг дин ҳақидаги гоялари ҳам характерлидир. Унинг фикрига кўра дин жамиятни идора қилиш учун зарур бўлиб, асосий вазифаси жамият учун хизмат қилиш керак.

Унингча, ҳар қандай дин инсон бахт-содати учун хизмат қилиши керак.

Мутафаккир динларни бир-бирларига қарши қўймасдан ҳар хил давлатларда, халқларда турли хил динлар мавжуд бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Уларнинг асосий вазифаси ижтимоий тартиб, бахтли ҳаёт қуриш учун хизмат қилишдан иборатдир. У динни инсонларнинг манфаатидан, давлатдан устун қўймасдан, аксинча у граждандар давлатнинг вазифаларини амалга оширишда ёрдамчи, хизмат қилувчи қурол бўлишини айтади. Фаробий исломдаги турли догматик қарашларни, диний қоидаларни танқид қилади ва ўрта асрларнинг буюк гуманисти сифатида майдонга чиқади. Ўзининг «Ихсо ал-улум» асарида мутакаллимларнинг диний масалаларини ҳал қилишдаги нотўғри мутодларини, объектив ҳолатдан четга чиқиб кетаётганликларини очиб ташлайди.

Фаробий давлат формаси масалаларига ҳам тўхтаб, шоҳ донишманд бўлиши ва у ўз лавазимига лойиқ киши бўлишини эътироф этади. Бу билан Фаробий тахтни отадан балога ўтиб келиши (мерос) ҳуқуқини қоралаб, давлат бошлиғи ўз лавазимига мансуб бўлган шахс бўлишличини ёқлади.

Маълумки, шарқ давлатларининг шакли асосан мутлоқ монархия бўлиб, бу кўп асрлар давомида сақланиб қолган. Ислом дини давлатнинг бу шаклини янада мустаҳкамлаб – шоҳ худонинг ердаги сояси, вакили деган ғояни кишилар онгига сингдириб юборган.

Фаробий ҳам ўзининг сиёсий қарашларида монархия давлат формасидан воз кеча олмайди. Унинг фикрига кўра, давлат бошлиғи ҳар томонлама етук шахс бўлиши керак. Аммо бу ерда шуни айтиш керакки, Фаробий монарх тўғрисида гапирар экан унинг олдига 12 талабни қўяди. Идеал давлат бошлиғи ҳақиқатни севувчи ва унинг учун курашувчи, бойликка хирс қўймайдиган, адолатсизлик ва жабр-зулм қилувчиларга қарши курашувчи, ботир, жасур булиши керак деб ҳисоблайди. Бу ерда шу нарса характерлики, Фаробийнинг ўзи ҳам ана шу 12 фазилатнинг ҳаммаси ягона бир кишида бўлишига шубҳаланиб, давлатни бир киши эмас, балки бир неча киши бошқариши керак деган ғояни илгари суради. Бу ерда биз Фаробийни монархия формаси доирасида чекланиб қолмасдан, балки ўз замонидан илгарилаб кетганини кўраемиз.

Лекин Фаробий ҳам ўз даврининг фарзанди бўлганлиги сабабли давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, формаси каби масалаларни ечишда ўз замонага нисбатан прогрессив бўлсада, лекин уларнинг асосий сабабини моҳиятини ечишда тарихий чекланишларга йўл қўяди. Унинг ушбу масалалардаги фикрлари кўпроқ утопик характерда бўлиб, келажакда адолатли (фазилатли) давлатларни ва уларнинг раҳбарлари халқ орасидан чиққан донишманд шахслар бўлишини орзу қилиш билан чекланади.

Давлат, ҳуқуқ, дин одамларни ҳаётини яхшилаши, уларни бахт-саодат, тинчлик билан таъминлаши учун хизмат қилиши керак деган фикрларни илгари сурган ва мамлакатда прогрессив сиёсий фикрнинг диний догмаларига қарши ривожланишида гуманистик ғояларнинг омма орасида кенг тарқалиши прогрессив мутаваккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари тараққиётда муҳим роль ўйнайди.

4-&. Беруний, Ибн-Сино ва бошқаларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Абу Райхон Беруний (973-1048) шарқнинг улкан олими бўлиб, Хоразм ўлкасининг Қият шаҳри яқинидаги Берун қишлоғида туғилган. У астрономия, математика, медицина, тарих, география ва бошқа фанларга оид 200 га яқин асарлар ёзган. Беруний Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун саройида муҳим давлат ишларини бажаради, бироқ кейинчалик умрини бутунлай илм-фанга бағишлайди. Беруний ёшлигида қарвонларга эргашиб, жуда кўп шаҳарларга боради. Жуда кўп ўқиган, кўп нарса кўрган Беруний 20 ёшида таниқли олим бўлиб, элга машҳур бўлади. Маъмун академиясида Шарқнинг энг машҳур олимлари йиғилган эди. Жумладан, Абу Али ибн Сино, Абусахил Массих, Абулҳасан ибн Ал-Хуммер ва Берунийнинг устози Абу Носир ибн Ироқ ва бошқа олимлар бор эди.

Беруний буюк олим бўлиши билан бирга йирик давлат арбоби ҳам эди. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Беруний 360 ҳижрий (973 милодий) йилда Қият шаҳрининг атрофидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Берунийнинг ижтимоий-сиёсий дунёқараши Ўрта Осиё хонликлари ўртасида феодал тарқоқлик ва ислом сиёсий идеологияси ҳукмронлик қилаётган бир замонда шаклланади.

Беруний ёшлигиданоқ илм-фаннинг турли соҳаларини эгаллаш билан машғул бўлади. У 16 ёшида глобус ясаб, илм-фан аҳлларини ҳайратлантирган эди. Беруний 995 йилда Хоразмдан ҳорижий мамлакатларга кетишга мажбур бўлади. Мутафаккир шарқ халқларининг ҳаёти, маданияти билан яқиндан қизиқиб, 1010 йилда ўзининг йирик асарларидан бири-«Ўтган авлодларнинг ёдгорликлари» («Аль Асар Аль-Бакия») асарини ёзади. Беруний бу асарда биринчи манбалар асосида ва катта аниқлик билан қадимги греклар, римликлар, форслар, хоразимликлар, еврейлар каби халқларнинг динлари, урф-одатлари, қонун-қоидалари ҳақида ёзади. Масалан, «Оқ кийимлилар ҳаракатлари ҳақида ҳикоя» китобини яратади. Аммо ушбу асар ҳанузгача топилмаган. Инсоннинг пайдо бўлиши ва идрок масалаларида у асосан, традицион идеалистик позицияда туради, яъни у олло томонидан яратилган деб ҳисоблайди. Беруний дунё халқларининг тарихини, маданиятини географик муҳитга асосланган ҳолда ёритади. Одамларнинг ранг-лари, тиллари ва ташқи қўринишларининг турлича бўлиши фақат наслиги боғлиқ бўлмасдан, балки улар яшаётган сувга, ҳавога, тупроққа боғлиқдир деб ҳисоблайди.

Берунийнинг муҳим ғояларидан яна бири бу-моддий факторнинг роли ҳақидаги қарашларидир. Унинг фикрига кўра, одамлар ўз душманларига қарши куришиш ва ўзларининг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. У «Минераллар» асарида эҳтиёж томонлари турли туман ва кўп бўлиши, фақат бир неча кишилар уюшмасигина уни қониқтириши мумкин. Ана шунинг учун одамлар шаҳарлар яратилишига муштаракдирлар, деб ҳисоблайди.

Беруний одамларни жамоа бўлиб яшашларининг асосий қоидалари бу ўзаро ёрдам, бир-бирлари билан тинч-тотув Яша, умумий манфаат учун ишлаш каби принципларга асосланган бўлиши керак деб ҳисоблайди. Инсоннинг асосий вазифаларидан бири бу меҳнатдир. Чунки барча нарсалар меҳнат орқали рўёбга чиқади, пайдо балади. Олим асарда ижтимоий муносабатлар масаласига тўхтаб, меҳнат тақсимоти ҳамда меҳнат тақсимоти натижасида ортиқча маҳсулот (товарни) пайдо бўлиши ва айрбошлаши ҳамда пулнинг регуляторлиги каби муҳим ижтимоий масалаларга ҳам тўхтаб ўтади.

Кишиларнинг бой ва камбағалларга, эзувчилар ва эзилувчиларга бўлинишининг асосий сабабларидан бири мулккий тенгсизлик эканлигини яхши тушуниб етган Беруний фуқаролар ўртасида тузиладиган меҳнат ва айрбошлаш шартномаларини икки турга бўлади. Қонуний ёки адолатли бу шартномаларга кўра меҳнатқаш меҳнатига яраша иш ҳақи олиш зарур. Олим қонунсиз ёки адолатсиз шартномалар асосида тенгсизлик, зўрлик, қаллоблик ётишини ва бунинг натижасида бир киши томонидан эксплуатация қилинишини қоралайди ва қонунсиз шартномаларга қарши чиқади. У бу билан жамиятда кўпроқ социал адолатсизлик содир бўлаётганлигини кўрсатади. Беруний давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ва уларнинг вазифалари масалаларини Фаробий каби табиий эҳтиёждан деб билади. Бошқача қилиб айтганда, одамлар ижтимоий адолатли тартиб, қоида ўрнатиш учун давлатга бирлашадилар деган фикрлар бўлади. Беруний давлатнинг шакли масаласида эса мамлакатни мутлақ ҳоким шоҳлар-деспотлар эмас, балки маърифатпарвар шоҳлар бошқариши кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради.

Олим динни ёқлаган бўлсада, ўз диний дунёқарашининг тор доираларида чекланиб қолмасдан янада илгарилайди. У кишиларни илм-фанга даъват қилади ва динмас, балки илм-фан билан шуғулланиш унинг идеалига айланади. Беруний «Ҳиндистон» асарида миллатчилик каби дунёқараш доирасида чекланиб қолганларни танқид қилиб, ер фақат бизнинг ерларимиз, одамлар фақат бизнинг халқларимизнинг вакиллари, шоҳлар фақат бизнинг ҳукмдорларимиз, дин эса фақат бизнинг динимиз”, деб фикр юритувчиларни танқид қилади. У халқлар орасида тенглик, тинчлик принципларини жорий қилинишини орзу қилди. Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, юқорида қараб чиққанимиздек, энг илғор ва чуқур инсонийлик принципларига асосланади. У инсон номини, унинг тафаккурини улуғлаб, шоҳлар ва қонунлар ана шу ҳазрати инсон учун хизмат қилиши ҳамда уни босқинчилар, золим шоҳлардан ҳимоя қилишлари керак деган прогрессив ғояларни ўртага ташлайди.

ИБН СИНО. Абу Али ибн Сино 980 йилда Бухоро вилоятида Афшона (ҳозирги Вобкент райони) қишлоғида туғилган. Унинг ёшлиқдаги номи Ҳусайн бўлган, у 5 ёшга тўлганда оиласи Бухоро шаҳрига кўчиб келади. Ибн Сино

ёшлигида астрономия, математика, логика, физика, методика ва фикх (ҳуқуқ) масалаларини яқиндан ўрганди. 999 йилда Бухоро қорахонийлар томонидан босиб олинганидан кейин у Урганч шаҳрига кетишга мажбур бўлади. Ибн Сино шарқда «Аш-Шейх» ёки «Ар-Раис» деган тахаллус билан машҳур бўлган бўлса, ғарбда эса Авицена деган ном билан танилади. Унинг ҳаёти, дунёқараши ҳақида адабиётларда турлича қарашлар мавжуд. Ўрта аср авторлари: Ал-Байхаки, Ал-Кифти, Ибн-Абу-Усайба, ибн-Халликан, Ал-Каши каби ёзувчилар асарлари асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Ибн Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари Аббосийлар халифалигининг сиёсий тушкунликка учраган ҳамда хонликлар, бекликлар ўртасида ўзаро урушлар кучайган бир замонда шаклланади. Мамлакат ҳаётида рўй бераётган сиёсий тушкунлик мутафаккирни ёшлик йиллариданоқ турли шаҳарларда, хонликларда сарсон-саргардонликда юришга мажбур этади. Аммо ҳаёт қанчалик шафқатсизлик қилмасин, у ёшлик йиллариданоқ фалсафа, сиёсат ва медицина каби фанлар билан қизиқади. У мусулмон ҳуқуқи асосларини, нормаларини ёшлик йилларидаёқ чуқур ўзлаштириб олган эди. Ибн Синонинг Бухоро шаҳрига келиб Абу Абдуллах ан-Нотилий раҳбарлигида фалсафий фанларни ўрганган йиллари унинг ҳаётида ўзининг чуқур изини қолдиради. Тез орада шогирд устоз даражасига кўтарилиб, фалсафа, логика ҳуқуқ, математика, физика, медицинага оид китобларни мукамал ўрганиб чиқади. Афлотун, Арастуъ, Фаробий каби энциклопедик олимларнинг асарлари унинг асосий билим манбаига айланади. Замондоши Беруний билан эса бевосита хатлар орқали фикрлашиб туради.

Мутафаккир (1002-1005 йилларда) ҳокимият қорахонийларга ўтган даврда Бухородан Гурганжга кетишга мажбур бўлади. Гурганж шаҳрида «Маъмун академияси» мавжуд бўлиб, унда Абу-Райхон Ал-Беруний, Абу Сахл Ал-Масихий, Абул-Хайр ал Хаммарларга ўхшаган кўплаб олимлар ижод қилаётган эдилар. Ибн Сино улар билан яқиндан танишиб, Хоразм шоҳ Али ибн-Маъмун саройида хизмат қилади. Лекин 1008 йилдан бошлаб, Ибн Сино ўзининг шогирди Абу-Убайд Ал-Жузжоний билан биргаликда Хуросон шаҳар ва қишлоқларида муҳтожликда яшашга мажбур бўлади.

Маҳмуд Ғазнавий Хоразмда машҳур бўлган барча олимларни ўз саройига таклиф қилади. Ибн Сино бунга рози бўлмасдан Хоразмдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Бундан ғазабланган Султон Маҳмуд Ғазнавий атрофларга чопар юбориб, олимни ушлаб саройга олиб келишни буюради. Мутафаккир Маҳмуд Ғазнавийдан яшириниб (1015-1024) Хамадонда тўхтайтиди. Хамадон ҳокими Шамс Ад-Даулий эса уни ўзига вазир қилиб тайинлайди. Ибн Сино бевосита давлат арбоби сифатида давлат ишларини бошқариш билан машғул бўлади. Аммо Ибн Синонинг прогрессив фикрлари давлат аппаратидаги мулозимларни реакцион гуруҳларига маъқул келмайди.

VI-боб. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1- &. Темур "Тузуклари" да сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

Амир Темур ва темурийлар даври ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эгадир. Амир Темур номи билан Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ ўзининг энг ривожланган босқичига кўтарилган эди. Бу империянинг чегаралари Шарқда Хитой даворигача ғарбда Ўрта ер денгизигача, жанубда Ҳиндистон ва Шимолда Москов Князлиги худудлари билан чегараланган эди. Марказлашган ўз даврида дунёдаги энг кучли давлатга айланган эди. Амир Темур даврида давлат ва қонунчиликни юксалиши ўз навбатида сиёсий ва ҳуқуқий дунёқарашни ҳам юксакликка кўтарди. Самарқандда ўзига хос ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар мактаби ривожланди. Бунга мисол тариқасида Амир Темурнинг «Тузуклари» «Бобурнома» Амир Темур ва темурийлар даври Алишер Навоийнинг асарлари Шарофиддин Ал-Яздийнинг «Зафарнома» си каби асарларни келтирсак бўлади. Бу асарларда инсон, адолат, қонунчилик, давлатчилик, сиёсат, маданият равнақи ҳақида Бугунги кун учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган ғоялар, фикр ва мулоҳазалар баён этилган.

Амир Темурнинг таржимаи ҳолида шундай фикрлар бор: «Биринчи энг муҳим фазилат бегаразликдир. Ҳаммага бир хил қаттиқ, жиддий ва адолатли муносабатда бўлдим, одамларни тоифаларга бўлмадим, камбағални ёмонлаб, бойни мақтамадим. Мен ҳамма вақт эътиқодга содиқ қолдим, худо марҳаматига лойиқ топилган инсонларга катта ҳурмат билан қарадим.

Қашшоқларга хайру-эҳсонни аямадим, ҳар бир масалани хотиржамлик билан ҳал қилдим, ҳақиқатни аниқлашга кўп ғайрат сарфладим. Бутун ҳаракатимни умумий фойдали ишларга қаратдим, бирор бир заруриятсиз ҳеч кимга озор етказмадим, турли вазиятларда менга мурожат қилганлардан юз ўгирмадим.

Мен бир қўлимда адолат чирогини, иккинчи қўлимда самимият чирогини тутдим, мана шу иккала чирог нури билан ҳаммавақт ўз ҳаёт йўлимни ёритдим.» Амир Темур давлат асосини ўн икки тоифа ташкил этишини, улардан ҳар

бирининг ўз ўрни ва хизмати мавжудлигини кўрсатади.

Булар:

- 1) сайидлар (пайгамбар авлодлари), уламо, машойих фозил кишилар;
- 2) Донишманд ва ишбилармон, тадбиркор кишилар;
- 3) Художўй ва тарки дунё қилган кишилар;
- 4) Нуёнлар, амирлар, мингбошилар, яъни харбий кишилар;
- 5) Сипохи ва раият (солиқ тўловчи авом халқ);
- 6) Махсус ишончли кишилар;
- 7) Вазирлар, саркотиблар;
- 8) Ҳоқимлар (файласуф, донишманд кишилар), табиблар, мунажжимлар, мухандислар; а) тафсир ва ҳадис олимлари;
- 9) Суфийлар мошойихлар, худони таниган филосифлар;
- 10) Касб-хунар эгалари;
- 11) Савдогар ва сайёҳлар;

Амир Темур давлатни бошқаришда сиёсий ва ҳуқуқий фаолиятини бошқариб боришда қуйидаги 12та тамойилга эътибор берган.

Биринчидан. дин ва шариатга катта эътибор берган.

Иккинчидан. давлатни бошқаришда юқорида айтганимиз ун икки хил раиятнинг ҳар қайсисига ўзига хос муносабат ўрнатган.

Учинчидан. маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, хушёрлик, эҳтиёткорлик.

Тўртинчидан. давлат ишларини маълум қатъий қонун-қоидаларга риоя қилиббошқариш.

Бешинчидан. Амирлар ва сипохийларни хизматларига яраша тақдирлаш.

Олтинчидан. адолат ва инсоф билан иш тутиш.

Еттинчидан. сайидлар, уламою машойиқлар, ақлли доноларга алоҳида эътибор бериш.

Саккизинчидан. ҳар бир ишни охиригача етказиш, қатъийлик, сабр бардош.

Тўккизинчидан. раият аҳволидан огоҳ бўлиш, ҳаммани тенг кўриш.

Ўнинчидан. турли миллат вакилларига бир хил муносабатда бўлиш.

Ўн биринчидан. қариндошлар, қўшинлар, дўстларни эъвозлаш.

Ўн иккинчидан. сипоҳийларга алоҳида ҳурмат, ғамхўрлик кўрсатиш.

Амир Темурнинг хизмати улқандир:

Биринчидан, у мамлакатни мўғул босқинчилардан озод этди.

Иккинчидан, мустақил ўзбек давлатчилигига асос солди.

Учинчидан, Мамлакатни тузукларга (қонунларга) асосан бошқаришни таъминлади.

Тўртинчидан, адолат ва маърифат ишларини йўлга қўйди. «Куч-адолатда» деган шиорга асосан.

Бешинчидан, қўшни давлатларни ҳам босқинчилардан, зулм ва зўравонлик ўтказаетган диктаторлардан тозалади ва у ерларда қонуний тартиб ўрнатди.

Олтинчидан, Самарқанд (пойтахтининг) дунё марказига айлангирди. Бу ерга узоқ Испания, Франция, Англия, Хитой каби мамлакатлардан кўплаб элчилар, саёхлар, савдогарлар, олимлар келиб кетадиган пойтахтга айлангирди.

Амир Темур ўрта асрларда Туркистонда шундай шарт-шароит яратдики, унда Улуғбек абсирваторияси, Алишер Навоий, бобур ва бошқалар ўз асарлари, одил сиёсатлари билан дунё жамоатчилигининг диққат эътиборини тортишга муваффақ бўлди. Бу буюк ишларнинг амалга оширилишининг бошида, сўзсиз, Амир Темур тузар эди.

У давлат ва жамият қурилишида, уни бошқаришда адолат ва қонунийликка асосланди. Ўз замонида халқлар орасида кенг тарқалган Ислом сиёсий идеологияси ва унинг қонунлар тизими-шариатни амалда қўллади ҳамда унга қўшимча тарзда ўз «тузукларини» яратди. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари, ўғитлари, кўрсатмалари темурийлар даврида дастури амал бўлиб хизмат қилди. Бугун Ўзбекистонда Амир Темур ва темурийларга бўлган эътиборнинг сабаби ҳам ана шундадир.

2-&. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Тарих саҳифаларидан муносиб ўрин эгаллаган буюк ватандошларимиздан бири ёзувчи ва шоир, саркарда ва давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530).

Бобур 1483 йил 14 февралда Фаргона вилояти (улуси)нинг пойтахти Андижонда туғилган. Унинг отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурнинг набираси Султон Абусаид Мирзонинг катта ўғли бўлиб, Фаргона вилоятининг ҳокими эди. Онаси—Қутлуғ Нигорхоним Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи эди.

1494 йилнинг ёзида Умаршайх Мирзо бевақт вафот этгач, 12 ёшли Бобур тахтга ўтиради. У ҳали жуда ёш бўлишига қарамасдан, мамлакатни доноларча бошқара бошлайди. Маълумки, ўша даврда Амир Темур яратган салтанат таназулга юз тутган эди. Бобур Амир Темур давлатини қайта тиклаш мақсадида Самарқандга уч бор юриш қилади.

Дастлаб 1495-1496 йилларда Самарқандни ишғол қилади, лекин укаси Жахонгир Мирзо ва тоғаси Али Дўст Андижонда фитна уюштиргач, орқага қайтади. Иккинчи маротаба 1499-1500 йилларда Самарқандга юриш қилади, аммо Шайбонийхондан енгилиб, Тошкентга чекинади. Унинг сўнги марта 1504 йилда Самарқандни Эрон шоҳи Исмоил Сафавий ёрдамида босиб олиши муваффақиятсиз чиқади. Шундан кейин, Бобур юзага келган зиддиятли сиёсий шарт-шароит туфайли ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлади ва Афғонистон томон йўл олади.

Бобур 1504 йилда Қобулни эгаллаб, у ерда қарор топади, Афғонистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди ва ижод билан шуғулланади. У ўзга юртда доимо ватанини кўмсаб яшайди. Бобурнинг ватанга қайтиш орзуси амалга ошавермагач, Ҳиндистонни эгаллашга қарор қилади ва 1519-1525 йилларда Ҳиндистонга бир неча бор юриш қилади. Ниҳоят, 1526 йилнинг апрель ойида Панипат жангида Султон Иброҳим Лўдийни енгиб, Дехли ҳамда Агра шаҳарларини эгаллайди ва Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солади. Шундай қилиб, Бобур ҳаётининг сўнги йилларини Ҳиндистонда ўтказди ва 1530 йил 26 декабрда вафот этади.

Бобур Мирзо таниқли саркарда ва давлат арбоби бўлиши билан бирга, буюк ёзувчи ва шоир ҳам эди. У қисқа умр кўрган бўлишига қарамасдан, жаҳонга машҳур бўлган "Бобурнома", "Мубаййин", "Аруз рисоласи" ва "Хатти Бобурий" каби асарларни яратишга ҳам улгурди. Албатта, Бобур яратган асарлар орасидан энг нодири "Бобурнома" қомусий асаридир. Машҳур венгер шарқшунос олими Ҳерман

Вамбери бу асарни "Шарқ Цезарининг комментарийлари"¹ деб баҳолайди.

"Бобурнома" уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда 1493 йилдан 1504 йилгача Мовароуннахрда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақида баён қилинади. Иккинчи қисм 1504-1524 йилларда Афғонистон (Қобул улуси) даги воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ. Учинчи қисмда эса, 1525-1529 йилларда Шимолий Ҳиндистондаги сиёсий воқеа ва ҳодисалар ҳақида ёзилган.

"Бобурнома" да 1509-1518 йиллар, 1521-1524 ва 1529-1530 йиллардан бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги маълумотлар йўқолганлиги сабабли берилмаган. Маълумки, Бобур ўз асарларида бошқа масалалар қатори, сиёсий ва ҳуқуқий масалаларга ҳам тўхталиб ўтган. У ўзининг давлат ҳақидаги қарашларида давлатларни икки турга бўлиб кўрсатади:

1. Адолатли, марказлашган давлат.
2. Адолатсиз, тарқоқ давлат.

Бобур доимо адолатли, марказлашган давлат тарафдори бўлган ва давлатни одил, адолатпарвар подшо ёки шох бошқариши керак деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, давлат бошлиғи ҳамиша оддий, меҳнатқаш халқ ҳақида ўйлаши ва ғамхўрлик қилиши зарур:

"Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,

Бу беш кун учун ўзингни асру тутма".²

Бобур давлат бошқарувида диний эътиқод ва виждон эркинлиги масалаларига ҳам катта эътибор берган ҳамда ўғиллари Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзоларга ҳам ушбу масалалар юзасидан оқилона маслаҳатлар берган. Жумладан, ўғли Насириддин Муҳаммад Ҳумоюнга аталган васиятида шундай деб ёзган: "...Эй фарзанд! Ҳиндистон мамлакати турли мазҳаблардан иборат. Субҳонолло таолло ҳаққи сенга буюрилдики, ҳар бир мазҳабга пок қалб билан қарагин, ҳар бир мазҳаб ва тариқатга адолатли бўл.

Хусусан, сигирни қурбон қилишдан сақлангинки, бу Ҳиндистон халқининг қалб ардоғи ва бу вилоят аҳли подшоҳга яхши назар билан боғланади. Подшоҳ фармониغا бўйсунган халқни хароб қилмагин.

¹ Бобур З.М. Бобурнома. Т., Шарқ, 23 -б.

² Бобир. Танланган асарлар. Т., "Ўқитувчи". 1976, 74-бет.

Адолатни ихтиёр қилгин. Шунда шоҳ раиятдан, раият шоҳдан хотиржам бўлади. Исломнинг тараққиёти эҳсон тиғи билан яхшироқдир, зулм тиғи билан эмас. Аҳли суннат ва шиаларнинг икир-чикирларидан кўзингни юм. Чунки исломга қаршилар бор. Турли эътиқоддаги халқларни тенг тутгинки, шунда салтанат турли ташвишлардан холи бўлади.

Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг иш юритишлари доимо ёдингда бўлсин. Шунда давлатнинг маъмур ва пухта бўлади...".¹ Бобурнинг ҳуқуқий қарашлари асосан унинг "Мубаййин" асарида ўз ифодасини топган. "Мубаййин" – Ислом дини асосларини баён этувчи йирик асар бўлиб, беш қисмдан иборат:

1. Эътиқодийё;
2. Китобу-с-салот;
3. Китобу-з-закот;
4. Китобу-с-савм;
5. Китобу-л-ҳаж.

Маълумки, Бобур ўз салтанатида асосан шариат қонун-қоидаларига амал қилиб иш тутган, лекин баъзи бир соҳаларда маҳаллий шарт-шароитдан келиб чиқиб, янги қонун-қоидаларни ҳам қўллаган ва ислоҳотлар ўтказган.

Масалан, у ўша даврда Ҳиндистонда амал қилган солиқлар тизимини ўзгартиради:

1. Мукассама – етиштирилган ҳосилнинг бир қисми натура шаклида тўланади.

2. Муваззаф – кадастрда қайд қилинган ердан олинадиган солиқ.

Закот моллари тўртга бўлинган:

- 1) нақдина – пул солиғи;
- 2) савойим – ҳайвонлардан тўланадиган солиқ;
- 3) тижорат – ер солиғи;
- 4) савдогарчилик асосида тушадиган даромаддан

олинадиган солиқ;
а) нақдина – мусулмон савдогарлардан олинадиган пул солиғи;

б) тижорат амволининг баёни – мусулмон бўлмаган савдогарлардан олинадиган пул солиғи.

Бобур савдодан олинадиган тамға солиғини бекор қилади. У солиқлар адолатли даражада бўлиши ва бу солиқлардан

¹ Бобур З.М. Бобурнома. Тошкент. «Шарқ» 2002. 331-бет.

йигиладиган маблағлар давлатнинг ва шу давлат аҳлининг равнақи учун хизмат қилиши тарафдори бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзидан сўнг бой илмий мерос қолдирган ва биз, бу меросни чуқур ўрганмоғимиз ҳамда авайлаб-асрамоғимиз лозим, чунки Бобур яратган қадриятлар, мамлакатимизда фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жараёни кетаётган ҳозирги бир даврда, ўсиб келаётган ёш авлод учун юксак маънавий-маърифий аҳамиятга эга.

3-&. Навоийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Алишер Навоий (1441-1501) Ҳирот шаҳрида дунёга келди. Буюк шоир, мутафаккир, ўз даврининг илғор намоёндаларидан бири. Унинг бой ва серқирра илмий адабий меросида ижтимоий-сиёсий ҳаёти, даврнинг барча муаммолари ўз ифодасини топган. Улуғ мутафаккир фақат илмий-бадий ижоди билангина эмас, ўзининг давлат арбоби сифатида ижтимоий-сиёсий фаолияти ва ғоялари билан ҳам машҳурдир.

Навоий Ҳусайн Бойқаро салтанатида мулкдорлик, яъни бош вазир вазифасини бажарган пайтида унинг илғор ижтимоий-сиёсий идеаларини амалга оширишга ҳаракат қилди. Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари меҳнаткаш халқ манфаатлари, орзу-умидларига қаратилган эди. Ҳукмдорларни адолат ва инсофга чақириш Инсонни улуғлаш, адолат ва қонунийликнинг қарор тоғтариш сиёсати Навоий барча асарларининг марказий ғоясидир. Ўзаро қирғин урушларга чек қўйиш, мамлакатда тенг ҳуқуқликни тиклаш учун энг аввало инсонпарвар бўлиш керак, деб уқтиради шоир.

Навоий Астробод ҳокимлигини бошқарган пайтларда у Ҳусайн Бойқарога мурожат этиб, саройдаги адолатсизликларга барҳам беришини талаб этади. Алишер Навоий давлат қурилиши ишларига ҳам фаол иштирок этади, саройда тартиб-интизом, қонунларга риоя этиш, чинакам бошқариш усулини яратиш каби ишларни бажаришда ўз амалидан фойдаланади.

Алишер Навоий Амир Темур ва темурийлар қолдирган сиёсий, ҳуқуқий қарашларга катта ҳурмат билан қаради ва уни фаолияти, асарларида давом этирди. Шоҳларни,

шаҳзодаларни адолатга, қонунчиликка риоя этишга тузукларни, "Зафарномаларни" ўрганишга чақиради.

Навоийнинг «Хамса», «Маҳбубул қулуб» ва бошқа асарларида адолат ва адолатсизлик ўртасидаги жиддий кураш сабаблари ва оқибатлари таҳлил этилади. Бадий образларнинг характерларнинг ички олами, улар ўртасидаги тўқнашувлар орқали шоир адолатни ҳимоя қилади, адолатсизликка қарши чексиз ўз нафратини баён этади. Адолатсизлик кўпинча амалдорлар, ҳокимлар подшоҳлар фаолияти билан боғлиқ. Халқ ҳамма вақт адолат тарафдори бўлиб келган.

Адолатсизликнинг марказида дунёқарашдаги чалкашлик, дини исломнинг илоҳий талабаларини билмаслик ёки унга риоя этмаслик, айшу-ишратга берилиш этади. Хусусан мансабпарастлик иллати барча адолатсизликларнинг бош омилidir. Дарҳақиқат, мансабпарастлик шундай иллатки у виждон, диёнат, адолат деган муқаддас тожутахтга интилиш, бу борада ҳар қандай жирканчликдан ҳам қайтмаслик охир-оқибатда давлатчилик тизимига катта зарба етказиши. Адолатсизлик билан қўлга киритган тожутахтнинг умри боқий бўлмайди.

Навоий идеал шоҳ ҳақидаги, адолатли ҳукмрон ҳақидаги ўз ғояларини «Садди Искандарий» достонида ифодалайди. Искандар образи Навоийни орзуси унинг ижтимоий идеалидир. Бу идеални амалга оширмақ учун энг муҳим подшо билан халқ ўртасида адолатли муносабатларнинг ўрнатилишидир. Навоий бундай адолатли мамлакатни ўз замонасида амалда учрата олмагани учун бутун ғояларини, идеалларини, орзу-ўйларини ўз асарлари орқали тараннум эта бошлайди. Искандар образи шоирнинг барча идеалларини ўзида жамлаган адолатли шоҳ образидир. Албатта, ҳаётда яшаб ўтган Александр Македонский Навоий тасвирлаганидек адолатли ҳукмрон бўлмаган. Аммо шу образни ўз идеалига бўйсундириб, одил шоҳ қанақа бўлишини ўз даври ва ундан кейин келадиган ҳукмронларга намуна қилиб кўрсатган.

Навоий золим, адолатсизлик шоҳларга қарши курашнинг маърифатли шоҳ-Искандар орқали амалга оширилишини истайди. Давлат ва қонун асосий раҳбар куч деб билади. Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонидаги Фарход образи ҳам шоирнинг идеалини ифодалайди. Фарход халқпарвар, адолатпарвар, юксак билим ва эътиқодга эга

бўлган олижаноб инсон. Фарход образи Навоий тасаввураридаги комил инсон образидир. Фарходнинг кичиклигидан илмга ҳаваси катта эканлигини, у Сукротдан дунё сирларини ўрганганини, илму-ҳунарнинг аксариятини эгаллаб олганлигини, халққа, одамларга меҳри катта эканлигини инобатга олсак, ҳақиқатдан ҳам Фарход барча даврлар, барча замонлар, барча халқлар учун юксак намуна, чинакам комил инсон образи бўлиб қолаверади.

Навоий асарларида эркин адолатли меҳнат тасвири кенг ўрин эгаллайди. Меҳнат қилиш ҳар бир кишининг инсоний бурчидир. Болоғат ёшига етган ҳар бир инсон мансаби ва келиб чиқишидан қатъий назар меҳнат қилмоғи зарур. Навоийнинг бу концепцияси ўша даврда мавжуд бўлган ижтимоий тузум анъаналарига мос келмас эди. Аслзодалар, шоҳзодалар, бою бадавлат одамлар, руҳонийлар ўзлари меҳнат қилмай, бировларнинг меҳнатлари асосида айшу-ишрат қилишарди. Навоий Фарход образи орқали меҳнатнинг ҳамма учун тенглиги ғоясини илгари суради. Шоҳзода, аслзодалардан келиб чиққан Фарход тинмай меҳнат қилади, илм, ҳунар ўрганади, пайти келиб, у ўз ҳунарларини одамларга бағишлайди.

Умрни зое этма меҳнат қил,
Меҳнат саодатнинг калиди бил.

Навоийнинг Хусайн Бойқарога қарата қилган мурожатномасида улуг мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ўзининг яхлит якунини топган. Навоий Хусайн Бойқаро давлатни идора қилиш ҳақида «Муншаотлари»да (хатларида маслаҳатлар берган). Биз шу мактубдан бир-икки жойни келтириб ўтамиз Навоий шундай ёзади: «Сизларга ҳазрати ҳақ субхоноҳу таоло бу давлат ва мартабани карам қилиб, подшоҳга яқин бўлиш саодатини иноят қилган экан илтимос шуки, ўзини ғурур ва ғафлатга йўлдамасалар ва у дунё охираат ўткинчига қолмасалар, ожизаларга, қўл остидагиларга шафқату меҳр кўрсатсалар ва мазлумлар ишини марҳамату яхши сўз билан битирсалар ва дунё моли учун бир-бирлари билан олишмасалар, нафс қийналадиган сабр ва чидам паноҳига қочсалар».

Навоий давлат тарихига оид асарлар ёзган мутафаккир унинг "Тарихи мулуки Ажам", "Тарихи анбиё ва ҳукамо"

VIII БОБ. ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА УЙҒОНИШ ДАВРИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1-&. Уйғониш даври хусусиятлари

Уйғониш даври XV- асрдан XVII- асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр қироллик ҳокимиятини абсолют монархияга айланиши ва мустақкамланиши, илк капитализмнинг вужудга кела бошлаши, феодал жамиятининг барҳам топиши билан характерланади. Феодализмдан секин-аста капитализмга ўтиш рўй бора бошлайди.

Янги давр марказлаштирилган ҳокимиятнинг кучайиши билан бир вақтда феодал тарқоқлигини тугатиш талаблари кучайиб борди. Саноат ишлаб чиқариш, кемасозлик, ҳарбий ишни ривожлантириш эҳтиёжлари янги илмий тадқиқот методларини, ўрта асрчилликка хос схоластикадан воз кечишни тақазо қилар эди.

Пайдо бўла бошлаган буржуа мафкураси номоёндалари диний ақидаларга нисабатан танқидий муносабатда бўладилар, мустақил илмий тадқиқотга интилиш кучайди. Инсоний эҳтиёжлар биринчи ўринга чиқди. Олимлар инсоннинг ижодий имкониятлари, унинг ақл-идрок қудратини улуғладилар. Антик маданиятнинг қайта тикланиши, диний Реформация, табиатшунослик фанларининг вужудга кела бошлаши уйғониш даврининг асосий хусусиятидир.

Бу ўзгаришлар сиёсий фикр соҳасида ҳам ўз аксини топди. Янги сиёсий таълимотларда черковга боғлиқ бўлмаган, марказлашган дунёвий давлат тузиш талаблари юзага кела бошлади. Бу янги ғояларнинг ҳимоячиси ва тарғиботчилари Италияда Макиавелли, Францияда Боден ҳисобланади.

2-&. Макиавелли сиёсий қарашлари

Николло Макиавелли (1469-1527) сиёсий фикр тарихига ўзининг бир қанча ижобий асарлари билан кириб келди. Бу асарлар ичида унинг "Хукмдор" ("Государь") асари алоҳида ўрин эгаллайди. Макиавелли биринчилардан бўлиб диний ақидалардан ҳоли бўлган сиёсий таълимот яратишга ҳаракат қилди. Унинг таълимоти сиёсий амалиётнинг кузатиш, тарих ва инсон психикасини ўрганиш асосига қурилган.

Макиавеллининг фикрича у одамларнинг хатти-ҳаракатларини бир-хил хирс ва интилишлар белгилайди. Инсон табиатининг заминида амалпарастлик, гаразғўйлик ётади. Одамлар, дейди у, субитсиз, ношукур, қўрқоқ, мунофиқ, ичи қора, бошқаларни кўра оламайдиган хоссаларга эгадирлар. Қобилияти чекланган бўлса ҳам, ҳоқишлари чекланмаган. Улар доим ҳозирги кундан норози, ўтмишни мақтайдилар, таҳлид қилишни севадилар, лекин яхши нарсаларга нисбатан ёмон одатларни тезроқ ўзлаштирадилар. Инсон - "ўзининг дунёга келишини батамом асосли равишда катта йиғи билан олқишловчи энг ожиз ва шўрпешана махлуқдир".

Донишманд ҳукмдор давлатни бошқаришда ўзини ахлоқ нормалари билан чекланмасдан одамларга хос мана шу хоссаларини ҳисобга олиши зарур, деб уқтиради. Шундагина у ўз олдига қўйган вазифаларни бажаришга қодир бўлади. Макиавелли марказлашган миллий давлат тарафдори эди. У давлатни кучсизлантирувчи ва унинг яхлитлигини бузувчи барча нарсаларга нафрат билан қарайди ва аксинча, давлат қудратининг ошиб боришига, унинг бирлигини мустаҳкамлашга, чегараларини кенгайтишига кўмак берувчи барча нарсаларни олқишлайди. У феодалларни, айниқса дворянлар тоифасини, черковни қаттиқ танқид остига олди. Уларни давлатнинг қудратли бўлишига тўсқинлик қилувчи кучлар деб билди.

Макиавелли давлатнинг монархия ва республика шаклларини ажратади. У республиканинг афзалликлари ҳақида гапирса ҳам марказлашган ва қудратли давлат яратиш учун монархия қулайроқ дейди. Қудратли давлатни яратиш йўлида ҳукмдор ҳеч нарсадан тоймаслиги керак, ахлоқ нормаларига ҳам риоя қилиши шарт эмас. У ҳукмдорга бераҳм ва айёр бўлишни, фуқароларга қўрқитув орқали таъсир қилишни маслаҳат беради.

Ҳукмдор шеърдан жассурроқ, тулқидан айёрроқ бўлиши керак, негаки, "тузоқни кўриш учун тулки, бўриларни жазосини бериш учун шеър бўлмоғи даркор". Макиавелли ҳукмдорга қуролли кучга диққат қилишни тавсия қилади. "Агар яхши қўшинлар бўлса, яхши дўстлар доим бўлади". Яхши қонунлар қанчалик муҳим бўлмасин, давлатда қуролли куч муҳимроқдир, дейди у .

Макиавелли ҳукмдорга ўз душманларига нисбатан шафқатсиз бўлишни, жазолашда тезкор, жасур ва дадил бўлишни маслаҳат беради. Сусткашлик, иккиланиш ҳар қандай ишни йўққа чиқаради. Макиавелли ўз даврининг сиёсий амалиётини акс эттирибгина қолмай, кейинги давр сиёсий ҳаёт хусусиятларини ҳам кўра билди. Сиёсий таълимотлар тарихида "макиавеллизм" номини олган тушунча Макиавеллининг фикрига мос сиёсатни англатади.

3-&. Боден сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Жан Боден (1530-1596) француз сиёсий мутафаккири, ҳуқуқшунос, адвокат, прокурор лавозимларида ишлаган. Унинг асосий асари "Давлат ҳақида олти китоб» деб номланади. Бу асарда у сиёсий фикр тарихида биринчи бўлиб давлатнинг муҳим белгиси суверенитетга изоҳ беради.

Давлат бу оилалар мажмуидир, деб таъриф беради. Боден шу билан бирга давлатнинг оиладан жиддий фарқ қилишини ҳам таъкидлайди. Бу фарқ давлат ҳокимиятининг олий суверен характерлигидадир. Суверен ҳокимият давлатнинг муҳим ва зарурий хоссасидир. Давлат ҳокимияти ҳеч кимга қарам бўлмаган олий ҳокимиятдир. Боден суверен ҳокимиятнинг белгиларини кўрсатади. Суверенитет ягона ва бўлинмас: у қирол ва халқ ўртасида бўлинмайди. Суверенитет ҳокимиятнинг мунтазамлигини билдиради. Уни вақтинча ёки маълум шарт билан бошқага топшириш мумкин эмас.

Боден қирол абсолютизмининг тарафдори сифатида суверенитет ҳокимиятнинг чекланмаганлиги, қонундан ҳам устиворлигини кўрсатади, дейди. "Суверенитет, Боден таърифи бўйича, бу қонунларга итоат қилишдан озод бўлган граждандар ва фуқаролар устидан ўрнатилган ҳокимиятдир". Суверен ўзи қабул қилган қонунлардан озоддир. Бироқ бу ҳокимият ҳеч нарса билан чекланмаган деган нарса эмас, дейди у. Ҳокимият Худо қонунларига ва табиий қонунларга итоат қилиши шарт. Бундан ташқари, дейди Боден, суверен фуқароларнинг хусусий мулкини ҳурмат қилиши, унга тажаввуз қилмаслиги зарур.

Суверенитет ягона ва бўлинмас бўлганлиги учун доим бир шахс ёки бир мажлис қўлида бўлади. Суверенитет ё қирол, ё аристократия, ё халқ қўлида бўлиши мумкин. У бир

неча турли органлар ўртасида таҳсимланмайди, ёки навбат билан ундан фойдаланилмайди.

Боденнинг суверенитет ҳақидаги таълимоти феодал тарқоқлигига қарши қаратилган бўлиб, Францияда марказлашган давлат вужудга кела бошлаган вақтида пайдо бўлди. У черковнинг дунёвий ҳокимиятга эга бўлиш учун қилган ҳаракатларига қарши қаратилган эди. Боден давлат шакллари ичида монархияни афзал кўради. Демократияни мутлоқ рад қилади. Унинг айтишича, халқ гўё тўғри қарорга келишига қодир эмас, демократия анархияга олиб келади.

Аристократия монархия билан демократиянинг ўртасидаги давлат шаклидур. Боденнинг фикрича, аристократиянинг афзаллиги шундаки унда ҳокимият саховатли задогонлар ва бадавлат кишилар қўлида бўлади. Бироқ аристократия, дейди Боден,- турли партиялар жанжаллари ва шухрат-парастлар курашига гирифтор, исъёнларга қарши туролмайди.

Боден монархияни энг яхши давлат шакли деб билади. Монархиядагина бир бутун ва бўлинмас давлат ҳокимияти мавжуд. Бирлик бўлмаган жойда олий ҳокимият ҳам йўқ. Давлат ҳокимиятининг бирлигини таъминловчи бирдан-бир давлат шакли монархиядир. Давлат ҳокимиятини устида турган монарх қарама-қарши даво ва интилишларнинг бир-бирига келиштиради ва қарама-қарши элементларнинг уйғунлашган бирлигини яратади. Қонуний монархга бўйсунитиш тарғиб қилиш билан бирга, Боден тиранияга қаршилигини билдиради. Зўравонлик йўли билан ҳокимиятга келган киши тирандир. Унга қаршилиқ кўрсатиш, уни оғдариш, хатто ўлдириб ташлаш ҳам ман қилинмайди, дейди Боден.

Боден давлат тўнгарилишларининг сабабларини таҳлил қилади. Бу сабаблар ичида биринчи навбатда мулкий тенгсизликни кўрсатади. Кўпчиликни қашшоқланиши ва озчиликни ниҳоятда бойиб кетиши, ҳурмат иззатни ва бойликларни адолатсиз тақсимланиши ҳам давлат тўнгарилишига олиб келади. Сиёсатчи, дейди- Боден,- буларни олдини олиши керак. У ён бериш, келишиш, ислоотлар орқали низоларни бартараф қилиши лозим. Боден Фарбий Европа жамиятининг ривожланишида қирол абсолютизми прогрессив роль ўйнаётган даврда уни ҳимоя қилиб чиқди.

ёвузликни Худо подшоҳлигисиз (черковсиз) бартараф қила олмайди. Христианлик давлатининг барча аъзолари бир вақтнинг ўзида ҳам папанинг, ҳам императорнинг фуқароларидирлар, дейди Августин.

Давлат ва черков ҳокимиятларининг иккиси ҳам Худодан ва бинобарин, улар бир ҳилда қонунийдир, деган таълимотни илгари суриб V асрда Папа Геласий I майдонга чиқди. 800-900 йиллар мобайнида бу таълимотни черков ҳам, давлат ҳам қабул қилди. Аммо улар ўртасидаги келишув кўпроқ оғиздагина бўлиб қолди.

XIII асрга келиб Фарбий Европада, асосан черков доираларида, интеллектуал фаоллик рўй берди. Араблар орқали Арасту қайта кашф қилинди. Фалсафа соҳасида Фома Аквинский христианлик ва Арастуизм синтезини амалга оширди. Бу синтез шу қадар муҳим аҳамият касб этдики, кейинчалик Рим-католик черкови Фома Аквинский таълимотига ўзининг расмий фалсафаси сифатида қарай бошлади.

3- &. Фома Аквинскийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Фома Аквинский (1226-1274) ўрта аср диний сколастикасининг кўзга кўринган намоёндаси. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари "Теология мажмуи", "Ҳуқмдорларнинг бошқаруви ҳақида", ҳамда Арастунинг "Сиёсат", "Ахлоқ" асарларига ёзилган изоҳларида баён қилинган.

Ҳуқуқ ва қонун муаммоларини Фома Аквинский христиан динининг инсон ва унинг ҳаёт мазмуни ҳақидаги тасаввурларига таянган ҳолда ёритади. У қадимги дунё мутафаккирларининг табиий ҳуқуқ ва адолат ғояларига, айниқса Арастунинг сиёсат ва инсон "сиёсий махлуқ" таълимотига диний нуқтаи назардан ёндошиб мурожаат қилади. Фома Аквинский таълимотига кўра олам ва ундаги тартибнинг ижодкори Худодир. Инсон ҳаёти ва ҳаракатларининг илдизи Худодадир.

Шу билан бирга инсон ақл ва эркин иродага эга мавжудотдир. Ҳар қандай эркинликнинг илдизини ақл-идрок (интеллектуал қобилият) ташкил қилади. Инсоннинг эркин иродасини яхшиликка ундовчи барча ҳаракат Худо амрига, ақл-идрок, адолат ва яхшиликка қаратилган бўлиши керак.

Фома Аквинский бу фикрини ўзининг қонун ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимотида конкретлаштиради. Қонун, - дейди у, ҳаракатнинг маълум қоидаси ва ўлчовидир. Унинг моҳияти инсон ҳаёти ва фаолиятини тартибга солишдан иборатдир. Қонун жамият аъзоларининг умумий фойдасини ифода қилиши зарур. У бевосита жамият томонидан, ёки унинг ишончига эга бўлган вакиллари томонидан жорий қилинади. Қонун эълон қилиниши шарт.

Фома Аквинский қонунларни қуйидаги туркумларга ажратади: абадий қонун, табиий қонун, инсон яратган қонун, илоҳият қонуни. Абадий қонун илоҳий ақл-заковатнинг ифода этувчи коинотнинг умумий қонунидир. Бу қонун оламнинг мутлоқ қоидаси ва тамойили сифатида табиий ва ижтимоий жараёнларнинг барчасини идора қилади ва уларни ақлга мувофиқ ривожланишини таъминлайди. Абадий қонун умумий бўлганлиги учун ҳам барча бошқа қонунларнинг манбаъидир. Бу қонун бевосита табиий қонунда намоён бўлади. Табиий қонунга мувофиқ Худо яратган барча нарсалар, жумладан инсон ҳам, ўзининг табиий хоссаларига кўра ўз қонунларига эга ва шу қонунларга биноан ривож топади.

Инсон ўз табиатига кўра яхшилик ва ёмонликнинг ажратиш қобилиятига эга, эзгуликка интилади, яхшилик талабига мос ҳаракат қилишга мойилдир. Яъни инсон ўзининг амалий фаолиятида яхшилик қилиш ва ёмонликдан қочиш талабига амал қилади. Бошқа одамлар билан бўладиган муносабатларда инсон табиий туғма интилиш, инстинкт ва иштиёқлари билан белгиланадиган қоида ва талабаларга риоя қилади. Булар ўз жонини сақлашга тиришиш, оила қуриш ва фарзанд кўриш, бошқа одамлар билан мулоқатда бўлиш, Худога интилиш ва ҳақозолар. Табиий қонун талабларига риоя қилиш инсон учун ақл-идрокка мувофиқ ҳаракат қилиш демакдир. Одамларнинг жисмоний, эмоционал ва интеллектуал табиий хусусиятлари, ҳаёт шароитлари бир хил бўлмаганлиги сабабли улар табиий қонун талабларини ҳар хил тушунадилар ва тадбиқ қиладилар. Оқибатда барча учун бир хил мажбурий бўлган табиий қонун талабларига зид ҳаракатлар ҳам пайдо бўлади.

Инсон қонунининг пайдо бўлиши илдизи мана шундадир. Инсон қонуни табиий қонун талабларига асослангандагина одамларнинг мухофаза қила олиши, инсон ҳаётининг турли

шароитларига мос ҳолда қўлланиши мумкин бўлади. Инсон қонуни мажбур қилиш санкцияси билан таъминланган ижобий қонундир, дейди Фома Аквинский. Яхши фазилатга эга одамлар бусиз ҳам ашашлари мумкин, улар учун табиий қонуннинг ўзи кифоя, лекин насихатга қулоқ солмайдиган, эътиқодсиз одамларни зарарсизлантириш учун жазо ва мажбур қилиш керак. Буни борлигидан одамлар қўрқиши керак. Шу туфайли одамларда ахлоқий фазилатлар ривож топади, ақлга мувофиқ, яхшиликка амал қилиш одатлари шаклланади.

Инсон қонуни табиий қонун талабларига мос келмаса у қонун эмас, қонуннинг бузиш, ундан четга чиқишдир. Шу фикрдан келиб чиқиб Фома Аквинский адолатли ва адолатсиз қонунларни ажратади. Инсон қонунларининг мақсади одамларнинг умумий фойдаси, бахт-саодатига хизмат қилишдан иборат. Бу инсоний қонуннинг асосий белгиси ва сифатидир.

Инсоний қонун оддий одамлар бажариши мумкин бўлган талабаларни қўйиши, уларнинг заифлик ва камчиликларини ҳам ҳисобга олиши керак. У барча учун тенг, бир хил талаб ва жазо белгилаши, тегишли инстанция томонидан қабул қилиниши шарт. Мана шу белги ва хоссалар бўлгандагина уни ижобий қонун деб ҳисоблаш мумкин, бўлмаса у қонун адолатсиз қонундир. Уни қонун деб қабул қилиш ҳам мумкин эмас. Фома Аквинский икки хил адолатсиз қонун ҳақида фикр юритади.

Биринчиси, агарда қонунда унга хос биронта белги бўлмаса, масалан, қонун заминига умумий фойда ўрнига, қонун чиқарувчининг хусусий фойдаси қўйилган бўлса, ёки қонун чиқарувчи ўз ҳуқуқ доирасидан чиқиб кетса ва бошқалар. Фуқаролар учун бундай қонунлар мажбурий эмас. Лекин умумий тинчликни сақлаш ва қонунбузарлик одат бўлиб қолмаслиги учун уларга риоя қилиш тақиқланмайди.

Адолатсиз қонунларнинг иккинчи турини табиий ва илоҳий қонунларга зид бўлган қонунлар ташкил қилади. Бу қонунларга риоя қилиш шарт эмас. Диний қонунлар муқаддас кўҳна васиятномаларда ифодаланган илоҳий ҳақиқат ва қоидалар. Фома инсоний қонун-қоидаларни илоҳий қонун қоидалари билан тўлдириш зарурлигини бир неча сабабларини кўрсатади.

Биринчидан, диний қонун инсон ҳаётининг охиратини эслатиш учун керак. Инсоннинг ўзи бунга ожиздир. Иккинчидан, диний қонун одамларнинг адолат, яхши фазилат ва камчиликлар ҳақидаги мунозараларида мезон вазифасини ўтайди. Учинчидан, диний қонун инсоннинг ҳар-хил талпинишларининг тўғри йўлга солиш учун керак. Чунки руҳий ҳаракатлар инсоний қонун доирасида эмас. Тўрттинчидан, диний қонун барча ёвузлик, ёмонлик ва гуноҳ ишларни, шу жумладан инсоний қонун билан ман қилиб бўлмайдиган барча нуқсонларни таг-томири билан тугатиш учун керак.

Фома Аквинский ўзининг қонунлар ҳақидаги мулоҳазаларини ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти билан тўлдиради. Унинг фикрича, ҳуқуқ Худо иродаси билан ўрнатилган турмуш тарзи, қоидалари ва ундаги адолат ҳаракатидир. Адолат бу ахлоқий фазилатлардан бўлиб ҳар кимга ўзига тегишлисини, қилмишига яраша олишининг ўзгармас ва доимий ифодасидир. Умуман Фома Аквинский ҳуқуқшуносликнинг изчил ва чуқур христиантеологик вариантини ишлаб чиқди. Унинг фалсафий-ҳуқуқий қарашлари табиий ҳуқуқнинг томистик ва неотомистик концепцияларида ўз ривожини топди.

асарлари Ажам (араблар Турон ва Эрондаги давлатни яъни арабдан ташқаридаги давлатни "Ажам" деганлар) давлатнинг тўрта сулолага (табақага) бўлади ва уни бундан тўрт минг йил аввал ташкил топгани тўғрисидаги маълумотларни берган. У давлат сўзини "мулк" атамаси билан алмаштиради. Асарда қадимги Ажамда 65 тадан ортиқ шоҳларнинг номлари эсланиб, уларнинг ишларига баҳо берилади. Энг биринчи шоҳ Қаюмарс эди дея ёзган. Бундан ташқари қадимги ҳукумдорлар ва пайғамбарлар тарихи ҳам баён этилган.

Навоий давлат арбоби сифатида мамлакатда тинчлик ва маърифат ишларини ривожлантирди. "Ихлосия", "Шифоия", "Низомия", "Халосия" каби кўплаб мадрасалар, мактаблар қурдиради. Бу мадрасаларда замонасининг етук шоирлари, тарихчилари, олимлари билим олишади. Мирхонд ва Хондомирлар ўз асарларини ана шу кутубхоналарда ёзганлар. Навоий Адолат, ҳокимият, қонун, маслаларини инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга даъват этган жаҳон цивилизациясига ўз ҳиссасини қўшган мутафаккир эди.

VII-боб. ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА ЎРТА АСРЛАР СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1-§. Кириш

IV асрнинг охири ва VI асрнинг иккинчи ярми оралигида Рим империясининг қулаши билан бирга антик давр ҳам тугади, ўрта асрлар бошланди. Минг йилдан кўпроқ вақтнинг ўз ичига олган бу давр феодализмнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва инқирозга учраши давридир.

Феодал жамиятнинг иқтисодий асосини ерга бўлган феодал мулкчилиги ташкил қилади. Қирол энг катта ер эгаси ҳисобланар эди. У ўз вассаларига ер тақдим этарди, вассалар бунга жавобан қиролга ҳарбий кўмак кўрсатиши ва солиқ тўлашлари шарт эди. Феодаллар ўз навбатида деҳқонларни ишлатиш билан бир қаторда, ҳосилини ҳам бир қисмини ўзига олардилар. X асрдан бошлаб давлат ҳокимияти кучая бошлайди. Қиролнинг вассалар устидан ҳукумронлиги дам кучайиб, дам сусайиб борди. Ўрта асрларнинг охирларида марказлашган давлатлар юзага келди. Расмий ҳокимият абсолют монарх қўлига ўтди.

Давлат ҳокимиятининг кучайтириш мақсадида қирол томонидан ташкил қилинган ҳукумат ва унинг амалдорлари давлатни бошқаришдаги ишгиروي туфайли маълум ҳокимиятни қўлга киритдилар. Натижада қирол ва давлат аристократияси ўртасида кескинлик пайдо бўлди.

Бу кескинликни бартараф қилиш йўлида қирол пайдо бўла бошлаган учинчи табақадан таяч изларди. Тахминан 17-асрнинг охиргача учинчи табақа асосан абсолютизмни қўллаб-қувватлаб келди. Давлат билан бир пайтда черков ҳам ривожланиб борди. Ўрта асрнинг илк давридан бошлаб ҳаётий муаммолар билан қизиқишлар доираси асосан маънавий масалалар билан чекланди. Одамлар ўз ҳаётидаги ўта оғир муаммолар ечимини диндан изладилар.

Сиёсий ҳуқуқсизлик, моддий ночорлик ва жисмоний азоб-уқубатлар, ёвузлик ва ирода заифлашишига қарамай ҳар бир киши умид билан яшарди. Христианлик ҳар бир кишига мурожаат қиларди ва умид берарди. Ердаги ҳаёт, деб уқтирарди христианлик, драмматик тарихий жараённинг бир қисмидир холос. Унинг охирида ҳар бир кишини бу ҳаётдаги ноҳақликлар ва азоб-уқубатлар учун одил мукофат кутади.

Булардан юқорида Тангри-Худо, яратувчи меҳрибон ва одил рух туради. Ердаги барча мавжудод Худо томонидан одамларнинг макони сифатида паноҳ топиши учун яратилган. Барча учун умумий қонун Худонинг амри мавжуддир. Барча одамлар тенг, зотан уларни Худо ўзига ўхшатиб яратгандир.

Бундай тушуниш табиий ҳуқуқ, умуминсоний бирдамлик ва тенглик ғоялари учун замин бўлиш имкониятини яратар эди. Янги христианлик ғоялари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда ҳам ўз аксини топди. Христианлик ҳуқумрон динга айланган вақтдан бошлаб Ўрта асрлар сиёсий ҳаёти ва сиёсий тафаккурига жиддий таъсир кўрсатди. Жамиятда давлатдан ташқари черков институти юзага келди. Бу институт ривожланиб борди ва IV асрдан бошлаб Ўрта асрлар охиригача давлат ва черков ўртасидаги муносабатлар ўзаро рақобатда ўтди.

Амалдаги қонунларни асослаш учун табиий ҳуқуққа муружат қилинарди. Яъни табиий ҳуқуққа таянган ва унинг ифодаси деб талқин қилинган қонунларгина мақсадга мувофиқ ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам табиий ҳуқуқнинг расмий ваколатга эга бўлган талқинчиси ким эканлигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этди. Черков давлатнинг ахлоқий ва диний масалалари бўйича расмий талқинчи мавқеини қўлга киритганидан кейин дунёвий ҳукмдорларнинг танқид қилиш учун маълум асослар пайдо бўлди. Бу Европада озодлик ғояларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди.

Черков дунёвий ҳукмдорларга итоат қилишни тарғиб қиларди. Зотан черков дунёвий ҳукмдорлар этик ва диний талабларга риоя қилмаяпти деб топган тақдирда, ўзининг бу чақириғидан воз кечиши ҳам мумкин эди. Назарий жиҳатдан давлат билан черков ўзаро ҳамкорлик қилишлари керак эди. Аммо улар нисбатан мустақил институтлар бўлгани туфайли, кўпинча ҳам папа, ҳам императорни улуғлаш керак бўларди. Дунёвий ҳокимият ва черков ҳокимияти ўртасидаги муносабатлар кўплаб қарама-қаршилик ва низолар билан характерланади. Тарғиб қилиш қобилиятига эга бўлиш учун черков етарли иқтисодий асосга, яъни маълум даражада дунёвий ҳокимиятга эга бўлиши керак эди. Ҳукмдорлар эса маълум диний обрўга эга бўлишлари лозим эди. Бу икки ҳокимиятлар ўртасидаги муносабатларни кескин тус олишга сабаб бўларди.

2-&. Августиннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Мана шу икки ҳокимиятлар ўртасидаги муносабатларга ўзича изоҳ берган, антик даврни христианлик даври билан боғлаган дастлабки буюк теологлардан бири Августин эди (354-430). У латин тилида жуда кўп асарлар яратди. Ӯзининг "Худо шахри ҳақида" асарида Августин тарих ҳақидаги тасаввурини ва икки шахар ("Подшолик") Замин шахри ва Худо шахри ҳақидаги таълимотини ишлаб чиқди.

Августин фикрича инсон Худо яратган энг улуг мавжудоддир, барча нарсалар инсон учун яратилгандир. Инсон эса паноҳ излайди. Инсоннинг ички дунёси турли-ҳис туйғулар, ирода, истакларнинг кураш майдонидир, паноҳ топишга бўлган истак соҳасидир. Бироқ инсон Ӯзининг ички дунёсини бошқаришга қодир эмас. У марҳаматга, илоҳий ёрдамга муҳтождир. Инсон эркин иродага эга бўлсада, Худонинг паноҳ топиш режасининг бир бўлагидир холос.

Августин руҳ ва тананинг ўзаро муносабати ҳақида шундай дейди: Руҳ инсоннинг илоҳий жиҳатларини ифодалайди. Тана эса гуноҳ манбаидир. Инсон бутун эътиборини имкон қадар танадан эркин бўлиб Худога яқинлашиш учун руҳга, Ӯзининг ички оламига қаратиши керак. Августин ҳар бир кишининг ичида Худо ва Иблис ўртасида кураш боради деб ҳисоблайди. Августин бундай курашни тарихий даражада Худо шахри ва Замин шахри ўртасидаги қарама-қаршилик шаклида ҳам қуради. Ҳар бир индивидуал ҳаёт паноҳ ва гуноҳ ўртасидаги кураш майдони бўлгани сингари, тарих ҳам эзгулик ва гуноҳ "подшолиги" ўртасидаги кураш майдонидир.

Черков маълум маънода Худо "подшолиги"ни, Империя эса замин "подшолиги" ни ўзида ифода этади, деб ҳисоблайди Августин. Августин замин подшолигини бўлиши шарт ва зурур деб билади. Инсоннинг табиати гуноҳ қилиш оқибатида бузилгани боис, кучли ер подшолиги ёвузликни жиловлаш учун зарур деб ҳисоблайди. Ҳатто гуноҳ бўлмаган тақдирда ҳам жамиятда маълум тартиб ва бошқарув шакли бўлиши керак.

Ер подшолиги ҳуқумдорлари Худо томонидан тартиб сақлаш учун тайинланади. Халқ, Худонинг иродасига бўйсунishi шарт бўлгани боис, бу ҳуқумдорларга ҳам бўйсунишга мажбурдир. Дунёвий подшолик одамлардаги

IX-боб. ҒАРБИЙ ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИДА ТАБИИЙ ҲУҚУҚ ТАЪЛИМОТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1-&. Кириш

XVI-XVIII асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида капиталистик муносабатлар янада ривож топди. Саноат ва савдо буржуазияси анча кучая борди ва мустақил талаблар билан майдонга чиқа бошлади. У ўзининг тадбиркорлик ташаббусига ров бўлган барча тўсиқларни олиб ташлашни истарди ва талаб қиларди. Абсолют монархия ҳам энди уни қониқтирмай қолди. Бу истак ва талаблар табиий ҳуқуқ ғояларига асосланган сиёсий таълимотларда ўз ифодасини топди. Бу таълимотларда феодал тартибларининг инсон табиий ҳуқуқларига зид эканлиги асослангандир.

Табиий ҳуқуқ ғояси Ўрта асрлар сиёсий таълимотларида ҳам қўлланганлигини кўрдик. Лекин унда табиий ҳуқуқ Илоҳий қонуннинг бир кўриниши сифатида ифодаланади. XVII-XVIII аср табиий ҳуқуқ таълимотларининг кўпчилик номоёндалари табиий ҳуқуқ таълимотларини диний тасаввурлардан озод қилиш, феодал имтиёзларини тугатиш ва янги буржуа давлатчилигини яратишга қаратилган интилишларни ифодаладилар.

Бу таълимотларда ҳозирги замон тасаввурларининг айрим элементларини, ҳуқуқий асосда қурилган адолатли жамият ҳақидаги орзу истакларни учратиш мумкин.

XVIII-XIX асрларга келиб ҳуқуқ асосларини мукамал тушунтириб беришга даъвогар махсус табиий ҳуқуқ концепциялари пайдо бўлади. Бу таълимотлар ўзининг фундаменталлиги, назарий жиҳатдан чуқурлиги билан ўтмиш табиий ҳуқуқ таълимотлардан ажралиб туради. XVI-XVII асрларда Ғарбий Европада мустақил давлатлар вужудга келиши натижасида уларнинг ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳуқуқий ечимини топиш масаласи ҳам пайдо бўлди.

2-&. Гуго Гроцийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Голландиялик ҳуқуқшунос Гуго Гроций (1583-1645) табиий ҳуқуқ ғоясига мурожат қилиб, миллий давлатлар

ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи халқаро ҳуқуқ асосларини яратди.

Гроций ўзининг "Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида" деган асарида ҳар қандай шароитда ҳам жумладан уруш шароитида ҳам, ҳуқуқ қўлланиши шарт деган ғояни ишлаб чиқди. Тинч-тоғув яшашга интилиш, дейди Гроций, фундаментал табиий заруриятдир. Уни амалга ошириш учун ҳамма муайян қонунларга амал қилиши лозим.

Гроций давлатнинг жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши учун бажариши лозим бўлган шартларни кўрсатади. Бу шартлардан энг муҳими давлат барқарорлиги ва тузилган шартномаларга амал қилишидир. Гроций халқаро ҳуқуқ соҳасида ақл ва ҳуқуқ, тенглик ва ҳамкорликка асосланган янги халқаро муносабатларни шакллантириш тарафдори сифатида ижод қилди.

Давлат бу ҳуқуққа риоя қилиш ва умумий фойда учун тузилган ижтимоий шартнома маҳсулидир, дейди Гроций. Давлат хусусий мулкӣ муносабатларининг ривожланиши натижасида вужудга келди, чунки бу муносабатлар тенгсизлик ва низоларни пайдо қилади. Давлат шахс ва унинг мулки дахлсизлигини таъминлаш учун тузилган шартномадир. Давлатнинг асосий белгиси-суверенитет. Унга фақат давлатнинг ўзи эгалик қилади. Қачонлардир халқ суверенитет эгаси бўлган бўлиши мумкин, лекин кейин у ихтиёрӣ равишда суверенитетни ўзи сайлаган одамларга берган, дейди Гроций.

3-&. Томас Гоббснинг сиёсий ва ҳуқуқӣ қарашлари

Табиий ҳуқуқ назариясининг йирик номоёндаларидан бири, инглиз файласуфи Томас Гоббс эди. (1588-1679). Унинг сиёсий ва ҳуқуқӣ қарашлари "Гражданин ҳақида", "Левиофан" асарларида ўз аксини топган.

Давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши сабабларини Гобс инсон табиатидан излайди. Унинг фикрича инсон ўз табиати билан эгоист. У ҳуқумронлик қилишга интилади. Уни бошқа одамлар билан мулоқатга киришишга ундовчи куч муҳаббат эмас, шухрат ва қулайликка эришишдир. Инсон фақат ўзининг манфаатини кўзлайди, жафо чекмасликка интилади. Лекин барча одамларнинг куч-қудрати тенг, чунки табиат уларга ҳамма нарсани тенг берган. Шунинг учун одамлар

табий ҳолатида бир бирига нисбатан душманликда яшайдилар. "Одам одамга бўридир". Гоббс сўзи билан айтадиган бўлсак, табий ҳолат ҳаммани ҳаммага нисбатан уруш ҳолатидир. Бу ерда умумий ҳокимият, қонун, хусусий мулк йўқ. Ақл бундай ҳолатдан чиқиш зарурлигини, тинчликни таъминлашни талаб қилади. Бунинг ягона чораси, дейди Гоббс, ижтимоий шартнома тузишдан иборатдир.

Бу шартноманинг бажарилишини таъминлаш учун унга риоя қилиш зарур. Мана шу талабдан келиб чиқиб, Гоббс тинчликни таъминловчи, бажарилиши шарт бўлган қонун-қоидаларни кўрсатади. Булар орасида миннатдор бўлиш, ўтган ҳафачиликларни кечириш, бошқаларга ҳурмат, ўз табиатига кўра одамлар тенг эканлигини тан олиш ва бошқа шунга ўхшаган ахлоқий қонун-қоидалар.

Давлат мана шу шартнома маҳсулидир. Одамлар умумий тинчлик ва ўз муҳофазасининг таъминлаш учун ихтиёрий равишда уруш ҳолатини бартараф қилишга қодир ҳокимиятни жорий қилишга келишадилар. Бу келишувда ҳар бир индивид давлат фойдасига ўз эркидан воз кечади.

Гоббс давлатга жисмоний куч сифатида қарайди. Жисмоний куч бўлмаса шартнома бузилиши мумкин. Ёлғиз жисмоний кучгина ҳар бир кишининг жони ва соғлигини ҳимоя қилиш учун тузилган шартноманинг бузилишининг олдини олиши мумкин. Гоббс давлат ҳукмронлигини таъминловчи омил ҳокимиятни ягона органнинг қўлида бўлишидадир, деб билади. Унинг фикрича, демократия, ҳокимиятлар бўлиниши принципи ҳокимиятнинг битта орган қўлида бўлишини бузади.

Гоббс мутлоқ эркинликка эга бўлган ҳукмдор ҳокимияти-абсолютизм тарафдори эди. Агар монарх индивидларнинг хавфсизлигини таъминлай олмай қолса, барчанинг барчага қарши фуқаролар уруши ҳолати юзага келади. Шунинг учун янги шартнома ва янги ҳукмдорга зарурат пайдо бўлади. Абсолют монарх учун энг яхши ҳимоя ворислик ҳуқуқи ва Худо марҳаматининг уйғунлашуви орқали тахтга келишдир.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Гоббс таълимотидаги шартнома қирол билан халқ ўртасида тузилган шартнома эмас. Бу эгоист ва ақлга эга индивидларнинг бир-бири билан тузилган шартномасидир. Давлат мана шу шартноманинг маҳсули сифатида индивидларнинг тинчлигини таъминлаши

керак. Бу абсолютизмни ҳимоя қилиш ва асослаш доирасидан кенгроқ талаб эди. Гоббс таълимотида кейинчалик юзага келган буржуа либерализмига асос солувчи айрим элементлар борлигини кўриш мумкин.

4- &. Жон Локкнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Табиий ҳуқуқ назариясига катта ҳисса қўшган мутафаккирлар орасида Жон Локк (1632-1704) алоҳида ўрин эгаллайди. У сиёсий назария классикларидан бири ҳисобланади. Унинг давлат ва табиий ҳуқуқ ҳақидаги ғоялари "Бошқарув ҳақида трактат" номли асаридан ифодаланган. Бу асарни либерализмнинг библияси деб ҳам атайдилар.

Локк одамларнинг табиий ҳолатини тасвирлашда Гоббснинг ҳаммани ҳаммага қарши уруш ҳолати ҳақидаги фикрига қарама-қарши фикрини баён қилади. Унинг фикрича, табиий ҳолатда эркинлик ва тенглик ҳукм суради. Табиий эркинлик ҳеч қачон бегоналаштирилмайди. Локк мулкка эгаликни ҳам эркинлик каби одамнинг табиий ҳуқуқи деб ҳисоблайди.

Одамларнинг эркинлиги ва уларнинг мулки, дейди Локк, табиий ҳолатда ишончли муҳофаза қилинмайди. Умумий тенглик туфайли барча ўзини қирол деб тасаввур қилади. Бироқ, кўпчилик ҳамма вақт ҳам адолат талабларига риоя қилади деб бўлмайди. Бу ҳол ўз мулкига эгалик қилишни қийинлаштиради. Одамларнинг олий мақсади ўз мулкени, табиий эркинлигини муҳофаза қилишдан иборатдир. Шу мақсадда улар ижтимоий шартнома асосида ўзларининг табиий эркинлиги, ҳаёти ва мулкени муҳофаза қилиш ҳуқуқини жамиятга топширадилар. Лекин табиий ҳуқуқнинг барчасидан воз кечилмайди. Индивид фақат ҳокимиятнинг сақланиши учун зарур бўлган миқдордагина табиий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайди.

Қолган қисми инсоннинг ўзида дахлсиз қолади. Давлатнинг вазифаси дейди Локк, ўз тадбиркорларининг хорижий рақобатчиларидан ҳимоя қилиш, хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, тартиб сақлашдан иборатдир. Лекин давлат савдо-сотик ва саноатни бошқариш ишларига аралашмаслиги лозим. Давлат индивидларга ижтимоий ва иқтисодий тенгликни эмас, балки ҳуқуқий тенгликни таъминлаши керак.

Мадомики, индивидлар ижтимоий шартномани мақуллар эканлар, унда уларнинг ҳаммаси кўпчиликнинг иродасига бўйсунishi лозим. Локк абсолютизмга қатъий қарши чиқади. У ҳукмдорлар ҳокимиятини чеклаш муаммоси билан жиддий шуғулланди, ҳокимиятнинг бўлиниш принципини қўллаб-қувватлади. Локк қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва иттифоқ, (федератив) ҳокимиятларни ажратади. Улар битта орган қўлида бўлмаслиги керак. Суд ҳокимиятини Локк ижро этувчи ҳокимият ихтиёрига беради.

Локк ўзига замондош Англиядаги сиёсий шароитнинг назарий ҳимоячиси сифатида ижод қилди. Унинг таълимоти буржуа давлатчилиги принципларини асослашга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у кейинги давр буржуа сиёсий таълимотлари ривожига катта таъсир кўрсатди.

5-&. Спинозанинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Табиий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига Голландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1670) ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари "Диний-сиёсий трактат", "Сиёсий трактат", "Этика" асарларида ўз ифодасини топган.

Спиноза давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, келиб чиқишини табиий зарурат нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Унинг таълимотининг бошланғич нуқтаси табиий ҳуқуқ тушунчасидир. Унинг фикрича табиий ҳуқуқ бу дунёдаги барча нарсалар итоат қиладиган табиий қонунлар ёки қоидалардир.

Табиий ҳуқуққа биноан инсон кучи етганича хоҳлаган нарсасини қилишга ҳақлидир. Лекин инсоннинг куч-қудрати, ўз жонини сақлаши ақлга итоат қилиш билангина таъминланади. Ақл эса инсонни бошқа одамлар билан мулоқатда бўлишини буюради, чунки одам ҳаёт кечириши учун зарур нарсаларни ёлғиз ўзи топишга қодир эмас. Одамнинг хавфсизлиги, унинг табиий ҳуқуқлари жамятдагина таъминланиши мумкин. Жамятдан ташқарида унинг куч-қудрати мадад олиш имкониятидан маҳрум. Натижада одам муқарар равишда бегона бир кучга бўйсунишга мужбур бўлади.

Шунинг учун одамлар табиий ҳолатдан гражданлик ҳолатига ўтадилар. Улар ўзларининг кучи ва табиий ҳуқуқларини бирлаштиради ва хавфсизликда яшаш учун

давлат ҳокимиятини ўрнатадилар. Давлат билан бирга "умумий ҳуқуқ" ҳам пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ давлатга бирлашган барча одамларнинг куч-қудрати билан белгиланади. Алоҳида одамларнинг табиий ҳуқуқларининг бирлаштирилиши ва одамларнинг бир бутун бирикмаси ҳокимиятни ташкил қилади.

Спиноза таълимотига кўра табиий ҳолат давлатнинг пайдо бўлганидан кейин ҳам сақланади, бекор қилинмайди. Давлатда у фақат ўзгартирилади. Спиноза давлат ҳокимиятининг чегарасини аниқлаш, табиий ҳуқуқларнинг дахлсизлиги, қирол ҳокимиятини чеклаш масалаларини қўйди. Айниқса, дейди Спиноза, олий ҳокимият эркин фикрлаш ва виждон эркинлигини чекламаслиги керак.

Спиноза давлат шакллари ҳақида ўз фикрини баён қилиб, демократик давлат тизимини тарафдори эканлигини билдиради. Демократияда беъмани қонунларнинг чиқиб қолиш хавфи деярли йўқ, чунки кўпчилик беманиликка йўл қўйиши мумкин эмас. Спиноза чекланмаган монархиянинг жиддий душмани эди. Унинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти фикр ва виждон эркинлиги принципларини асослашга қаратилгандир.

6-&. Шарль Луи Монтескьенинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Табиий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига француз файласуфи маърифатпарвар сиёсий мутафаккир ва ҳуқуқшунос Шарль Луи Монтескье (1689-1775) катта ҳисса қўшди. Монтескье асарлари ичида унинг "Қонунлар руҳи ҳақида" асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарда баён қилинган таълимот буржуа дунёсининг сиёсий-ҳуқуқий фикр тарихи ва давлат муассасаларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Монтескье таълимотининг моҳияти ҳар бир халқ қонунларининг "руҳи" бир қанча конкрет шарт-шароитлар билан белгиланганлиги, бу шарт-шароитларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамият касб этишини аниқлашга қаратилганлигидадир. Монтескье фикрича, қонун чиқарувчи биринчи навбатда иқлим билан ҳисоблашиши зарур. Исик иқлим халқни нозиклаштиради ва эринчоқ қилади. Шунинг

учун бу ерда жазо билан қўрқитиш одамларни ишлашга мажбур қилади. Давлат депотизм шаклида бўлади.

Иқлимдан ташқари Монтеस्कье ернинг ҳосилдорлиги, тоғлар ва ороллар, текисликлар, иқтисодий аҳвол, диннинг роли ҳақида ҳам фикрлар баён қилади. Мўтадил иқлим қонунлар руҳига ижобий таъсир қилади, деб ҳисоблайди. Монтеस्कье фикрича, географик муҳит жамият ривожининг бошланғич даврида хал қилувчи роль ўйнайди, чунки бу даврда табиат ва иқлимнинг таъсирини чеклашга қодир қонун чиқарувчи одамнинг ўзи бўлмаган.

Қонун "руҳини", унинг мазмунини белгиловчи муҳим омил давлатнинг бошқариш шакли, жамиятдаги сиёсий тузимдир. Бу омил географик омил таъсирини чеклаб қўйиши ҳам мумкин, деб ҳисоблайди Монтеस्कье. Мана шунинг учун Монтеस्कье давлат шаклларига алоҳида тўхталади. У учта тўғри давлат шаклларини ажратади: демократия, аристократия ва монархия. Буларнинг барчасига таъриф беради ва ўзига хос хусусият ва белгиларини кўрсатади. Унинг ўзи конституцион монархия тарафдори эди. У деспотизмни қоралайди, уни табиий ҳуқуққа мутлоқ зид сиёсий тузум деб билади.

Сиёсий тузумнинг қонунлар руҳига таъсири ҳақидаги фикрларини Монтеस्कье эркинлик ва уни таъминлаш масаласи билан боғлайди. Унинг фикрича, эркинлик бу хавфсизликни хис қилишдир. Бу ҳиссиёт қонунларнинг ҳукмронлигидан келиб чиқади. Давлатдаги эркинликнинг энг муҳим белгиси қонунчиликдир. Бинобарин, сиёсий арбобнинг асосий вазифаси қонунчиликнинг таъминлаш чора ва воситасини топиш ва кўрсатиб беришдан иборатдир. Бундай восита, дейди Монтеस्कье, ҳокимиятлар тақсимлаш принципини жорий қилишдир. Мана шу принцип жорий қилинган давлатдагина эркинлик таъминланиши мумкин. Бу сиз деспотизм ҳукм суради.

Монтеस्कьенинг ҳокимиятларни тақсимлаш таълимоти ўз замондошлари орасида машҳур бўлди. Бу таълимот XVIII аср охири Француз буржуа революциясининг конституцион ҳужжатларида ўз аксини топди. Масалан, 1789 йилги "Инсон ва гражданин ҳуқуқларининг Декларацияси" да шундай дейилган: "Ҳуқуқлардан фойдаланиш таъминланмаган ва ҳокимиятларнинг тақсимланиши ўрнатилмаган жамият конституцияга эга эмас". Ҳокимиятларни тақсимлаш

принципи 1787 йил АҚШ конституциясида ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик бу принцип барча демократик давлатлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам ўз аксини топди.

7-&. Табиий ҳуқуқ назариясидаги асосий икки йўналиш ҳақида Жан Жак Руссо, Волтер ва бошқалар

XVIII асрда табиий ҳуқуқ назариясида икки йўналиш пайдо бўлади. Улар жамиятда ёмонлик қандай пайдо бўлган деган муаммони ҳал қилиш билан бир-биридан фарқ қиларди. Биринчи йўналиш вакиллари Жан Жак Руссо (1702-1778) Жольен Офре де Ламетри (1709-1751) ва бошқалар фикрига кўра, инсон ибтидоий ҳолатда эркин ва мустақил бўлган, бахтли ҳаёт кечирган, одамлар ўртасидаги муносабатлар адолатли табиий қонунлар билан тартибга солинган. Табиат ёмонликнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин эмас. Бу ибтидоий жаннатнинг бузилиб кетишига хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ва натижада одамларнинг бой ва камбағалларга бўлиниб кетиши сабаб бўлди.

Руссонинг фикрича, давлат ҳукмронликни мустаҳкамлаш, хусусий мулкни қўриқлаш учун пайдо бўлган. Бу одамлар орасида тенгсизликни янада кучайтирди. Айниқса деспотик давлатларда инсон қулга айланган. Инсон эркин туғилган, лекин у ҳамма ерда кишанлангандир. Бу ҳолатдан чиқишнинг қонуний йўли нимадан иборат, деган саволга Руссо ўзининг машҳур "Ижтимоий шартнома" номли асарида жавоб беришга ҳаракат қилади.

Руссонинг фикрича, қонун чиқаришда бутун халқ иштирок этгандагина эркинлик таъминланади. Давлат демократик принципларга амал қилгандагина одам йўқотган табиий эркинлиги ўрнига сиёсий эркинликка эга бўлади. У ҳокимиятга бўйсунди, лекин деспотизмдаги қулликдан озод бўлади. Барчага таъаллуқли умумий ироданинг хато қилиши мумкин эмас. У доим умумий манфаат учун хизмат қилади, дейди Руссо. Қонун умумий ироданинг ифодаси бўлиши керак. Агар бу шарт давлатда амалга оширилса фуқаролар эркин бўладилар, чунки улар ўзлари қабул қилган қонунларга бўйсундилар.

Руссо халқ суверенитети тарафдоридир. Унинг фикрича, суверенитет бўлинмас, ягона, бегоналаштирилмайди, унга

фақат халқ эгаллик қилади. Ижтимоий шартноманинг асосий талаби шундадир. Давлат ҳокимияти шу талабга мос ҳолда ташкил қилиниши керак. Бунда инсон табиий ҳуқуқларининг маълум қисми сақланади, дейди Руссо.

Табиий ҳуқуқ назариясидаги иккинчи йўналиш вакиллари Франсуа-Мари Волтер (1694-1778) Клод-Анри Гельвеций (1725-1771). Волтернинг таъкидлашича, эркинликка интилиш одамнинг табиий инстинктидир. Бу инстинкт унинг жон сақлаши ва яшаши учун зарур жамиятни яратишга ундайди. Жамият инсоннинг такомиллашишига имкон беради.

Вольтер нуқтаи назарига кўра, табиий қонунлар бу ақл қонунлари, инсониятга табиат инъом қилган қонунлардир. Инсон эркинликда яшашни истайди, шунга интилади. Эркинлик бу фикр эркинлиги, матбуот, виждон эркинлиги, ўзбошимчаликка йўл қўймасликдир. "Эркинлик фақат қонунларга қарам бўлишдан иборатдир",-дейди Вольтер. У маърифатли абсолютизм тарафдори эди.

Гельвеций табиий ҳуқуқ назариясига "ижтимоий манфаат" тушунчасини киритди. Кейинчалик бу тушунча ижобий ҳуқуқ яратишнинг асосий белгиси ва принципига айланиб қолди. Умумий манфаат одамлар ҳаракатларининг баҳолаш мезонига айланди. Ибтидоий тартибсизлик ҳолатида, дейди Гельвеций, яхшилик нима, ёмонлик нималигини ажратиш мумкин эмас эди, одамлар ҳар бири ўзининг шахсий мақсадларини кўзлар эдилар. Унинг ўрнига келган жамиятнинг янги ҳолатида умумий манфаат вужудга келади. Умумий манфаат одамлар ҳаракатларининг жамият учун фойдали, зарарли ёки бепарқлигига қараб фазилатлик, ярамас ёки ижозат этилган ҳаракатлар деб баҳолаш имконини берди. Манфаат инсон хатти-ҳаракатларининг ўлчови бўлиб қолди. Хусусий ва ижтимоий манфаат муносабатлари ҳуқуқий муносабат бўлиб қолди. Гельвеций фикрича, халқ тасаввурларидаги ибтидоий ёввойиликни қонун чиқариш йўли билан ўзгартириш мумкин. "Феъл-атворлар ислоҳотини қонунлар ислоҳотларидан бошлаш керак". Одамларнинг ёмон қилмишлари қонунларнинг мукамал бўлмаганлигининг оқибатидир, дейди у.

XVII-XVIII асрлар Германияда табиий ҳуқуқ мактабининг йирик номоёндалари Пуфендорф, Томазий, Лейбниц, Вольф каби мутафаккирлар ижод қилдилар.

8-&. Иммануил Кантнинг ҳуқуқий қарашлари

Табий ҳуқуқ таълимотини мукаммал тизимга солган мутафаккирлардан бири буюк немис файласуфи Иммануил Кант эди (1724-1804). Кант ўзининг "Соф ақлни танқид", "Амалий ақлни танқид", "Мулоҳаза лаёқатини танқид", асарлари билан фалсафа тарихида чуқур из қолдирган. Унинг сиёсий қарашлари "Ахлоқ метофизикаси асослари", "Боқий дунё сари" асарларида ўз аксини топган.

Кант фикрича, "табиатнинг олий мақсади-инсонда мужассамлашган табиат имкониятларининг барчасини ривожлантиришдан иборатдир". Инсониятнинг бу мақсадга мустақил эришишининг асосий шарти-адолатли фуқаровий жамият барпо этишдан иборатдир.

Кант назариясининг бошланғич нуқтаси индивиддир. Индивиднинг ўз-ўзидан кадр-қимматга эгаллиги ҳақидаги ғоя унинг сиёсий таълимотининг асосий ғоясидир. Индивид ахлоқий қонунлар яратиш ва бу қонунларга мос тарзда ҳаракат қилиш қобилиятига эгадир. Бу ҳол барчанинг принципиал жиҳатдан тенглигини билдиради. Ҳуқуқ ва сиёсий институтлар мана шу эрк ва тенгликни ҳимоя қилишга хизмат қилишлари керак. Кант учун индивид ҳуқуқларини поймол этиш ҳар доим ёмонликдир.

Ахлоқий ҳолатда яшаш учун индивидга зарур бўлган ҳуқуқлар бошқарувнинг конституцион шаклини, қуллик ва тенгсизликни бекор қилишни, шунингдек урушларни таъқиқлашни талаб қилади. Мана шундай шароитдагина ҳар бир одам ўзига ўзи эгаллик қилиши, ўзлигини англаши мумкин.

Кант ўзининг таълимотини яратишда инсоннинг ахлоқий мавжудод эканлигидан келиб чиқади. Унинг фикрича, ҳар бир инсон ўз ахлоқий қонунининг ижодкоридир. Ҳар бир индивид ахлоқий жиҳатдан мустақил. Одамларда ахлоқий қонунларни белгилаш эрки бор ва улар шундай қилиш учун етарли ақлга эгадирлар. Эркин ва оқил шахслар фақат ўзларигагина маъқул қонунларни ўрната олмасликларини тушунадилар, чунки улар ўзларидан бошқа тенг ҳуқуқлик индивидлар ҳам борлигини, уларга восита ёки нарса сифатида қараш ярамаслигини биладилар. Инсон ўзига ҳам бошқаларга ҳам эркин, оқил, ўз мақсадларига интилувчи кишилар сифатида қараши керак. Шундагина у ўзининг ҳам,

бошқаларни ҳам эркига зарар етказмайдиган ҳаракатларгина яхшилик эканлигини, индивид ҳуқуқларини паймол қилиш ёмонлик эканлигини англайди.

Оқибат-натижада Кантнинг қуйидаги қатъий императивига дуч келамиз. Унинг талаби: "Сен ўз қиёфанг ёки бошқа одам қиёфасидами инсониятга орзу, мақсад сифатида муносабатда бўл, ҳеч қачон унга восита сифатида қарама" ва ўзининг ҳам ўзгаларнинг ҳам, эркига зарар етказма. Қатъий императивнинг бу талабларига амал қилиш учун индивидлар "амалий ақл" талабларига эркин қулоқ солиш имкониятига эга бўлишлари керак. Шу нуқтаи назардан у абсолютизмни инкор қилади ва давлат бошқарувининг демократик шакллари асослайди.

Кант ўзининг ҳуқуқ фалсафасида одамларнинг ҳамжиҳат яшашини таъминловчи умумий мезонни излайди. Мана шу мезон мавжуд ҳуқуқий тизим ва бошқарув шакллари сиёсий адолат талабларига жавоб бериши ёки бермаслигини баҳолаш имконини беради. Давлатнинг фуқаролар эркига қонун доирасида аралашувининг чегараси қаерда? Инсоннинг табиий эркинликларини тартибга солиш ва уни ажралмас ҳуқуқларига аралаштириш умуман қонунийми? Кантнинг ҳуқуқий фалсафаси мана шундай саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади.

Кантнинг фикрича, фуқаролар ўзларининг мақсадларини ўзлари амалга ошириш учун қонуний ҳуқуққа эгадирлар. Нима бахт келтиришини уларнинг ўзлари танлайдилар. Бироқ бизнинг мақсад ва лойиҳаларимиз ҳар доим ҳам рационал эмас. Одамлар бир-бирлари билан низолашувлари мумкин. Бир индивид хатти-ҳаракатларидаги эркинлик бошқа бирининг ҳаракат эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин.

Бошқа одамлар эркига ҳалақит бермасдан энг кўп эркинликни қандай таъминлаш мумкин?-деган масала Кант учун муҳим муаммо эди. Кант ҳам эркини, ҳам биргаликда яшашни кафолатлаши мумкин бўлган универсал юридик таъмойилни топишга уринади. "Ҳуқуқ бу эркининг умумий қонуни нуқтаи назаридан бир кишининг ихтиёрини бошқа киши ихтиёри билан мос келишини таъминловчи шароитлар йиғиндисидир". Бошқача айтганда, ҳуқуқ бир одамнинг эркин танловини бошқа одамларнинг эркин танлови билан мос келиши учун шароит яратувчи воситадир.

Кантнинг фикри шундан иборатки, умумий таъмойилга кўра шахснинг чекланмаган ҳаракат эркинлиги бошқаларнинг худди шундай эркинлиги билан мос келадиган даражагача чекланиши керак. Амалдаги қонун ҳам худди шу тарзда ҳар бир кишининг ҳаракат эркинлигини чеклайди. Турли хил мақсадларга эга бўлган одамларнинг тинч-тотув яшаш шарти мана шундан иборат. Эркиннинг шундай чекланиши эркинликларни кўпроқ таъминлайди, энг аввало, низоларни адолатли тарзда тартибга солиш имконини яратади.

Қонунларнинг умум аҳамиятлилиги мезонини Кант фуқароларнинг ўзлари киритган қонунлар билан боғлайди. Амалда қонун чиқарувчилар шундай қонунлар қабул қилишга ҳаракат қилишлари керакки, уни барча фуқаролар қўллаб-қувватласин. Қонунлар легитимлигининг бош мезони ана шунда. Шу мезонга мос келган қонунларгина фуқаролар орасидаги муносабатларни тартибга солиш учун яроқлидир. Кант амалдорларнинг имтиёзлари, крепостнойлик, деспотизм ва тан жазолари каби ҳодисаларни шу нуқтаи назардан қоралайди. Унинг айтишича бундай институт ва ҳаракатлар ҳуқуқнинг универсал таъмойилларига зиддир. Кант либерализм руҳидаги демократик ислохатлар ғоясининг ёрқин ифодачиси эди.

Кант инсон ҳуқуқлари масаласини умумий таъмойил сифатида қўйган энг биринчи сиёсий матафаккирлардан ҳисобланади. Ҳар бир инсон, дейди Кант, туғма ва табиий ҳуқуқларга эгадир. Бу ҳуқуқлар ҳуқуқнинг рационал тушунчасига мос келади. Умумий қонунга кўра, ҳар бир одам бошқа ҳар қандай одамнинг ҳаракат эркинлиги билан мос келадиган даражадаги ҳаракат эркинлигига эга. Инсон ҳуқуқларига ҳақиқий кафолат бериш учун бошқа одамларни эркинликларини паймол қилаётган шахс ва институтлар фаолиятига баъзан аралашиб туришга тўғри келади. Демак, инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолларда давлат аралашиб учун қонуний ҳуқуққа эга.

Кант халқаро муносабатлардаги келишмовчиликлар, низолар, қонунбузарлик каби ҳолатларни инсонларга ярашмайдиган ва нооқил ҳаракат деб баҳолайди. Унинг фикрига кўра низоларни тартибга солиш учун қўйидаги адолат тамойилларига амал қилиш лозим: "бирорта мустақил давлат бошқа давлат томонидан на мерос тарзида, на

айирбош, на савдо, на совға йўли билан узлаштирилиши мумкин эмас".

Кант қонунлар халқнинг иродасини ифодалашни керак деб чиққан бўлсада, у барча фуқаролар учун тенг сайлов ҳуқуқи бериш тарафдори эмас эди. Хотин-қизлар, моддий ва ижтимоий жиҳатдан "мустақил" бўлмаган (вақтли ишчилар, хизматчилар ва хоқозолар) ни Кант бундай ҳуқуқлардан махрум деб ҳисоблайди. Кант марифатчиликнинг фарзанди эди. У шахснинг маърифати ва мустақиллиги учун курашади. Кант учун маърифат индивид ақлининг оммавий қўлланишидир. Одамлар ўзгалар билан ҳамжамиятда фикр юритар экан, марифатли ва мустақил бўлиб борадилар.

Мунозара юритаётган хусусий шахсларнинг бундай ҳамжамиятига фақат ақлли одамларгина аъзо бўлиши мумкин. Кант назарида, биргаликда муҳокама юритиш мулкка эга бўлган эркин фуқароларгагина хос. Иш ҳаққи олаётганлар эса, жамиятнинг тўла қонли аъзолари бўла олмайдилар. Бироқ, қаттиқ меҳнат ва омад туфайли келажакда улар ҳам жамият аъзолари бўлиши мумкин. Кант фикрига кўра, моддий жиҳатдан мустақил бўлган фуқароларгина маданий, китобсевар ва мунозара юритувчи оммани ташкил қиладилар. Уларгина ақлдан оммавий фойдаланишлари мумкин.

Шундай қилиб, ақлга эга индивидлар иштирокидаги эркин мунозаралар ҳақиқатнинг аста-секин равшанлашига ёрдам беради. Тарих шу тарзда пайдо бўлаётган муаммоларни очиқ муҳокама қилиш ва ўзаро эркин фикр алмашиш имкониятини берадиган маърифатли ҳамжамият қуриш орқали ҳақиқатга яқинлашиш масаласини хал қилади.

Кант сиёсат ва рационалликни бирлаштирмоқчи бўлди. Бир томондан, рационаллик рўёбга чиқиши учун муайян сиёсий шарт-шароит талаб қилинади, иккинчи томондан эса, рационаллик маърифатли сиёсат юритишнинг муҳим шартидир.

9- &. Георг Вильгельм, Фридрих Гегельнинг ҳуқуқий қарашлари

Немис файласуфи Георг Вилгельм Фридрих Гегель (1770-1831) ҳуқуқ таълимотига катта ҳисса қўшди. Унинг "Руҳ феноменологияси", "Мантиқ илми", "Ҳуқуқ фалсафаси"

каби асарлари фалсафа ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Гегельнинг ҳуқуқ фалсафасига кўра, инсон табиий ҳолатда табиатга мутлоқ қарам бўлган. Бу ҳолатда зўравонлик, варварлик, маданиятсизлик ҳукм суради. Инсониятнинг бу ҳолатдан чиқарувчи ягона восита фуқаролар жамиятининг ташкил этишдан иборат. Фақат фуқаролик жамияти ҳар бир одам эркинлигини таъминлашга қодир ҳуқуқнинг пайдо бўлишига шароит яратади.

Фуқаролик жамиятида ҳуқуқ одамлар эркинлигининг чеклашга қаратилган ҳатти-ҳаракатларга барҳам беради, шахс ҳаёти, соғлиги, мулки, ор-номус ва кадр-қимматини муҳофаза қилиш учун хизмат қилади. Гегельнинг ҳуқуқ таълимотининг марказий тушунчасини эркинлик тушунчаси ташкил қилади. Эркинлик инсоннинг асосий сифатидир.

Эркинлик ирода эркинлигида, ҳаётий фаолиятдаги хилма-хил иродавий ҳаракатларда намоён бўлади. Бу эркинликлар орасида гражданлик эркинликлари, сўз эркинлиги, сиёсий ва виждон эркинликлари алоҳида аҳамият касб этади. Иродавий ҳаракат ҳар доим турли сабаб, истак ва ниятлар билан боғлиқдир. Бироқ бундан инсон ҳаракати тўлиқ ташқи омиллар билан белгиланади, деган хулоса чиқмайди. Эркинлик соҳиби инсон ташқи омиллар таъсирига қаршилик кўрсатмаган ҳолда ҳам ҳар доим фаолдир. Унинг ҳаракатлари ҳамма вақт унинг ўзига боғлиқдир.

Қонунлар, дейди Гегель, умумий ироданинг ифодалайди ва барча учун баробар. Ҳар бир индивид умумий иродага бўйсунди. Унинг ҳаракатини ҳамма ҳуқуқ нормаларига мос деб баҳолайди, чунки унинг ҳаракатида барча ўзининг шахсий иродасини намоён бўлгандай ҳис қилади. Ҳар бир одам ўзининг индивидуаллиги орқали ифодаланган умумий иродани ўзида мужассамлайди. Мана шу умумий ирода ҳуқуқни амалга ошириш, умумий қонунларни конкрет индивидга етказиш имкониятини яратади.

Оддий онг учун эркинлик ўзбошимчаликка ўхшаш бир нарса бўлиб тўйилади. Бироқ ўзбошимчалик нисбий эркинликдир. Мазмун жиҳатдан у ҳаракат предметига боғлиқ, яъни у шу ҳаракат предмети билан чекланган. "Мутлоқ эркин ирода нисбий эркин иродадан, ёки ўзбошимчаликдан шу билан фарқланадики, мутлоқ ироданинг предмети ироданинг ўзидир, нисбий эркин

ироданинг предмети чекланган бир нарсадир. Нисбий иродани, масалан, нафсни фақат предметнинг ўзи қизиқтиради". Ҳуқуқ ўзбошимчалик, ярамас истак ва ниятларнинг чеклаш учун ҳизмат қилади. У эркин ироданинг ҳақиқий амалга ошириш воситаси ва шартидир. Ҳуқуқнинг инсон табиий ва зарурий қисматлари қизиқтирмайди. Ҳуқуқ инсоннинг индивидуал истакларини таъминламайди, чунки индивиднинг энг яхши истаклари ҳам ноқонуний ҳаракатларга, яъни бошқа одамлар эркинликларини чеклашга олиб келиши мумкин. Ҳуқуқ нормалари жиноятчига нисбатан адолатлилигини у англайдими ёки англолмайдими ҳуқуқ учун аҳамияти йўқ. Ҳуқуқни бу масала қизиқтирмайди. Ҳуқуқ умумий ирода ифодасидир. Буни фуқаролар биладими; билмайдими? ёки ҳуқуққа риоя қилиш сабаблари қўрқишданми ёки мукофот олиш умидиданми ҳуқуқ ўз йўлида ривожлана беради.

Гегель фикрича, ҳуқуқ—бу одамларнинг бир-бирига бўлган муносабатидир. Одамнинг эркинлик доирасини чекловчи ҳар қандай ҳаракат ҳуқуққа зид ҳаракатдир. Ҳуқуқий муносабат одамнинг шахс сифатида тан олишни талаб қилади.

Гегель фикрича, ҳуқуқий муносабатлар давлат томонидан амалга оширилади. Давлат ҳуқуқий муносабатлар орқали жамиятни бирлаштиради, феъл-атвор, маълумот, фикр ва ҳаракатлар тарзини бирлаштиришга кўмаклашади. Шунинг учун ҳуқуқ заминида алоҳида ҳар бир одамнинг эрки ётиши керак. Мана шу эркининг таъминлаш бир вақтнинг ўзида менинг шахсий эркимнинг ҳам таъминлаш демакдир. Конкрет шахс ҳуқуқларини бузиш барчани кадр-қимматини ҳақоратлайди. Умумий ироданинг ўзида номоён этувчи шахсларни бир-биридан индивидуал фарқ қилишга қарамай, ҳуқуқда ифодаланган умумий ирода барчанинг бойлигидир.

Ҳуқуқ нуқтаи назаридан бошқа одамларнинг эрklarининг чекламайдиган ҳаракатга рухсат берилади. "Тўғриси айтганда, ҳуқуқ фақат тақиқлайди, буйруқ бермайди, нимаики тақиқланмаган экан, демак унга рухсат", - дейди Гегель. Гегельнинг ҳуқуқий назарияси ҳуқуқ ривожига янги жиҳатларни киритди. Гегельгача бўлган табиий ҳуқуқ назариялари одамлар ўз табиатига кўра табиий ҳуқуқларга эгадирлар, бундан ташқари жамиятда табиий ҳуқуқдан фарқ қиладиган, ижобий ҳуқуқ ҳам мавжуд. Бу ҳуқуқ кўп

жихатлари билан табиий ҳуқуқ таъмойилларига тўғри келмайди, аслида эса табиий ҳуқуқ мазмунига мос келиши керак, деган ғояни асослашга уринган эди. Бутун маърифатпарварлик даври шахсининг табиий ҳуқуқ нормаларининг тиклаш учун кураш билан боғлиқ бўлди. Гегель бу икки турдаги ҳуқуқни бир-бирига қарама-қарши қўймайди. Унинг айтишича, фуқаролик жамияти туфайли якка шахс эркини таъминлашга қаратилган махсус ҳуқуқлар пайдо бўлади холос.

Гегель фикрича, фуқаролик жамияти ва давлатнинг пайдо бўлишига табиий зарурият, табиат қонунларининг қатъий таъсири билан бир вақтда эркин ирода тасири ҳам сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамият ва давлат ҳуқуқ ва ахлоққа асосланган индивидуал халқ руҳи, халқнинг коллектив онгидир. Халқнинг умумий иродасини ҳуқуқ орқали таъминлаган давлатгина адолатлидир. Фуқароларнинг давлатга нисбатан муносабати унинг буйруқ ва талабаларига кўр-кўрона бўйсунушида эмас, унга бўлган ишончда ва оқилона бўйсунушида намоён бўлади, дейди Гегель. Гегель ўз замонисидаги Прусс давлатини қўллаб-қувватлайди. Гегель томонидан ошқора баён қилинган идеал, бу конституциявий кучли ҳукуматдир. Гегель ҳукмдор ўзининг инжиқликлари асосида бошқариши мумкин, деган қарашга қатъий қарши чиқади. Гегель қонун ва ҳуқуқ асосида бошқариладиган давлат тарафдори эди.

Гегельнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти келгуси сиёсий ва ҳуқуқий фикр тарихига катта таъсир кўрсатди. Гегель фалсафаси консерватив қарашларга ҳам, танқидий оппозицион қарашларга ҳам, ўзларининг концепцияларини асослашга кенг имконият яратар эди. Бу ҳол Гегель таълимотининг ҳар хил ғоявий нуқтаи назардан талқин қилинишларида яққол кўзга ташланади.

X-боб. АҚШНИНГ МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ ДАВРИ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1- &. Кириш

XVIII аср иккинчи ярмида Америка Қўшма Штатларининг мустақиллик учун кураши кескин тус олди. Бу 1775-1783 йиллар граждaнлар урушда яққол намоён бўлди. Метрополия зулмига қарши ҳаракатлар демократик гояларни ривожланишига, табиий ҳуқуқ назарияларини тарқалишга катта туртки берди.

Мустақиллик учун кураш даврининг сиёсий ва ҳуқуқий фикрида 1776 йилда қабул қилинган Америка Қўшма Штатларининг мустақиллик декларацияси алоҳида аҳамият касб этади. Унда барча кишилар яшаш, эркакка, мулкка эга бўлиш ва ҳавф-ҳатарсиз турмуш кечириш табиий ҳуқуқларига эгадирлар, халқ ҳокимият манбаидир, суверенитет халққа тегишлидир, ҳукумат халқ хизматкори, барча давлат идоралари халқ манфаатлари учун хизмат қилади, ҳокимият бўлиниш принципини жорий қилиш каби гоялар ўз ифодасини топган. Бу ҳужжатнинг тарихий аҳамияти шундаки, унда сиёсий таълимотларнинг асосий гоялари, айниқса халқ суверенитети гояси давлатнинг амалий принциплари сифатида биринчи бўлиб эълон қилингандир.

Мустақиллик декларациясининг асосий гояларини ишлаб чиқиш ва уларни сиёсий тажрибага жорий қилишда Америка Қўшма Штатлари демократлари Т.Джефферсон, Т.Пейн катта рол ўйнадилар.

2- &. Томас Джефферсоннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Томас Джефферсон (1743-1826) атоқли мутафаккир ва сиёсий араб, Америка Қўшма Штатлари мустақиллиги Декларациясининг муаллифидир.

Джефферсон ижтимоий шартнома ва инсон табиий ҳуқуқ назариясига асосланиб монархия давлат тузумини танқид остига олди ва халқ суверенитети гоясини асослаб чиқди. Унинг фикрича, қирол ҳокимияти халқ ҳокимиятидан ҳосил бўлган, унга қарамдир. Давлат ҳокимиятининг тузиш ва уни назорат қилишда барча иштирок қилиш ҳуқуқига эга, ҳеч ким бу ҳуқуқдан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

Агар ҳокимият халқ ҳуқуқларини оёқ ости қилгудай бўлса, халқ бундай ҳукуматни алмаштириш ҳуқуқига эгадир. Тенглик, эркинликни халқдан тортиб олишга ҳеч қимми ҳаққи йўқ, буларнинг барчаси бегона қилинмайдиган табиий ҳуқуқлардир. "Дунёда инсон ҳуқуқларидан бошқа барча нарса ўзгаради", дейди Джефферсон. Унинг фикрича, табиий ҳуқуқлар давлат чиқарган қонунлардан устундир. Улар ўртасида пайдо бўладиган зиддиятлар ҳар доим табиий ҳуқуқ фойдасига ҳал қилиниши керак. Давлат табиий ҳуқуқларнинг таъминлаш учун яратилгандир.

Джефферсон сиёсий таълимотининг асосий муаммоси шахс ҳуқуқлари ва ҳокимиятни демократик усулда тузиш муаммосидир. Шахс ҳуқуқларини ҳукумат ҳуқуқларига нисбатан устувор қўйиш орқали Джефферсон шахсни ҳокимият ўзбошимчалигидан муҳофаза қилмоқчи бўлади. Джефферсоннинг сиёсий идеали давлатни халқ сайлаган вакиллар орқали бошқариш ва назорат қилиш имконини берувчи демократик республика эди.

Барча мансабдор шахслар маълум бир муддатга сайланиши ва халқ назорати остида бўлиши шарт, дейди Джефферсон, ва шу нуқтаи назардан Монтескьенинг монархия ҳақидаги фикрларини танқид остига олади. Джефферсон ташаббуси билан 1787 йилда қабул қилинган АҚШ конституциясига ўнта қўшимча киритилиши зарур деб топилди. Бу қўшимчалар сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги каби демократик ҳуқуқ ва эркинликларни ўз ичига олган эди. Бу қўшимчаларнинг барчаси 1791 йил кучга кирган АҚШ Конституциясида ўз аксини топди.

3-&. Томас Пейннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

АҚШ мустақиллиги учун курашни назарий асослаб чиққан сиёсий матуфаккирлардан яна бири Томас Пейн эди (1727-1809). У инглиз қирол ҳокимиятини АҚШ халқига нисбатан олиб борган мустамакчилик сиёсатини табиий ҳуқуқ нуқтаи назаридан танқид қилади, унга қарши озодлик кураши зарурлигини асослайди. Унинг фикрича, мустақиллик учун кураш ҳар бир халқнинг бегоналаштириб бўлмайдиган табиий ҳуқуқидир.

Пейн инсон эрки ва ҳуқуқларининг таъминлаш масалаларига катта аҳамият беради. "Барча одамлар насл-

насаби билан бирдирлар, демак, уларнинг барчаси тенг туғуладилар ва тенг табиий ҳуқуқларга эгадирлар". Пейн сўз эркинлиги, матбуот, виждон эркинлиги, тенглик, фаравон ҳаёт ва бахтга эришиш каби ҳуқуқларни табиий туғма ҳуқуқлар деб билади. Табиий ҳуқуқ асосида фуқаровий ҳуқуқ пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ одамларнинг табиий ҳуқуқларига зид бўлмаслиги керак. Пейннинг айтишича, табиий ҳуқуқ асосида пайдо бўлган ҳокимият ҳеч қачон якка шахс қўлида ва инсон табиий ҳуқуқларига зид бўлмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, Пейн халқ суверенитети ғоясини асослайди. Ҳокимият манъбаи-халқнинг ўзидир. Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг халқ томонидан ташкил қилиш халқнинг бегоналаштириб бўлмайдиган табиий ҳуқуқидир. Пейн жамият ва давлат бир эмаслиги, уларнинг ўртасидаги фарқ ҳақида ўз фикрини баён қилади. "Жамият бизнинг эҳтиёжларимиз туфайли пайдо бўлади, ҳукумат эса бизнинг нуқсонларимиз туфайли", дейди Пейн.

Давлат ва жамият келиб чиқиши нуқтаи назаридангина эмас, вазифалари жиҳатидан ҳам бир биридан фарқланади. Агар одамлар нуқсонларига эга бўлмай ўзаро муносабатларини адолат асосида қурганларида эди, ҳукуматларга эҳтиёж бўлмас эди. Ҳукуматнинг асосий мақсади хавфсизлик ва эркинликни таъминлашдир. Шунинг учун давлатнинг идора қилишнинг энг яхши шакли халқнинг хавфсизлигини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлавчи демократик республикадир. Джефферсон, Пейн, Линкольнларнинг демократик анъаналари АҚШда прогрессив сиёсий ва ҳуқуқий фикрнинг ривожига катта таъсир кўрсатди.

XI-боб. РОССИЯ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ.

1-§. Кириш

Россия сиёсий - ҳуқуқий маданияти ўзининг хусусияти ва анъаналарига эгадир. Улар бир қанча омиллар тасирида шаклланди. Бу омиллар орасида Россиянинг жуғрофий-сиёсий ҳолати, унинг Шарқ билан Ғарб ўртасида жойлашганлиги, катта худудий маконга эгаллиги ва иқлимий шароитлари, аҳоли таркибининг хилма-хиллиги, хўжалик фаолияти, ижтимоий-маданий турмуши, анъаналари ва эътиқодларини эслатиб ўтиш кифоядир.

Россия давлати кўп миллатли бўлганлиги учун муайян даражада миллий, тарихий, диний, ижтимоий-маданий хусусиятларни ҳисобга олишга мажбур эди. Масалан, муайян сиёсий мақсадларга бўйсундирилган шаклда рус давлати қонунлари билан бир қаторда шариат, одат ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ тизимлари ҳам ҳаракатда бўлган. Кўп асрлар давомида Россияда ҳукм сурган мустабид ҳокимият тузуми, аҳолининг аксарият қисмини ҳуқуқсизлиги, ички ва ташқи сиёсатда асосан зўрлик усулларига амал қилиш, мамлакатнинг бошқаришда марказлашган бюрократик тизимга таяниш, ҳар қандай эркин фикрнинг бостириш сиёсати мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ҳаётининг қолюқ ва тўرғун ҳолатда қолишига сабаб бўлди.

XI-асрда вужудга кела бошлаган рус сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларида мустақиллик, давлатнинг марказлаштириш, кучли, чекланмаган мустабид подшоҳ ҳокимиятини ўрнатиш ғоялари ўз аксини топади. Бу таълимотларда православ черков билан давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар масалалари ҳам катта ўрин олган. Проваслав черкови давлатнинг идораларидан биридир. У подшоҳ ҳокимиятига бўйсунуши шарт, деган фикр кенг тарғиб қилинди.

Мамлакатни қолюқликдан чиқариш зарурлигини англаш Петр I давридан бошлаб рус давлатчилигининг энг муҳим стратегик вазифаларидан бири бўлиб қолди. Кейинги даврларда ҳам Россиянинг Ғарбий Европа илғор мамлакатларига нисбатан орқада қолганлиги, иқтисодий ва маданий, сиёсий ва ҳуқуқий аҳолининг Европага таққослаб

баҳолаш ва зарур бўлган ислохотларни амалга ошириш муаммолари сиёсий фикр диққат марказида бўлади.

Рус давлати ўзининг худудий ва этник таркиби жиҳатидан Европа континентига мансуб давлат сифатида шаклланди. Бунга христианликнинг таъсири катта бўлди. Христианлик 988 йил Киев Руси князи Владимир даврида қабул қилинди ва давлат дини сифатида Россия ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади.

Рус давлати тараққиётининг ҳамма босқичларида рус давлатчилигининг бошланиши ва илдизи Киев Руси эканлиги ҳақидаги ғоя ўқтирилиб келинди. Россиянинг мўғуллар зулмидан озод қилиниши, Москва князлиги заминида марказлашган рус давлатининг шаклланиши ва мустахкамланиши даврига келиб Киев Руси ва Москва давлати тарихининг илдизи бир эканлиги ҳақидаги ғоя ҳукумрон давлат мафқураси даражасига кўтарилди. Бу ғоя Москва ҳукумдорларининг Киев буюк князлари орқали дунёподшоҳи ҳисобланган Рим императори Август билан ворислик алоқаси борлигини ва проваслав христианлигининг ягона ҳомийси Москва ҳукумдорларидир, деган фикрни асослашга хизмат қилиши керак эди. Москва қадимий Рим ва Константинополдан кейинги "учинчи Рим", деб эълон қилиниши шу билан изоҳланади. Бу таълимотни Псков монастирининг монархи Филофей батафсил ишлаб чиқди. Унинг таълимоти рус давлатининг Рим ва Византиядан кейинги энг буюк давлатдир, Москва ҳукумдорлари эса худо танлаган буюк ҳукумдорлар ҳокимиятининг қонуний ворисларидир, деган фикрни асослашга қаратилган эди. Филофей давлатга ҳукумдорнинг мулки сифатида қарайди.

Россия давлатчилиги тарихига хос хусусиятларидан бири шундаки, бу ерда мўғуллар зулмидан кейин Москва подшолиги вужудга келиши даврдан бошлаб, сиёсий диққат худудни кенгайтириш ва марказий ҳокимиятни мустахкамлашга қаратилган. Аҳолининг манфаатлари ўз аҳамиятини йўқотиб борди. Вақт ўтиши билан бу жараён кучайиб борди ва Россияни бу соҳада Ғарбий Европадан фарқланишини яққол кўрсата бошлади. Ғарбий Европада феодал муносабатларидан Янги давр жамияти ва давлати томон ўтиш жараёни тезлашди, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари борган сари кенгроқ тан олина бошланди ва натижасида олий ҳукумдор ҳокимияти чекланиб борди.

Россияда эса аҳолининг барча қатламларининг ҳуқуқсизлиги XVIII асрнинг иккинчи ярмигача давом этди. Россиянинг сиёсий ва ҳуқуқий тарихида биринчи бўлиб император Петр III фармони билан дворянлар мажбурий давлат хизматидан озод қилинди. Бундан кейин Екатерина II-XVIII асрнинг 70-80 йилларида дворянларга айрим бошқа гражданлик ҳуқуқ ва эркинликларни шу жумладан хусусий мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини берди. Россия аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилган деҳқонларнинг крепостной қарамликдан озод қилиш учун яна 100 йил керак бўлди. Бу Александр II томонидан 1861 йилда амалга оширилди.

Инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, ҳуқуқий қадриятлар ва умуман ҳуқуқ масалаларига салбий муносабат аҳолининг ҳуқуқсизлигини янада мушкуллаштирарди. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, Россия давлати йирик евроазия мамлакати сифатида ривожланишида Европага таҳлид қилиш йўлидан борди. Петр I ислохотларидан бошлаб Россиянинг асосий ислохотлари мана шу фундаментал вазибаларни ечишга қаратилди.

XVII-XVIII асрларда Россия сиёсий фикри янги давр Фарбий Европа ғоялари тасири остида ривожланди. Сиёсий таълимотлар аста-секин диндан ажралиб борди, дунёвий тус ола бошлади. Бу жараёнинг тезлашишга Петр I нинг ислохотлари катта туртки берди. Бироқ Европа маърифатпарварлигининг "ижтимоий шартнома:", "табиий ҳуқуқ", "ҳокимиятлар бўлиниши" каби тушунчалари Россияда ўзига хос йўлда талқин қилинди, ёки умуман тадбиқ қилинмади. Маърифатпарвар абсолютизм ғоясининг тарафдорлари: Ф.Прокопович, В.Н.Татищев, И.Т. Посошков ва бошқалар давлат бу "умумий маъфаат", "умумхалқ фойдаси" учун хизмат қилувчи, ўз фуқароларининг орзу истакларига қулоқ солувчи кучдир, деган ғояни асослашга ҳаракат қилдилар.

Шу билан бир вақтда рус тарихий жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ва демократик институтларнинг йўқлиги ижтимоий ўзгаришлар фақат юқоридан, давлатнинг инъоми сифатида амалга оширилади, бундай давлатнинг энг қулай шакли абсолют монархиядир, деган хулоса чиқаришни тақозо қилар эди. XVIII-асрнинг иккинчи ярмида Россия сиёсий фикри янги босқичга кўтарилди. Унда француз маърифатпарварлиги таъсири остида давлатнинг идора

қилувчи ҳукмдор ҳокимияти билан шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабати, шахс кадр-қиммати, унинг табиий ҳуқуқлари каби муаммолар таҳлил қилина бошланди.

Сиёсий фикрда консерватив, маърифатпарварлик ва унинг радикал йўналишларини кўрамиз. Консерватив йўналишнинг кўзга кўринган номоёндаси М.М.Щербатов (1733-1790) чекланмаган монархия давлат шаклини, крепостной тузумни сақлаб қолиш ғоясини ҳимоя қилиб чиқди.

2-&. Маърифатпарварлик йўналиши вакилларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Маърифатпарварлик йўналиши вакиллари С.Е.Десницкий Я.П.Козильский, Н.И.Новиков, А.Я.Поленов ва бошқалар крепостной ҳуқуқ тузумини танқид остига олдилар. Уларнинг айримлари "Маърифатли ҳукмдор" ғоясини ҳам шубҳа остига олдилар. XVIII аср иккинчи ярмида маърифатпарварлик йўналишининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ўз ифодасини биринчи рус ҳуқуқшунос-профессори С.Ч.Десницкий (1740-1789) асарларида топди: С.Ч.Десницкий Г.Гроцийнинг табиий ҳуқуқ ҳақидаги қарашларига хайрихоҳлик билдиради.

Маърифатпарварлик радикал йўналишининг намоёндаси А.Н.Радищевдир (1749-1789). У крепостной ҳуқуқни, мустабид монархия давлатини кескин танқид остига олди. Мустабид монарх ҳокимияти мамлакатнинг тараққий этишига ғовдир, ўзбошимчалик маконидур, деб баҳолади. Радищев маърифатли ҳуқумдор назариясини ҳам рад қилди. А.Н.Радищев "ижтимоий шартнома" назариясига асосланиб, халқ шартномага амал қилмаган давлатдан воз кечиш ҳуқуқига эгадир, деган хулосага келди. Пётр I ислохотларидан бошланган Россиянинг европалаштириш ҳаракати жамият консерватив кучларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Улар мамлакатни европалаштиришга мутлақо қарши эдилар. XIX асрнинг 30-40 йилларида Россия ижтимоий-сиёсий фикрда славянофиллар ва гарбчилар номини олган оқимлар вужудга келди. Бу оқимлар Россиянинг тарихий тақдири масалаларини муҳокама қилдилар ва ўзаро баҳслашдилар.

3- &. Славянофиллар ва гарбчилар йўналиши вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Славянофиллар Россия ўзига хос ривожланиш йўлига эгадир ва шу йўлдан бориши зарур, деб чиқдилар. Буларнинг йирик намоёндалари А.С.Хомяков, И.В. Кривевский, Ю.Ф.Самарин, И.С.Аксаков ва бошқалар.

Россия ўзининг патриалхал деҳқон общинаси, ижтимоий ва маънавий психологик анъаналари билан Европадан ажралиб туради, бу миллий хусусиятни сақлаш ва ривожлантириш зарур деб биладилар. Славянофиллар Гарбнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий тажрибасини ўрганиш ва жорий қилиш ижтимоий ва давлат тизимида ижобат ислоҳатлар ўтказишга мутлақо қарши чиқдилар. Улар мустабид монарх ҳокимияти тарафдори эдилар.

Гарбчилар оқимининг намоёндалари А.И.Герцен, Т.Н.Грановский, Ю.П. Огарев, В.П.Боткин ва бошқалар Россияда ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ўтказиш зарурлигини, Гарбий Европа мамлкатлари эришган ютуқларнинг ўзлаштириш ва уларга амал қилиш гоёларини тарғиб қилдилар.

4- &. Либерал йўналиш вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XIX аср охири ва XX аср бошларида рус сиёсий ва ҳуқуқий фикрида либерализм гоёлари ривож топа бошлади. Либерал йўналиш вакиллари Россия ва Гарбий Европа давлатларининг ривожланиш йўллари бирдир, деган гоёни асосладилар. Улар мустабид монархияни конституцион монархия билан алмаштиришга қаратилган ислоҳатларни амалга оширишни талаб қилиб чидилар. Бу талабларнинг асослашда улар табиий ҳуқуқ назариясига, Кант ва Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасига мурожат қилдилар.

Бу йўналиш намоёндалари Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцев, И.А.Илъин, К.Д.Кавелин, С.А.Муромцев, М.М.Ковалевский ва бошқалар. Б.Н.Чичерин (1828-1904) қаламига мансуб асарлар орасида "Ҳуқуқ фалсафаси" ва 5 жилдлик "Сиёсий таълимотлар тарихи" алоҳида ўрин олган.

Б.Н.Чичерин таълимотига кўра, инсон ўз табиати билан энг сезгир ва ўз қадр-қимматини онглашга қодир

мавжудотдир. Уни оддий қуролга айлангириш мумкин эмас. Кишилик жамиятларининг барчасини ҳаракатланувчи кучи мана шу онгдир. Ҳуқуқ ғояси мана шу онгдан келиб чиқади ва борган сари кенгайиб онгда ҳуқумронлик қила бошлайди.

Бироқ одам жамиятда яшайди ва узлуксиз ўз эрки доирасини кенгайтиришга интилувчи бошқа одамлар билан тўқнашади. "Шундан, дейди Чичерин, уларнинг ҳар бирига нима тегишлилигини аниқлаш ва ўзаро тортишувларни бартараф қилиш учун муайян қоидалар ўрнатиш зарурати пайдо бўлади. Ҳуқуқ кишилик жамоасининг илк босқичларида мана шундай пайдо бўлади ва ўсиш, мураккаблашиш натижасида энг юқори босқич томон ривожланади. Ҳуқуқ бу эркинликни умумий қонун остида ўзаро чекловчи, барча кишилик жамиятларининг ажралмас белгисидир".

Шундай қилиб Чичерин ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ва яшаш сабаларини жамиятда мавжуд икки қарама-қарши элементдадир деб кўрсатади: Эрдан иборат шахснинг рухий табиати ва эркинликни чекловчи қонунда ифодасини топган ижтимоий омил. Буларнинг ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш асосий масаладир.

Б.Н.Чичерин ҳуқуқ фалсафасининг аҳамияти ва ролини кўрсатишга уринди. Унинг фикрича, ҳуқуқнинг фалсафий асослари амалиёт учун кўргазма вазифасини ўтайди, чунки "ҳуқуқ соҳаси ижобий қонунчилик билангина чекланмайди".

Амалдаги қонунлар одамлар эҳтиёжи ва қарашларининг ўзгариши билан ўзгариб боради ва инсон иродаси билан яратилганлиги учун яхши ва ёмон бўлиши мумкин. Уларни одамлар баҳолайдилар. Қонун чиқарувчининг ўзи ҳам қонунларга баҳо беради. Қонун чиқарувчи ўзининг кўргазмаларига итоат қилиши шарт бўлган одамларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда нимага асосланиши керак? У бундай кўргазмани амалдаги ҳуқуқнинг ўзидан ололмайди, чунки унинг ўзини баҳолаш ва ўзгартириш керак. Бунинг учун бошқа юқори даражадаги тасаввур ва тушунчалар керак бўлади. Қонун чиқарувчи ҳаётий тажриба кўргазмалари билан ҳам кифоялана олмайди, чунки улар бир-бирига қарама-қарши тушунишни талаб қиладиган ҳар хил элемент, манфаат ва талаблардан иборатдир. Амалдаги қонунларнинг нисбий кучи ва қадр-қимматини аниқлаш учун

умумий тарози ва ўлчов, яъни йўл кўрсатувчи қўлланма бўлиши керак. Бу вазифани фақат фалсафа бажара олади.

Одамларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қонунда ақилга мувофиқ белгилаш учун ҳуқуқ нима, унинг манъбаи қаерда ва ундан қандай талаблар келиб чиқади, каби масалаларни билиш керак. Бу муаммолар инсон шахси билан узвий боғлиқ. Бунинг аниқлаш инсон табиати, унинг хусусиятлари ва ҳаётий мақсадларини тадқиқ қилишни талаб қилади. Бу масалаларнинг барчаси ҳуқуқ фалсафаси доирасига киради, дейди Чичерин. У Гегель ҳуқуқ фалсафасига асосланади.

Шахс ва жамият масалаларини таҳлил қилишда Б.Н.Чичерин ўзининг индивидуализм концепциясини баён қилади. Инсоннинг ақл-заковатли мавжудод эканлиги эркин иродада намоён бўлади. Мана шу туфайли инсон шахс сифатида тан олинади ва унга ҳуқуқлар берилади. Шахс барча ижтимоий муносабатларнинг илдизи ва белгиловчи асосидир.

Қонуннинг эркинликка нисбатан муносабати икки хил бўлиши мумкин: мажбур қилиш (давлат қонунини) ва ихтиёрий (ахлоқий қонун). Биринчиси ташқи эркинлик доирасидан ташкил топган ташқи ҳаракатларга таалуқли, шуларгина мажбур қилинишга мансубдир; иккинчиси ички эркинликдан чиқадиган интилишларга мурожат қилади. Биринчисидан ҳуқуқ пайдо бўлади, иккинчиси ахлоқ маънбаини ташкил қилади.

Чичерин ҳуқуқнинг субъектив ҳуқуқ ва объектив ҳуқуқ маънода тушуниш лозим дейди. Субъектив ҳуқуқ бу ахлоқий имконият, бошқача айтилса, қонун доирасида эркин ҳаракат қилиш имконияти. Объектив ҳуқуқ эркинликни белгиловчи қонуннинг ўзи. Бу икки маънонинг бирлаштириш натижасида ҳуқуқнинг умумий тарифини беради. "Ҳуқуқ қонун билан белгиланган эркинликдир".

Б.Г.Чичерин ижобий ҳуқуқ заминида табиий ҳуқуқ ётиши керак деган ғояни олға суради. Табиий ҳуқуқ инсон ақл-идрокидан келиб чиқадиган, мажбурий бўлмаган умумий юридик нормалар тизимидир. Табиий ҳуқуқнинг адолат, тенглик ва эркинлик каби нормалари ижобий қонунлар учун асосий ўлчов ва қўлланма бўлиши керак, дейди Чичерин. Б.Г.Чичерин жамият тузилиши ҳақида фикр юритар экан, 4 бирликни ажратади: оила, фуқаролар иттифоқи (фуқаролар жамияти, индивидларнинг ташқи эркинлик соҳаси), черков

иттифоқи (ички эркинлик ва виждон, инсоннинг худо билан мулоқатда бўлиши ва ахлоқий қонуннинг бажарилиши соҳаси), давлат ижтимоий иттифоқлар ривожининг энг юқори босқичи.

Чичерин фикрига кўра, давлат барча иттифоқлар ичида энг устиворидир. Лекин у бошқа иттифоқлар мустақиллигига тўсқинлик қилмаслиги керак. Барча иттифоқлар муассасага эмас, шахсга, эркин одамларга таянади. Иттифоқларнинг мақсади ҳам шундадир. "Шахслар муассасалар учун эмас, муассасалар шахслар учун. Муассасаларнинг такомиллаштириш ҳам шунга боғлиқ". Б.И.Чичериннинг таълимоти рус мустабид тузумини ислоҳ қилишга, конституцион монархиянинг жорий қилиш зарурлигини асослашга қаратилган эди. Б.Н.Чичерин ғоялари рус ҳуқуқий фикр ривожига чуқур из қолдирди.

Россия сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида И.А.Ильин ғоялари диққатга сазовордир. И.А.Ильин (1883–1954) рус файласуфи ва ҳуқуқ назариётчиси, Москва университети юридик факультетининг профессори. 1922 йил Россиядан сургун қилинган. Германия, Швецарияда яшаган.

И.А.Ильин ҳуқуқ муаммоларини инсоният тарихи ва маданиятининг таркибий қисми сифатида тадқиқ қилади. Унинг фикрига кўра ҳар бир конкрет одам махсус дунёқарашга эга. Ҳуқуқий онг дунёқарашнинг муҳим таркибий қисмидир. Ушбу дунёда мenden бошқа одамлар ҳам борлигини, шахсий ҳаётим бошқа одамларга бўлган муносабатимга боғлиқ эканлигини англашдан келиб чиқади. Ҳуқуқ, қонун, одатнинг субъектив-психологик илдизи одамларнинг тўғри ва адолатли ҳаракатларидан ташқари чидаб бўлмайдиган ёмон ҳаракатлари ҳам борлигини чуқур хис қилишдадир. Бу эътиқод ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқни билмайди, ҳар қандай қонун ва одатнинг асосини ташкил қилади.

Одамларнинг ички эътиқоди "адолат" ва "адолатсизлик", "қонунийлик", "қонунсизлик"нинг мавжудлигига қатъий ишонч ҳосил қилганлигидадир. Бу ишонч "ҳуқуқий хис", "хақлилиқ инстинкти"да намоён бўлади. Улар одамларнинг ўзаро муносабатларига қаратилгандир. Бу инстинкт хиснинг мазмунини очиб бериш, уни хиссиёт ҳолатидан билим даражасига ўтказиш-етук табиий ҳуқуқ онгига асос солиш демакдир. Шундай қилиб, объектив мавжуд табиий ҳуқуқ

онгги табиий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилади. Бу ҳуқуқий қонун учун асосдир. Уларнинг мажмуи эса ижобий ҳуқуқдир.

Табиий ва ижобий ҳуқуқ ўзаро муносабати ҳуқуқий онгнинг реал мазмуини белгилайди. Табиий ҳуқуқ ижтимоий онгнинг махсус шакли, инсон рухиятининг зарур элементи сифатида намоён бўлади. Табиий ҳуқуқ одам бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат билан муносабатда бўлишини, бусиз у жамиятда яшаши мумкин эмаслигини назарда тутати. Одамзодга хос объектив нимадир борки, унга риоя қилиш ҳар бир одам учун муқаддас бурч ҳисобланади. Ижобий ҳуқуқ муайян шароитда амалга оширилган ва шу шароит билан боғлиқ ҳуқуқдир. У табиий ҳуқуқнинг таъминланишига ва ўзида сақлашга ёки уни чеклашга ва бузишга қаратилган бўлиши мумкин. Унинг табиий ҳуқуққа мос келиши ёки келмаслигига қараб ижобий ҳуқуқнинг прогрессив ёки реакцион эканлигини ажратиш мумкин.

Ижобий ҳуқуқ шундай шароитда яратиладики, дейди Илъин, унинг мазмуни тамаъгир ирода, беҳабарлик, нотўғри назария ва билмаслик таъсири остида қолиши мумкин. Шунга қарамасдан шу омиллар таъсири остида ҳуқуқ мазмунига кириб қелган чекиниш ва бузилишлар қанчалик катта ва дахшатли бўлмасин, бу ҳуқуқ ўзининг табиатига кўра табиий ҳуқуқнинг асосий мағзини ўзида сақлаб қолади, чунки у табиий ҳуқуққа ҳизмат қилиш учун пайдо бўлган.

И.А.Илъин қуйидагиларни ижобий ҳуқуқнинг ташқи омиллари деб кўрсатади: куч ва ундан фойдаланувчи ҳокимият тизимлари, қонунларнинг обрui, давлат органларининг қонун чиқариш фаолияти, жамиятнинг муайян табақаларининг манфаатлари, қонунда ифодаланган ёки шунга интилувчи ирода.

Реал ҳуқуқ, дейди Илъин, доим табиий ҳуқуқ билан ижобий ҳуқуқ ўртасидаги муносабат сифатида намоён бўлади. Табиий ҳуқуқ мақсадга эришиш бўлса, ижобий ҳуқуқ мақсадни амалга ошириш воситасидир. Ҳеч қандай қонун мутлоқ бенуқсон бўлмайди. Шунинг учун ҳам қонуннинг яхшилаш, такомиллаштиришга қаратилган иш тўхтовсиз олиб борилади. Табиий ҳуқуқнинг қонун йўли билан таъминлашга интилувчи ҳуқуқшунос ижтимоий муносабатларнинг доимий ислоҳатчисидир. Агар давлат ва

ҳуқуқ муайян гуруҳларнинг тор манфаатлари йўлида фойдаланадиган бўлса, ҳуқуқшуноснинг ҳаракатлари салбий оқибатларга олиб келади. Ижобий ҳуқуқ табиий ҳуқуқ ғоясини расмий, юзаки баён қилиб ўз вазифасини бажармаган ҳолда ҳам ҳуқуқ сифатида тан олинади. Мана шунда ҳуқуқий ҳаётнинг фожиавий ва кулгили томонлари намоён бўлади. Хуник ва бузилган ҳуқуқий онг, мазмуни бузилганлигига қарамай ҳуқуқий онг бўлиб қолмоқда. У ҳуқуқ ғоясига мурожат қилмоқда, лекин ундан фақат андозасинигина олмоқда, ундан ўз хохишича фойдаланмоқда, хиёнат қилмоқда, уни номуносиб, бузуқ мазмун билан тўлдирмоқда. Ноҳақ ҳуқуқ пайдо бўлмоқда, лекин у ҳуқуқ деб кўрсатилмоқда, оқибат натижада одамлар онгида ҳуқуқ ғояси обрўсизлантирилмоқда, унга бўлган ишонч йўқолмоқда.

И.А.Илъин табиий ҳуқуқ муаммолари билан бирга ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро муносабати, зўрлик ва унинг ижтимоий ҳаётдаги роли каби ҳуқуқ фалсафаси муаммоларини ҳам тадқиқ қилди. Россия XX асрга мустабид монархия давлати сифатида кириб келди. Қонун чиқариш ва ижро этиш ҳокимиятлар тўлиқ монарх қўлида эди. Ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари мавжуд давлат тизимини ўзгартириш, монарх ҳуқуқларининг чеклаш, ваколатли ҳокимият органларини шакллантириш зарурлигини талаб қиларди.

Бу йўлда биринчи қадамлар 1905 йил рус революцияси таъсири остида қўйилди. Монарх қонун чиқаришнинг ташкил қилиш ва амалга ошириш соҳасида айрим ўзгаришлар қилишга, фуқароларнинг бир қатор демократик ҳуқуқ ва эркинликларини тан олишга мажбур бўлди. Давлат Думмасини жорий қилиш орқали қонун чиқариш соҳасида монарх ҳокимиятини чеклашга қаратилган тадбир алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бироқ ҳокимиятнинг бўлиниш принципини ва конституцион монархияни амалда жорий қилишга хали узоқ эди. Реал ҳокимият асосан подишоҳ қўлида сақланарди.

Умуман олганда мамлакат олдида турган асосий муаммоларни ислоҳатлар орқали ҳал қилиш имконияти йўқотилган эди. Ўтказилган ислоҳатлар ўз олдига қўйган вазифаларни бажара олмади. XX аср бошида Россияда инқилобий вазият вужудга келган эди. Буржуазиянинг кучсизлиги, ҳал қилиниши керак бўлган муаммоларнинг фундаменталлиги ва кескинлиги, жамиятнинг қарама-қарши

тоифаларга бўлиниши, юқори табақалар билан қуйи табақалар ўртасидаги антоганизмнинг кескинлашиши, аҳолини талайгина қисмини қашшоқлиги, уруш оқибатлари, вайронгарчилик ва очлик, мамлкатда инқилобий куч ва ташкилот-ларнинг тарғиботчилик иши 1917 йил Феврал революциясидан кейин пайдо бўлган буржуа демократик тузумини тугатилишига олиб келди. Мамлакатда диктаторлик социалистик тузум ўрнатилди.

ХII- боб. ЛИБЕРАЛИЗМ СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҒОЯЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1-&. Либерализм таълимотининг моҳияти

XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европада капитализм қарор топди ва ривожланди. Саноатда юз берган кескин ўзгаришлар мануфактура ишлаб чиқаришнинг йирик машина индустрияси билан алмашув жараёнининг тезлаштирди. Бу жараён энг олдин Англияда, кейин Франция ва бошқа Европа мамлкатларида юз берди. Йирик саноат, савдо, алоқа воситаларини ривожланиши, умумжаҳон бозорининг вужудга келиши ва бошқалар капитализмнинг жаҳон ижтимоий-иқтисодий тизимига айланишини таъминлади.

Мана шу ўзгаришларга мос ҳолда сиёсий-ҳуқуқий тизим вужудга кела бошлади. XIX- асрнинг биринчи ярмида инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг мустаҳкамланишига мос конституциялар қабул қилинди. Хусусий ва давлат ҳуқуқи тизими ташкил топди. Сиёсий партияларнинг ҳаракати фаоллашди. Конституционализм ва сиёсий ваколатчилик институтлари вужудга кела бошлади. Конституцион монархия ва республика шаклидаги замонавий ваколатли давлатлар пайдо бўла бошлади. Сиёсий ҳаётда эркинлик ва тараққиётга, қонунчиликка интилиш кўчайди. Ғарбий Европада ўрнатилган капиталистик тузум ўзининг мафқурасини либерализмда ифода қилди.

Либерализмнинг асосий ғоялари: ҳар бир шахс қадр-қиммат ва эрк эгаси ва ўз харкатлари учун масъулдир; шахс эркинлигининг зарурий шарти хусусий мулкдир; эркин бозор, эркин рақобат ва эркин тадбиркорлик, тенг имкониятлар; сиёсий сохада-ҳокимиятлар бўлиниши, қонун устиворлиги, ҳуқуқий давлат ғояси; шахснинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш; умумий сайлов ҳуқуқи ва бошқалар.

Либерализм турли ижтимоий-тарихий ва миллий-маданий шароитларда шаклланди ва ривожланди. Унда турли хил бир-биридан фарқ қиладиган қирралар, босқичлар ва қарама-қаршиликлар борлигини кўриш мумкин. Турли даврларда у ҳар хил шаклларда намоён бўлди. Бу ҳолни

хисобга олсак турли хил либерализм борлиги ҳақида тасаввур пайдо бўлиши мумкин.

Лекин либерализмнинг хиллари кўп бўлишидан қатъий назар унинг илдизлари, асосий ғоя, тамойил ва идеаллари умумийдир. Мана шу умумийлик либерализмнинг ижтимоий-сиёсий фикрнинг махсус тури сифатида намоён қилади. Либерализмнинг илдизлари уйғониш даврлари билан боғлиқ. Унинг бошланишида Ж.Локк, Ш.Л.Монтескье, И Кант, Т.Джефферсон ва бошқалар турган эдилар. Либерализмнинг шаклланишига маърифатпарварлик ҳаракатининг намоёндалари, немис классик фалсафаси вакиллари ҳам муҳим хисса қўшдилар. Юқорида кўрганимиздек, улар ўз қарашлари билан бир биридан фарқ қилсаларда, уларнинг барчаси ўз даврининг муҳим ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларини ҳал қилишда эскириб қолган қадрият ва ёндашувларни, ўз самарадорлигини йўқотган ижтимоий-сиёсий ва давлат институтларини янгидан куриш зарурлигини онглаганлар.

Мана шундай ёндашув асосида класик либерализм меросий ҳокимият шакллари, табақавий имтиёзларни инкор қилди. Унинг вакиллари якка индивиднинг эрки ва табиий қобилиятларини биринчи ўринга қўйдилар. Ҳар бир одамнинг яшаш, эркинлик ва хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқлари ғояси замирида мана шу индивидуализм ётади. Сиёсий ва граждандлик эркинликлар иқтисодий эркинликдан чиқарилди. Индивидуал эркинлик ғоясининг шаклланиши ва қарор топиши давлат ва шахс муносабатлари, давлатнинг индивид ишларига аралашини чегаралари муаммоси аниқ ажралиб чиқа бошлади. Шу қоидалар асосида ҳуқуқий ва сиёсий концепциялар вужудга келди. Бу концепциялар ҳуқуқ ҳар бир индивиднинг кадр-қиммати ва эркинлигини ҳимоя қилиш воситаси сифатида талқин қилинди.

Бу индивидуалистик идеал тадбиркорлик, меҳнатсеварлик, янгиликка интилиш каби фазилатларни шаклланишига туртки борди. Капитализмнинг ўзгарувчан тизим сифатида ривожланишида мана шу қадриятлар катта рол ўйнади. Либерализмнинг вакиллари инсоннинг иқтисодий, жисмоний ва интеллектуал эркинлиги, мақсад ва манфаатларини амалга ошириш йўлида тенг имконият ва ҳуқуқларга эга бўлиши учун курашдилар. Либерализм инсон ҳаётининг янги ҳаракатчан кучларини очди. У Европага

тадбиркорлик ва бизнес йўлидан ҳар қандай тўсқинларни улоқтириб ташлашни ўргатди. Эркинлик бўлмаган ерда тадбиркорлик ривожланмаслигини кўрсатди.

Либерализм ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида плюрализм принципи жорий қилинишининг талаб қилди. Ижтимоий соҳада турли синф, қатлам ва тоифалар, манфаатдор гуруҳлар эркинлиги; маданий соҳада турли хил миллий маданиятлар, сиёсий соҳада-сиёсий ҳаракатлар, партия ва жамоат ташкилотлари эркинлиги.

Либерализмнинг шахс эркинлиги талабаларидан ҳар ким хоҳлаганини қилиши мумкин деган хулоса чиқмайди. Шахс эркинлиги ғоясининг ажралмас иккинчи томони шахснинг жамият олдида маъсуллиги ғоясидир. Либерализм вакиллари умумий бахт-саодатнинг таъминлашда давлат ижобий рол ўйнаши мумкинлигини ҳам инкор қилмайди. Конституциявийлик, парламентаризм ва ҳуқуқий давлат қадрияти ва принципларини ишлаб чиқишда либерализмнинг роли катта бўлди.

Умуман олганда либерализм догматизм, схематизмга зид тафаккур тарзидир. Унда ўзгармас, бир хил меъёр ва қоидалар йўқ. Либерализм шароитнинг ўзгариши билан ўзгариб борди, унга мослашди. У ўз вазифасини ўтаб бўлган ижтимоий-сиёсий институт, меъёр ва қадриятларни қайта кўриб чиқиш, хатто уларни ўзгартиришдан ҳам қўрқмади. Либерализм вакиллариининг кўпчилиги классик меросни ўзгарувчан шароитта мослаштириш билан банд бўлганлар.

2-&. Бенжамен Констан, Иеремия Бентамнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Европа либерализмининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири, Франция либерализми сиёсий дастурини ишлаб чиққан мутафаккир ва сиёсий арбоб Бенжамен Констан эди (1748-1832). У ўзининг ғояларини "Конституция очерклари", "Сиёсий принциплар", "Янги халқлар эркинлигига нисбатан қадимги халқлар эркинлиги ҳақида" ва бошқа асарларида ифодалади.

Б.Констаннинг диққат марказида шахс ва давлатнинг ўзаро муносабати муаммоси туради. Унинг айтишича, инсонга хос муҳим хусусият эркинликдир. Фуқаронинг барча ҳуқуқлари эркинликдан келиб чиқади. Эркинлик инсон

хаётининг асосидир. Фуқаролар ҳеч қандай ижтимоий ва сиёсий ҳокимиятга боғлиқ бўлмаган индивидуал ҳуқуқларга эгадирлар. Бу ҳуқуқларни бузувчи ҳар қандай ҳокимият ноқонунийдир.

Констаннинг фикрича, эркинлик ҳокимиятнинг халқ қўлида бўлганлигида эмас, шахснинг давлат ҳокимиятига нисбатан мустақил бўлганлигидадир. Ҳокимиятларни чеклаш, уларни билиш ва мувозанатни ўрнатиш талаблари шундан келиб чиқади. Констан икки хил эркинликнинг фуқаровий (шахсий) ва сиёсий эркинликларни ажратади.

Қадимий халқлар эркинликлари сиёсий эркинликдан иборат эди. Яъни ҳар бир фуқаро давлатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эга эди. Бу қонун чиқариш, одил судловни амалга ошириш, мансабдор шахсларни сайлаш, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилишда иштирок этиш билан чекланар эди. Янги халқлар эркинлиги асосан шахсий фуқаровий эркинликдир. Бу шахснинг маълум даражада давлат ҳокимиятидан мустақил бўлишидир.

Констан шахсий эркинликни қуйидагича изоҳлайди: бу асосиз қамоққа олмоқдан дахлсизлик, ўз фикрини эркин ифода этиш, ўзига хоҳлаган ҳунар танлаш ва у билан эркин шугулланиш, ўз мулкидан хоҳлаганича фойдаланиш ва унга эгаллик қилиш, хоҳлаган жойда яшаш, хоҳлаган динга сифиниш, мажлис ва йиғилишлар ўтказиш ҳуқуқларига эга бўлишидир. Энг охирида Констан мансабдор шахсларнинг сайлаш орқали ҳукумат ишларига таъсир қилиш ҳуқуқини ҳам эркинлик таркибига киритади. Констан индивид эркинлигининг таъминлаш ва давлат ҳокимиятининг чеклаш воситаси сифатида жамоатчилик фикри ва ҳокимиятлар бўлинишини кўрсатади.

Констан жамоатчилик фикри ҳақида гапирганда парламентни назарда тутаяди. Парламент бу жамоатчилик фикрини уюштириш шаклидир. Унинг асосий вазифаси жамоатчилик фикрини ва муайян манфаатларни ифода этишидир. Парламентга сайлаш ҳуқуқи мулкӣ цензга асосланган бўлиши керак, чунки жамоатчилик фикрини мулк эгаларигина муносиб ифода эта олиши мумкин дейди Констан.

Эркинликнинг таъминловчи иккинчи омил ҳокимиятлар бўлиниши. Констан Монтескьенинг машҳур таълимотига муайян ўзгаришлар киритади, уни янги шароитга

мослаштиради. Монтескьенинг уч ҳокимиятига Констан қирол ҳокимиятини қўшади. Бундан ташқари Констан қонун чиқарувчи ваколатли ҳокимиятни иккига бўлади-юқори палата ҳокимияти ва жамоатчилик фикрини ифодаловчи қуйи палата ҳокимияти. Бу ҳокимиятлар ичига маҳаллий ҳокимиятни ҳам қўшади.

Констан қирол ҳокимиятига алоҳида аҳамият беради. Унинг айтишича, қирол ҳокимияти бошқа ҳокимиятлар ўртасида пайдо бўлиши мумкин бўлган келишмовчиликларни бетараф ва холисона ҳал қилади. Констан конституцион монархия тарафдори эди. Унинг сиёсий таълимоти буржуа индивидуализми ва ривожлана бошлаган капиталистик муносабатларнинг асослашга қаратилган эди.

Француз буржуазиясининг феодализмга қарши мафкурасини XIX асрнинг биринчи ярмида ифода қилган сиёсий мутафаккирлар орасида демократия муаммоларининг назариётчиси, изчил либерал А.Токвил (1805-1859) ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Англияда либерализм таълимотини И.Бентам асослаб чиқди. (1748-1832)

Иеремия Бентам ўзининг "Қонунчилик принциплари", "Конституциявий кодекснинг барча давлатлар учун раҳбар қоидалари" ва бошқа асарларида сиёсий ва ҳуқуқий институтларнинг демократиялаштириш дастурини ишлаб чиқди. Ўзининг давлат ва ҳуқуқ таълимотида Бентам фойда тамойилига асосланади. Унинг фикрича инсон ўз фаолиятида фойда олишга интилади, лаззат истайди ва азоб, зарарли нарсалардан қочишга ҳаракат қилади. Хуллас инсон доим лаззат ва азоб ҳукмронлиги остида яшайди.

Одамлар амал қиладиган ягона тамойил бахтга эришиш, фойда олишга интилишдан иборатдир. Энг аҳлоқли ва соҳоватли одам ҳам, аҳлоқсиз ҳам фойдасини, бахтини ўйлайди ва унга эришишга ҳаракат қилади. Аҳлоқ ва қонун чиқарувчининг асосий вазифаси одамга нима кўпроқ фойда бериши мумкинлигини кўрсатиб беришдан иборатдир. Қандай ҳаракат одамга кўпроқ фойда ва бахт келтириши мумкин, унинг лаззати ва азоби қанчалигини ҳисоблаб чиқиш керак. Масалан, ичкиликдан келиб чиқадиган лаззат ва азобни бири-бирига таққослаб чиқиш натижасида биз фойдадан кўра зарарни кўпроқлигини кўрамиз.

Бентам индивид оладиган фойдани жамият фойдаси билан тенгдир деб билади. Хусусий мулк эгасининг

фойдасини кўпчилик фойдаси, умумий фойдадир, дейди у. Шунинг учун бу тамойилга якка индивидларгина эмас, қонун чиқарувчи ҳам амал қилиши шарт. Бу тамойил қонун чиқарувчи учун асосий мақсад бўлиб хизмат қилиши керак. Қонун чиқарувчи, дейди Бентам, у ёки бу меъёрнинг қўллашда иложи борича кўпчилик бахтини таъминлашга интилиши, қонундан келиб чиқадиган лаззат ва азобни ҳисобга олиши керак. Ҳар қандай қонун маълум даражада индивид эркинлигининг чеклайди. Қонун чиқарувчи буни назарда тутиши керак. Шундан келиб чиқиб, Бентам жамиятнинг хўжалик ҳаётига мумкин қадар давлатнинг аралашмагани мақулдир, дейди. Иқтисодий ҳаётнинг яхши натижаларга эришишининг таъминловчи ягона омил эркин рақобатдир. Давлат ва унинг қонунлари фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш билан чекланиши керак. Хавфсизликнинг энг муҳим қисми мулкнинг муҳофаза қилишидир. Қонун ва мулк, дейди у, бир бири билан чамбарчас боғлиқдир; улар бирга туғулган ва бирга ўладилар.

Бентам буржуа давлатчилиги тарафдори эди. У фойда таъмойилини таъминлашга қодир давлат—бу демократик республикадир деб билади. Унинг фикрича, хавфсизликка таҳдид солувчи иккита ички душман мавжуд. Биринчиси, норасмий душманлар—жиноят содир қилувчи фуқаролар; иккинчиси, расмий душманлар—қонун бузувчи ва ўзбошимчалик қилувчи мансабдор шахслар. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатловчи сиёсий тузум бу демократик республикадир. Бунда барча мансабдор шахслар халқ назорати остида бўладилар. Бентам сайлов тизимининг ислох қилиш таклифлари билан чиқди. Хусусан, у парламент сайловларини ҳар йил ўтказиш, очиқ сайловни бекор қилиш, сайлов цензини камайтириш, умумий сайлов ҳуқуқини жорий қилиш каби талабларни қўйди. Шу билан бирга Бентам саводсизларни сайлаш ҳуқуқидан махрум қилиш керак деб ҳисоблайди. Хотин қизларнинг сайлов ҳуқуқларини жорий қилиш ҳам хали эрта, дейди у.

Бентам ҳуқуқий тизимда сақланиб қолган эскилик қолдиқларини демократияга мутлоқ зид деб билди ва кескин танқид остига олди. Хусусан, у ўз даври низомларини чалкашлиги, тушунини қийин сўзлардан иборат эканлиги, суд далилларининг сунъийлиги, айрим юристларнинг лўттивозликларини фош қилди. Бентам биринчилардан бўлиб

юриспруденция тили масаласини кўтарди ва ундан мафкуравий найранг ишлатиш, эскилик қолдиқларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида фойдаланиш хавфини кўрсатиб берди. Юристар тили, дейди Бентам, одамларга тушунарли эмас. У яширин бир удум яратувчи асбоб вазифасини ўтайди. Ҳуқуқ норозиларнинг кўрқитишга қаратилган сирли ва дахлсиз бир нарсадек кўрсатилади. Юриспруденция тили "ғаразлар" ва "софизмлар" билан ифлосланган.

Бетараф ва тушунарли терминлар ўрнига (масалан, "қонуннинг ҳаётга тадбиқ этиш" ёки "ҳукуматга итоат қилиш" сўзлари ўрнига "тартибни сақлаш" ва шунга ўхшаш "алдовчи" сўзлар ишлатилади. Бу сўзлар заминида ҳокимият эгаларининг ҳимоя қилиш мазмуни ётади, албатта. Бундай терминлар кўпинча суистеъмол қилиш ва тўғ'риравонликнинг яширувчи парда вазифасини ўтайди. Юридик маросимлар (унвонлар, маросимлар, дабдаба ва бошқалар) ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Буларнинг барчаси, дейди Бентам, ҳуқуқнинг инсон ижодининг махсули эканлигини тушунтиришга тўсқинлик қилади. Ҳуқуққа кийдирилган бу ниқоб ёрдамда ўз умрини яшаб бўлган ва адолатсиз институтлар ҳимоя қилинади. Натижада ҳуқуқ индивид фойдаси ва инсоният бахтига хизмат қилиш ўрнига тараққиётга ров бўлиб қолади.

Бентам юриспруденция тилини тозалаш, суд маросимларини соддалаштириш, умуман ҳуқуқий ҳаётнинг эркинлаштириш ва демократиялаштириш зарурлигини уқтиради. Бентам тинчликни таъминловчи халқаро ташкилот лойиҳасини ишлаб чиқди.

Умуман олганда Бентам таълимоти Англия ва бошқа мамлакатларда демократик ҳаракатнинг ривожланишига, капитализмни янада мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатди. XIX аср бошларида Англияда либерализмнинг яна бир вакили Жеймс Милл (1773-1836) эди. У умумий сайлов ҳуқуқи асосида сайланган вакиллар ассамблейяси назоратида бўлган кучли ҳукумат ва кучли ҳокимиятни ёқлаб чиқди.

Унинг ўғли Жон Стюарт Милл (1806-11873) отаси ва Бентам таълимотига хос камчиликларни бартараф қилишга ҳаракат қилди ва либерализмни шаклланишига катта ҳисса қўшди. Унинг "Озодлик тўғ'рисида", "Утилитаризм", "Аёлнинг тобеълиги", "Сиёсий иқтисод асослари" каби асарлари либерализм тарихида алоҳида ўрин эгаллади.

XIX асрнинг биринчи ярми немис либерализмининг йирик намоёндалари В.Гумбольдт (1767-1835), И.Штейн (1815-1890). В.Гумбольдт давлатга гуманистик индивидуализм нуқтаи назаридан ёндашади. Уни кўпроқ инсон ва давлат ўртасидаги муносабатлар қизиқтиради. Л.Штейн давлат ва жамият ҳақида қатор фундаментал асарлар яратди. Унинг либерализми инсон, унинг ҳуқуқлари ва мулкый муаммоларга бўлган муносабатида ёрқин намоён бўлади.

3-&. XX аср либерализмининг хусусиятлари

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида либерализм янги босқичга кўтарилди. Бу капитализмнинг янги босқичга ўтиши билан боғлиқ эди. Шу даврда либерализмнинг кучли томонлари билан бир қаторда бўш томонлари ҳам намоён бўла бошлади. Хусусан, классик либерализмнинг эркин бозор муносабатлари ва эркин рақобат каби муҳим қоидалари аҳолининг имтиёзли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилишга бўйсундирилди. Шунинг учун ҳам Европа ва АҚШ да бу уринишларга қарама-қарши ғоялар билан бир қанча атоқли сиёсатшунослар, иқтисодчилар гуруҳи классик либерализмнинг муҳим қоидаларини қайта кўриб чиқиш, корпорацияларнинг ўзбошимчалиklarини чеклаш ва аҳолининг мухтож қатламларини ахволини енгиллаштиришга қаратилган ислохотларни амалга ошириш таклифлари билан майдонга чиқадилар. Булар орасида Германияда Ж.Гобсон, Т.Грин, Л.Хобхауз, Ф.Науман, Италияда Б.Кроче, АҚШ Л. Уорд, Ж.Кроули, У.Бирд, Ж.Дьюи ва бошқаларни эслатиш мумкин.

Улар янги либерализмни номини орган бир қанча янги ғоя ва принципларни ишлаб чиқдилар. Энг аввал улар эркин бозор ва эркин рақобат ғояларини қайта қараб чиқиш зарурлигини асослашга уриндилар. Биринчи галда улар либерализмга хос индивидуализмнинг маълум даражада янги талқин қилдилар. Улар давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётида ижобий рол ўйнашини тан олдилар. XX асрнинг 30 йилларида юз берган иқтисодий кризис ва бу кризисдан чиқиш йўлида АҚШнинг ислохотчи президенти Ф.Д.Рузвельтнинг иқтисод соҳасида тутган "янги йўли" иқтисодий дастурларни амалга оширишда давлат ижобий рол

ўйнашини яққол намоён қилган эди. Бу ходисалар либерализмнинг шаклланишида бурилиш ясада.

Иккинчи жаҳон уришидан кейин либерализмда муҳим ўзгаришлар юз берди. Шунини таъкидлаш керакки XIX аср давомида ва XX асрнинг биринчи ун йилликларида либерализмнинг асосий гоялари сиёсий амалётда текширилди ва яхши натижалар берди. Кўпчилик ривожланган мамлакатларда демократик меъёр ва принциплар сиёсий амалиётга жорий қилинди. Бу ҳол либерализмда ютуқларни сақлаб қолиш асосий вазифадир деган тасавурларни туғдирди. Хатто либерализм ўз вазифасини ўтаб бўлди, унга ўрин қолмади, у ўлди ҳам дейишди. Лекин либерализм ўлган эмас эди. Аксинча, XX асрнинг 70-80 йилларига келиб либерализмнинг қайтадан тикланиши ҳақида гапирила бошланди.

Либерализм тарафдорларининг кўпчилиги жамият давлат ва индивид муносабатлари, капитализм ва демократия, эркинлик ва ижтимоий тенглик, адолат масалаларига доир қарашларни қайтадан кўриб чиқишга уриндилар. Бу уринишлар ижтимоий-сиёсий фикрда турли хил оқимларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бу оқимлар ичида икки йўналишни ажратиш мумкин. Уларнинг ҳар бири жамият олдида турган муҳим муаммоларни хал қилишда ўзига хос умумий гоя, принцип ва ёндашувларга эгадир. Биринчи йўналиш вакиллари иқтисодий консерваторлар деб баҳоласа бўлади. Улар классик либерализмнинг асосий қоидаларини, айниқса, эркин бозор тамойилларини муайян ўзгаришлар билан такрорладилар. Иккинчи оқим намоёндалари ижтимоий-иқтисодий соҳада муҳим ислохатлар ўтказиш, давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётдаги ролини қайта кўриб чиқиш, кам таъминланган аҳоли қатламларига ёрдам кўрсатиш каби масалаларни кўриб чиқдилар. XX аср охирида либерализмнинг хусусияти мана шундан иборат бўлди.

Шу билан бирга либераллар давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга аралашиб боришининг кучайишидан хавфсирардилар. Шунинг учун ҳам улар бозор механизмларини рағбатлантириш ва шу билан бирга давлатнинг тартибга солиш вазифаларини чеклаш талабларини ҳам қўйдилар. Давлатнинг аралашувининг муқаррарлиги ва зарурлигини тан олиш билан бирга,

либераллар бу аралашувни чегараларини белгилаш зарурлиги ҳақида хавотирланиб гапирадилар. Улар иқтисодий кризис ва унинг оқибатларини юмшатишда давлатнинг аралашуви имкон берганлигини хотирасидан чиқармаган бўлсада, давлатнинг аралашув чегаралари қанча бўлишини англадилар.

Либерализм ўзининг икки юз йиллик тарихидан ҳар доим шароитга мослашиб ўзгариб борди. Инсон эркинлиги, унинг ҳаётига давлатнинг аралашмаслиги гоёсидан муайян даражада давлат аралашуви керак, деган гоёга келди. Ҳар бир одам эркин, хоҳлаган ишини қилиши мумкин, лекин қоидага риоя қилган ҳолда қилсин. Давлат мана шуни таъминлаши зарур.

Давлатнинг идора қилиш шакли масаласига келганда либерализм адолат принципларига асосланган қонуний ва самарадор идора қилиш шакли тарафдоридир. Либерализм умумий қонун ва принципларни, фуқаролар эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминловчи адолат бу "сиёсий адолат" ёки "расмий адолат"дир, деб биладилар. Ижтимоий ҳуқуқлар ва уларнинг амалга ошириш масаласида улар ҳар бир фуқарога муайян даражада фаровон ҳаёт таъминланишини талаб қиладилар. Бу таълим олиш, меҳнат қилиш, қарилик нафақаси билан таъминланиш каби ҳуқуқлардир.

Қўпчилик либераллар ижтимоий тенгликка нисбатан имкониятлар тенглигини устун қўядилар. Уларнинг фикрича, давлат қонун устиворлигини, барча фуқароларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этишда тенг ҳуқуққа эгаллигини ижтимоий-иқтисодий соҳада тенг имкониятларга эгаллигини таъминлаш гаровидир. Адолат принципларини амалда таъминловчи омил шундан иборатдир. Либералларнинг энг заиф томони ҳам шу ерда. Уларнинг биронтаси ҳам инсоният олдида қадимдан турган тенглик, эркинлик ва адолат ўртасидаги жумбоқни хал қила олмадилар.

ХIII-боб. МАРКСИЗМНИНГ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ ИНҚИРОЗИ

1-§. Марксизмнинг шаклланиш хусусиятлари

Марксизмнинг пайдо бўлиши ижтимоий-сиёсий фикр тарихида муайян бир босқични ташкил қилади. У Европада XIX асрнинг 40 йилларида ишчилар синфининг мустақил сиёсий куч сифатида майдонга чиқиши шароитида вужудга келди. Бу жараён билан боғлиқ ижтимоий ва синфий зиддиятларнинг кескинлашуви мафкура соҳасида ҳам ўз аксини топди. Бу ҳол марксизмнинг ижтимоий-сиёсий фикрнинг бошқа оқимларига нисбатан кескин раъчидамсизлик билан муносабатда бўлишини белгилади. Марксизм таълимотига хос бу хусусият уни ижтимоий-сиёсий фикрнинг бошқа оқимларига қарама-қарши қилиб қўйди ва ривожланишига салбий таъсир қилди.

Марксизм таълимотининг салбий хусусиятларидан яна бири шундаки, у пайдо бўлиши билан ўзини беҳато, энг тўғри таълимот деб кўрсатишга уринди, бу хулосаларини ақидалаштира бошлади. Бу ақидалаштириш ишига марксизмнинг кўзга кўринган тарғиботчилари К.Каутский, Г.В.Плеханов, Ф.Меринг, А.Лабриола ва бошқалар ўз хиссаларини қўшдилар. Булар марксизмгача бўлган ижтимоий-сиёсий фикр ҳақиқатни излаш ва уни топишга қаратилган тайёргарлик, муқаддима эди холос, деган хулосани асослашга ҳаракат қилдилар. Бу марксизм ақидалаштирилишининг биринчи босқичи эди.

К.Маркс таълимотини илоҳийлаштириш ва ақидалаштиришнинг иккинчи босқичи марксизм бу мутлоқ ҳақиқатдир, ундан кейин ижтимоий назарияда кашф қиладиган ҳеч нарса қолмади, ижтимоий фикрнинг вазифаси марксизмга изоҳ бериш, айрим хусусий масалаларга қўшимчалар киритишдан иборатдир, деган фикрни сингдиришдан иборат бўлди. Марксизмнинг ақидалаштириш доирасида қандайдир махсус фалсафага даъвогарлик пайдо бўлди. Бу фалсафа ижтимоий фикр ривожининг чўққиси деб изоҳланган диалектик ва тарихий материализм эди. Марксизм ақидалаштириш, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг бошқа оқимларига менсимаслик билан қараш натижасида бу таълимотнинг ўз ақидалари доирасида,

биқиқликда қолиб кетишига олиб келди. Марксизм коммунизм қуришга қаратилган фаолиятнинг назарий асоси деб таърифланди. Бу унинг бирёқлама, ўта сиёсийлаштирилган таълимот сифатида шаклланганлигининг кўриниши эди.

2-§. К.Маркс ва Ф.Энгельснинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Маркс ва Энгельс жамиятни бир босқичдан иккинчи босқичга ўтувчи тарихий жараён сифатида ўргатдилар. Улар ижтимоий-иқтисодий формация ҳақидаги таълимотларида жамиятни беш босқичга бўлдилар. Ибтидоий тузумдан қулчиликка, ундан феодализмга, сўнг капитализмга ва ундан коммунизмга ўтиш ижтимоий-зарурий жараён деб тушунтирдилар. Бу формацион қарашнинг асосий сиёсий мақсади коммунизмни асослашдан иборат эди.

Марксизмга хос хусусиятлардан яна бири сиёсатга ва мафкурага синфий ёндашишдан иборатдир. Жамият ривожининг ҳаракатлантирувчи кучи синфий курашдир, жамият тарихи эса синфлар кураши тарихидан иборатдир, деган ақидага асосланган ҳолда пролетариат диктатурасини ўрнатиш орқали синфсиз коммунистик жамият барпо қилиш мумкин деган хулоса чиқарилди. Марксизм таълимотига кўра давлат ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида, ҳукмрон синфнинг қуроли сифатида пайдо бўлган. Жамият тараққиёт муайян босқичга кўтарилгандан кейин давлат “ўлади”, чунки синфсиз коммунистик жамиятда давлатга эҳтиёж қолмайди.

“Илмий коммунизм” ижодкорлари ҳуқуқий давлат, ҳокимиятлар бўлиниши принципларини рад қилдилар. Улар ҳуқуқни ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилган иродасидир, деб таърифладилар. Шу таърифга асосланиб ҳуқуққа ҳукмрон синфнинг қўлидаги бостириш қуроли сифатида қаралди. Амалиётда бу қонунчиликни бузилишига, репрессияларга олиб келди. Марксизмнинг асосий моҳияти пролетариат диктатурасини асослашга қаратилган эди. Бу гоё тарих сабоқларида ўз тасдиғини топмади.

3-& В.И. Лениннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Ленин пролеториат диктатураси ғоясига урғу берди ва инқилобий зўрлик ёрдамида социализм қуришга интилди. Пролетар диктатураси, инқилобий зўрлик тушунчалари абсолютлаштирилди, амалиётда узоқ вақт қўлланилди. Бу ўз навбатида, мамлакатда авторитар, буйруқбозлик асосида қурилган давлатнинг шаклланишига олиб келди. Ленин ғоялари танқидсиз амалиётга татбиқ қилинди. Бу ижтимоий ходисаларга синфий ёндашишда, фалсафа, санъат ва адабиётга синфий-партиявий принципни қўлланишида, динга, бошқа фикр ва қарашларга қарши кескин курашда ёрқин намоён бўлди. Ленин меросини илоҳилаштириш бошланди.

Марксизмнинг хусусий мулкчиликни туг тиш ва унинг ўрнига ижтимоий мулкчиликни ўрнатиш ҳақидаги ғоясининг реал социализм тажрибасида жорий қилиниши жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳаларида зўравонликка асосланган тadbирларнинг амалга оширилишида намоён бўлди. Мулкнинг ялпи давлат ихтиёрида бўлиши, хусусий мулкка ва фуқароларнинг хусусий тadbиркорлик фаолиятига йўл қўймаслик, ҳар бир одамнинг ҳаёти ва меҳнати тўлалигича давлатга қарам эканлиги, моҳиятан демократиянинг йўқлиги, ягона коммунистик мафкурага асосланган сиёсий тоталитаризмнинг ҳуқумронлиги, бозор рақобатлари ва механизмининг йўқлиги оқибатида туғилган товар тақчиллиги социалистик тузимнинг ажралмас белгиларидандир.

Хамманики, лекин ҳеч кимники бўлмаган социалистик мулкчиликни ўрнатиш, давлатнинг зўрлик ишлатишига асосланган эди. Зўрликка таянган бундай муносабатлар асрлар давомида такомиллашиб келган иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар ва кўникмаларни барбод қилди. Тарихий тажриба бундай муносабатларнинг муқаррар равишда инқирозга учрашини тўла тасдиқлади.

4-& Марксизмнинг амалиётда қўлланиши ва унинг инқирози

Реал социализм тажрибаси шуни кўрсатадики, меҳнатни социалистик мулкчилик асосида ташкил қилиш, унинг натижаларини ноиқтисодий ва ноҳуқуқий усуллар билан

ўзлаштириш табақавий эксплуатация ўрнига ундан баҳайбатроқ давлат эксплуатациясини вужудга келтирди. Бу хол жамиятда сифатли меҳнат қилишнинг хохламаслик, сиёсий пасивлик ва бепарқлик, маънавий тушкунлик, боқимандалик, сўз билан иш ўртасида узилиш, барча ерда ўртамиёналик ҳукм суриши каби салбий оқибатларга олиб келди.

Социализм шароитида ўрнатилган тоталитар тизим коммунистик партия сиёсий ҳокимиятидан иборат эди. Бу ҳокимиятнинг тузилиши ва амалий фаолияти давлат ва ҳуқуқ шакллари ва принципларини инкор қиларди, уларнинг пайдо бўлишига тўсқинлик қиларди. Давлат—ҳокимиятнинг ташкил қилиш ва амалга оширишнинг олий ва ҳуқуқий шакли ҳисобланар эди.

Тоталитаризм давлатнинг суверенлиги, унинг шакллари, у билан ички боғлиқ бўлган умумий ҳуқуқий нормалар, тартиб ва кўникмалар ўрнига зўрликка асосланган сиёсий ҳокимлик тизими, институтлари ва нормаларни ўрнатади. Тоталитаризм ўзининг заифлигини давлат, ҳуқуқий тартиб бордек кўринадиган шакллар билан яширишга уринади. Бу ташқий безак тоталитаризмнинг моҳиятини, ғайри ҳуқуқийлигини яшираолмайди. Тоталитаризм ҳуқуқ ва давлатни, инсон эркинлиги ва ҳуқуқларини, фуқаровий жамият мустақиллигини инкор қилади. Совет тузуми даврида ҳуқуққа берилган таърифлардан юзаки, демогогик сўз ўйинлари олиб ташланса, ҳуқуқ бу диктаторлик ҳокимиятининг буйруқларидир, деган мазмун қолади ҳалос.

Ҳуқуқнинг зўрлик ишлатиш қуроли сифатида таърифланиши зўравонлик ва қўрқув ҳукм сурган шароитда Совет юридик фанининг барча тармоқларига сингдирилди ва тоталитар диктатурасининг репрессив сиёсати эҳтиёжларига бўйсундирилди. Ҳуқуқнинг бундай талқини узоқ вақт яшади. Бунинг сабабларини мавжуд ижтимоий-сиёсий муҳитга мослиги, социализм шароитида том маънода ҳуқуқнинг йўқлиги, тоталитаризмнинг ҳар томонларига жорий қилиниши, ҳокимият тепасида ягона партиянинг ҳуқумронлиги билан изоҳлаш мумкин. Ҳуқуқнинг шундай талқин қилиш орқали коммунистик партиянинг буйруқлари, мафкуравий кўргазмаларини ҳуқуқ деб кўрсатиш учун қулайлик яратар эди.

"Тўлиқ коммунизмда" давлат ва ҳуқуқни "ўлиши" ҳақидаги марксизм мафқурасидаги башорат ҳақиқатда давлатчилик ва ҳуқуқий меъёрлар ва институтларнинг (шу жумлада давлат ҳокимиятининг бўлиниши) инкор қилишдан иборат бўлди. Чунки социализм давридаёқ ҳуқуқий меъёрлар пролетар диктатурасининг буйруқ актлари ва жазолаш муассасалари билан амалга ошира бошлади. Реал ҳокимият коммунистик партия қўлига ўтди. Турли ваколатли, ижроия ва суд тузилмалари тўлиқ партия қарорларига боғлиқ эди, улар безак вазифасини бажарар эди холос.

Коммунистик партиянинг пролетариат диктатураси тизимида тутган раҳбарлик роли ҳокимиятнинг бўлиниш принципини инкор қилади. Бу ерда социалистик амалиёт барча бошқа муносабатлардаги каби тўлиқ коммунистик таълимотга таянар эди. Бу таълимот партиявий-синфий диктатурадан бошқа давлатчиликни тан олмас эди.

Ўзини обрўсизлантирган (айниқса шахсга сифиниш, катагонлар даврида) "пролетариат диктатураси" тушунчаси 60 чи йиллар бошида пролетариат диктатурасидан умумхалқ давлатига ўтиш қоидаси билан алмаштирилди. Бироқ бу қоиданинг ўзи ҳам, унинг 1977 йил Конституциясида ифодаланиши ҳам расмий ҳарактерга эга эди, чунки КПСС раҳбарлиги остидаги пролетар диктатурасининг илгариги базис ва усткурма тузилмалари ҳаммаси ўз жойида, ўзгармаган ҳолда қолди. Улар қайта қуриш даврида ҳам ўзгаргани йўқ.

1988 йилда социалистик ҳуқуқий давлатнинг шакллантириш принциплари аҳамиятга эга иш деган қоида эълон қилинди. Бироқ бу ҳам сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва миллий давлатчилик ўзгаришлари ҳақидаги қоидалар каби декларация бўлиб қолди холос. Реал социализм (жумладан қайта қуриш тажрибаси ҳам) социализм билан ҳуқуқий давлат бир бирига мутлоқ мос эмаслигини, бир бирини инкор қилишини, социализмга мос тузум тоталитаризм эканлиги тажрибада исботланди. Марксизм-ленинизм модели асосида қурилган социализмга хос белгилар социалистик мулкчилик, диктатура ҳукмронлиги, партия ҳокимиятининг монополияси, буйруққа тенг план, расмий мустақил ҳисобланган республикалар устидан марказнинг ҳукмронлиги, хўжаликни бошқариш ва идора қилишнинг зўравонлик усуллари

қўлланишлари ва хоказолар. Социализм бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Хуқуқ, шахс эркинлиги, одамларнинг ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиши, бозор муносабатлари, фуқаровий жамият ва ҳуқуқий давлат томон интилишлари, ҳаракатлари социализм доирасида амалга ошириш мумкин эмаслиги яққол кўринди. КПСС раҳбарлиги остида амалга оширилмоқчи бўлган айрим ислоҳатларни мувоффиқиятсиз бўлишининг сабаби ҳам шундадир. Ҳукмрон партия ва ҳукумат доираларининг бундай ўзгаришларга қаршилик кўрсатиши уларни эски тартиб ва тузумни сақлаб қолиш тарафдорлари эканлигида эди. 1991 йил август ойидаги ҳарбий-коммунистик путчда бу яққол намоён бўлди.

Умуман қайта қуриш йилларида бошланган ўзгартириш жараёни социализмнинг замонавийлаштиришга, уни одам башара шаклга солишга қаратилган эди. Бироқ қайта қуриш йиллари ва ундан кейинги ўзгаришлар тоталитар тузимини инкор қилишга, социализмдан воз кечишга олиб келди. Қайта қуриш ташаббускорлари бундай оқибатларни ҳаёлига ҳам келтирмаган эдилар.

Қайта қуриш йилларида коммунистик идеологиядан аста-секин чекиниш, жамоатчилик фикрининг эрканлашуви ва ошкоралик кўртакларини ривожлана бориши, мафкуравий ва сиёсий плюрализмнинг, қўп партиявийлик ва жамоат бирлашмалари эркинликларини расмий тан олиниши, Иттифоқ маркази роли ва ваколатларининг заифлашуви ва республикалар мустақиллигининг кучайиши, мулкчиликнинг турли шакллари тан олиниши каби ўзгаришлар аста-секин социализмга қарши сифатга айланиб кетди. Иттифоқ марказининг ҳукмронлигини енгиб ўтиш жараёнида миллий давлат суверенитети томон бўлган ҳаракатнинг кучайиши ҳал қилувчи рол ўйнади. Бу жараёнда Ўзбекистон биринчилар қаторида ўзини мустақил давлат деб эълон қилди.

Ўзбекистон мустақиллигининг эълон қилиниши ва бу тарихий ҳодиса муносабати билан қабул қилинган норматив ҳужжатлар мамлакатимизнинг социализм доирасидан чиққанлигини, янги иқтисодий ва ҳуқуқий тузумга ўтганлигини намоён қилди.

XIV-боб. ЎРТА ОСИЁДА XVI-XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ИЖТИМОЙИЙ-СИЁСИЙ ФИКР

1-& Кириш

XVI асрга келиб Амир Темур яратган буюк давлат заифлашди. Феодал таркоклиги, улусларни ажралиб чиқишга интилишлари бунга сабаб бўлди. Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) давлатни бирлаштиришга, тарқоқликни бартараф қилишга уринди..

XVI аср охирида Шайбонийлар сулоласининг ҳукмронлиги тўғатилди. 1599 йилдан бошлаб ҳокимият Аштарийхонийлар сулоласи қўлига ўтди. Бу сулола ҳукмронлиги даврида ўзаро низолар яғ да кучайди.. Марказий хонлик ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган Имомқулихон (1611-1642) тадбирлари бирмунча ижобий натижаларни берган бўлсада вазиятни тубдан ўзгартира олмади. Унинг вафотидан кейин тахт учун бўлган кураш нихоят чуқурлашди ва XVIII асрнинг биринчи ярмида аштарийлар давлати тушкунликка учраб парчалана бошлади.

XVIII асрнинг биринчи ярмида давом этган ўзаро феодал урушлар ва унинг натижасида мамлакатда юз берган иқтисодий ва сиёсий вазият Мовароуннахрнинг учта хонликка бўлиниб кетиши учун замин тайёрлаб берди..

Аштарийлар сулоласининг энг сўнги ҳукмдори Абулфайзхон (1711-1747) манғит уруғидан чиққан Муҳаммад Раҳимбой томонидан ўлдирилади. У ўзини Бухоро хонлигининг амири деб эълон қилади.. Давлат маъмурий бошқарилиши жиҳатдан вилоят ва туманларга бўлинган бўлиб ҳокимият тепасида хон турарди. Давлатдаги энг мартабали лавозим оталик эди. Оталиклар хонлар хузуридаги энг муҳим ишларни назорат қилардилар. Давлатдаги энг олий қароргоҳи девон деб аталарди. Уни девонбеги бошқарар эди.

Шунингдек, давлат ишларида кўкалдош лавозими ҳам юқори мансаблардан ҳисобланар эди. Бу лавозимдаги амалдор хон атрофидаги одамлар ва душманлар ҳақида тўпланган маълумотларни назорат қиларди. Булардан ташқари давлатнинг маъмурий бошқарувида миршаббоши, додхон, иноқ, мерсохўр, дастурхончи, каби лавозим ва мансаблар ҳам бор эди.

Маъмурият тизимидаги амалдорлардан ташқари давлатни бошқаришда олий табақали уламолар ҳам иштирок этишарди. Энг кучли хонлар ва амалдорлар ҳам уламолар билан маслаҳатли сиёсат олиб борардилар.

Ўрта асрчилик даврининг иқтисодий асосини қишлоқ-хўжалик ташкил қиларди. Ерларнинг асосий қисми умумдавлат ерлари бўлиб, унга хон эгалик қилган. Ерлардан фойдаланган маҳаллий феодаллар ва руҳонийлар ерни деҳқонларга фойдаланишга топширган. Деҳқонлар ҳам давлатга, ҳам феодалга солиқ тўлаганлар. Солиқ турлари ва хажми ҳар хил бўлган.

Феодалларнинг жабр-зулмлари, ўзаро урушлар, очлик ва қашшоклик халқ оммаси норозилик ҳаракатининг кучайишига олиб келди. Ўрта Осиёнинг вилоятларида халқ ҳаракатлари ва қўзғолонлари бўлиб турди. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тўхтаб қолгани йўқ. Тараққиётни тарихий одимини тўхтатиб булмайди..

Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Ургенч, Қўқон ва бошқа шаҳарларда савдо ва хунармандчилик фаолияти давом этди, адабиёт ва тарихий фанлар, меъморчилик ва тасвирий санъат ривожланди. Шеъринг равақ топди. Ҳақ даврда Хасан Нисорий, Мутрибий, Хофиз Таниш, Махмуд ибн Вали, Муҳаммад Амин Яроқчи, Муҳаммад Амин Бухорийлар каби тарихчилар ижод қилдилар. Бу даврнинг маънавий ҳаётида мадрасалар катта роль ўйнаган. Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Балхда бир қатор янги мадраса ва масжид бинолари қурирган.

XVII-XVIII асрларда илм-фан, айниқса табиий фанлар ривожининг даражаси кескин пасайиб кетган бўлсада маънавий бойлиқларнинг йиғиш ва тарқатиш жараёни тўхтамади. Бу даврнинг илғор кишилари Улуғбекнинг илмий ғоялари, Жомий ва Навоийнинг хайратомуз асарларидан рухланиб илм-фан равақи, инсон билими уфқларини кенгайтириш учун ҳаракат қилдилар, бидъат ва жаҳолат кўринишларига қарши курашдилар, инсон ақл-идроқи қудратини, ҳақиқат ва адолат ғояларини тараннум этдилар. Турди, Сайидо Насафий, Машраб ижодлари шу даврнинг маҳсулидир. Хива хонлигида Огоҳий, Мунис, Комил Хоразмий, Қўқон хонлигида Махмуд, Гулханий, Нодира,

Увайсий, Дилшод, Бухорода Мужрим Обид, Шавкий Каттақурғоний каби шоирлар ўз даврининг муҳим сиёсий ва маънавий муаммоларини ифодаладилар. Уларнинг асарларида инсонпарварлик, Ватанга садоқат ғоялари, ижтимоий адолатсизликка нафрат, илм-маърифатга интилиш каби ҳислатлар тарғиб қилинади.

2-&. Ўрта Осиё халқларининг XVI -XVII аср ижтимоий-сиёсий фикри.

Ўрта Осиё халқларининг XVI-XIX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий фикр ўзига хос хусусиятга эга эди. Унинг намоёндалари давлат, ҳокимият, адолат масалаларини ислом сиёсий маданиятига таянган ҳолда хал қилишга ҳаракат қилдилар. Маълумки исломда давлат ва ҳуқуқ жамият учун зарур ва муқаддас қадрият сифатида ифодаланади.

Ўрта Осиё халқларининг XVI-XIX аср бошларида ижод қилган илғор мутафаккирларнинг сиёсий қарашларида ҳам одил подшоҳ ғояси марказий ўрин эгаллайди. Улар давлат тепасидаги ҳукмдор адолатли, фуқароларига нисбатан раҳм-шафқатли бўлса, жамият фаровон бўлади. Ҳукмдорнинг қудрати ва абруи фуқароларига бўлган ғамхўрлигидадир, деб тушундилар. Шундан келиб чиққан ҳолда улар инсонни маънавий камолотга эришишга чақирдилар ва шу орқали жамиятда адолатсизликни бартараф қилиш мумкин деб ҳисоблайдилар.

XVI аср ижтимоий-сиёсий фикри тарихида Подшоҳўжа муносиб ўрин эгаллайди. Подшоҳўжа дунёқараши исломнинг диний-фалсафий оқими бўлган суфизм (тасаввуф) га асосланган. Суфизм VIII-IX асрларда араб мамлакатларида вужудга келди. Ўрта асрларда Эрон, Хуросон, Ўрта Осиёда кенг тарқалди ва бу мамлакатлар маданиятида, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тарихида чуқур из қолдирди. Суфизм хилма-хил шакл ва оқимларга эга таълимот. Унинг асосий ғояси инсоннинг рухий камолотга эриштириш орқали Оллоҳ-таолонинг висолига етишиш йўлларини кўрсатишдир.

Подшоҳўжа суфизмнинг Ўрта Осиёда шакллацган нахшбандийлик оқимига мансуб эди. Бу оқим издошлари зохидлик ва мистика билан бир каторда дунёвий, реал ҳаёт масалаларига жиддий эътибор бердилар. Улар таркидунё қилишга, дунё ишларидан воз кечиб фақат ибодатга

берилишга карши чиқдилар, билимга, нафси тийишга чақирдилар.

Подшоҳўжа бу талабларга амал килмайдиган, сузда ўзини худоғўй қилиб кўрсатувчи риёкор кишиларни танқид остига олади. Подшоҳўжа қарашларида ижтимоий адолат масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Ижтимоий адолат жамият аъзоларининг бир-бирига хурмат, ўзаро ёрдам бериши, имонли бўлишига, шариат қонунларига риоя қилиши асосида вужудга келади. Бу фазилатларнинг намунасини биринчи навбатда давлат тепасида турган ҳукмдор, унинг амалдорлари, шайху имомлар кўрсатишлари зарур. Унинг тасаррувида ислом ақидаларига, шариат талабларига чин дилдан амал қилиш жамиятда адолат ўрнатилишининг таъминлайди.

Ҳукмдорларга мурожаат қилиб, Подшоҳўжа амал, бойлик ўткинч нарса эканлигини уқтиради. Жамият учун қилинган яхшилик абадийдир, чунки у одамлар хотирасида сақланади. Мисол тариқасида у буюк шоир ва мутафаккирларнинг номларини келтиради. XVI-XVII аср ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикрнинг йирик намоёндаларидан Мирзажон Шерозий, Машраб, Юсуф Ал-Қорабогий, Муҳаммад Шариф Ал-Бухорий Хиндистонда ижод қилган Бобурийлар давридаги Ўрта Осиёлик мутафаккирлар Амир Хисрав Дехловий, Абдул Файз, Файзий Абдул Кодир Мирзо Бедил номларини эслатиб ўтиш зарур. Муҳаммад Шариф Ал-Бухорий 1697 йилда Бухорода вафот этган. У фалсафа билан бирга тарих, ҳуқуқ ва бошқа илмлар билан ҳам шугулланган. Унинг каламига мансуб 20 асар бизгача етиб келган. Булар орасида унинг «Ҳоқонларга фойдали китоб» деб номланган асари диққатга сазовор.

Ким ҳукмдор бўлиши мумкин, у қандай фазилатларга эга булиши керак? деган саволга жавоб бериб, Ал-Бухорий ёзади: «Халиф мусулмон бўлмоғи керак, оқил, балогат ёшига етган, нутқ қуриш ва эшитиш қобилияти бор бўлмоғи лозим»

Ҳукмдорларнинг асосий вазифаси шариат кўрғазмаларига амал қилиш, ислом давлати ҳудудларини ғайридин ва босқинчилардан асраш, мазлумларни зулмдан, ёвузликдан ҳимоя қилишдир. «Агар халиф ана шу сифатларга эга ва яна хушфеъл бўлса, у вақтда ҳукмронликка лойиқдир».

Ал-Бухорий фикрича ҳокимият Оллоҳ-таолонинг инъомидир. Ҳукмдор унинг олдида маъсулдир. Шунинг учун у адолатли бўлиши, куръон ва пайгамбар ҳадислари асосида ҳукмронлик қилиши лозим. «Одил мусулмон шоҳ билан ҳақиқат талашувчи одам исёнкордир» - дейди у. Ал-Бухорий солиқ ва уни ундириш, шоҳ ундан қандай фойдаланиши мумкинлиги ҳақида муҳим фикрларни баён қилади.

Мутафаккир фахш ишлари билан шуғулланиш, май ичиш, ҳақорат қилиш каби ҳаракатларни жамият учун хавфли жиноят деб билади, уларга қарши кескин курашиш зарурлигини уқтиради. Муҳаммад Шариф Бухорийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фикрларини чуқур таҳлил қилиш Ўрта Осиё халқларининг XVII аср сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихининг ўрганилмаган саҳифаларини тўлдирди.

XVII аср ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тарихида Бобораҳим Машраб алоҳида ўрин эгаллайди. У 1653 йилда туғилди. Биринчи билимларини ўз ватани Наманганда олди. 1671 йилдан Машраб адолат ва илм излаб Мовароуннаҳрнинг кўп шаҳар ва қишлоқларини кезди. 1711 йили риёкор руҳонийлар ва амалдорларни ўз асарларида фош қилганлиги учун Балх ҳокими томонидан дорга осиб ўлдирилган. Машрабнинг қabri Афғонистоннинг Хонобод шаҳрига яқин Ишканим қишлоғида жойлашган. Машраб ўзининг кўплаб ғазал ва рубоийлари билан машҳур бўлди, ҳозир ҳам халқ хотирасида сақланиб келмоқда. У тасаввуфнинг каландарлик окқимига эътиқод қилди ва ундан ижтимоий адолатсизликка қарши курашиш учун фойдаланди.

Машраб илоҳий севгини, худога булган муҳаббатини жуда жозибали тасвирлайди. Унинг фикрича, худони севган киши гўзал инсоний фазилатларини ўзида мужассамлантирган бўлиши, бошқа инсонларни ҳам севиши керак. Шундан келиб чиққан ҳолда, Машраб дин йўлидан чиқиб кетган, шариат қонунларига риоя қилмай, риёкорлик, бузуқчилик билан шуғулланувчи ҳукмрон тоифа вакилларини фош қилади.

Машраб ҳам адолатли, ислом дини ва шариат қонун-қоидаларига амал қилувчи ҳукмдор бўлишини орзу қилди. Ўз замонасининг ҳукмдорларига мурожаат ҳам қилди. Бирок унинг мурожаатлари натижа бермади. Шунинг учун ҳам Машраб ҳукмдорларнинг адолатсизлигини фош қилади.

Адолатли амирим, балки, хоконим, деб арз қилдим,
Кунгул шахрига тушган, шохи Султоним, деб арз
қилдим,

Вужудим кишварига мамлакатдоним деб арз қилдим,
Йироқдин арз қилдим, гушини кар қилди-ю кетди.

Машраб ахлоқ масалаларига катта эътибор билан
қарайди. У инсон қадр-қимматини улуғлайди, одамларни
халол меҳнат эвазига беминнат яшашга чақиради. «Амирнинг
қандидан гадонинг ёвгон оши яхшироқдир», дейди у.

Машраб дўстлик, хақиқатни гапириш, сахийлик,
бошқаларга хамдард блиш, ота-онани хурмат қилиш каби
инсоний фазилатларни тарғиб қилиш билан бирга, одамларни
ярамас хулқ-атворлардан сақланишга ундайди. Хусусан, у
одамларни такаббарлик, ёлгон сўзлаш, имонсизлик, нокаслик
ва бахиллик каби ярамас хулқ-атворлардан сақланишга
чақиради.

Қўриниб турибдики, Машрабнинг ижтимоий
қарашларида жабр-зулм, зўравонликка қарши нафрат,
адолатли жамиятга эришиш орзуси ўз аксини топгандир. Шу
билан бирга унинг ижодида умидсизлик, таркидунёчилик ҳам
мавжуд. Бу гоёлар Машраб яшаган даврнинг ижтимоий-
иқтисодий шароитидаги зиддиятларнинг ифодасидир.
Машраб ўзининг инсонпарварлик руҳи билан сугорилган
асарлари туфайли халқимиз хотирасида сақланиб келмоқда.

3-&. Ўрта Осиё халқларининг XVII асрнинг охири XVIII асрнинг биринчи ярмида ижтимоий фикр

XVII асрнинг охири XVIII асрнинг биринчи ярмида
яшаган ва ижод қилган мутафаккирлардан бири Сўфи
Оллоёр эди. Унинг асарлари асосан ислом дини ва
тасаввуфнинг қонун-қоидалари ва маросимларига
бағишланган бўлсада, уларда инсоннинг ахлоқий поклик ва
рухий камолотга чақирувчи гоёлар катта ўрин эгаллайди.
Сўфи Оллоёрнинг фикрича, инсон сахий, очик юзли,
муруватли, ширинсухан ва хушмуомалали бўлиши лозим.
Бундай хислатларга эга бўлган одам аждархони енгипи,
гумроҳларни тўғри йўлга бошлаши, харом-хариш ишлардан
ўзини тийиши мумкин. Бу маслаҳатларни ҳукмдорларга ҳам
ўқтиришга ҳаракат қилди. Мамлакатда тинчлик ва

осоишталик ўрнатишни истаган ҳукмдор ўз фуқароларига раҳмдил ва хушмуомала бўлиши лозим, дейди у.

Сўфи Оллоёрнинг маънавий меросини ўрганиш ва илмий таҳлил қилиш фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикр тарихига катта ҳисса бўлиб киради. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий фикр тарихида из қолдирган илғор қишилардан бири Мунис Хоразмий (1778-1829). Тарихчи, таржимон, хаттот, маърифатпарвар шоир Мунис Хива хонининг саройида фармонларни ёзувчи котиб бўлиб хизмат қилган, замонасининг машхур олим, шоир ва санъаткорлари билан яқин алоқада бўлган, бор билими, салоҳияти ва куч-қувватини ижодга, илм-фан ва маърифатга бағишлаган.

Мунис Хива хонлиги тарихи устида ишл'ди, кўп илмий ва бадий асарларнинг таржимасини қилди, инсонпарварлик ва тараққиётга ундовчи ғоялар билан суғорилган шеърлар яратди. Сиёсий қарашлари жиҳатидан Мунис одил ва маърифатли ҳукмдор тарафдори эди. У мамлакатда адолат ўрнатилишини, илм-фан, санъат ривож топишини орзу қилди. Ҳукмдорларни шу йулда ҳаракат қилишга чақирди.

Ўзбек халқининг XIX аср ижтимоий-сиёсий фикри тарихида Муҳаммадризо Огоҳий алоҳида ўрин эгаллайди (1809-1874 йй.) Огоҳий Хоразмда туғилди ва умрининг охиригача шу ерда яшади ва ижод қилди. У шоир, тарихчи, таржимон ва давлат арбоби ҳам эди.

Огоҳий ўз умри мобайнида бир неча Хива хонларининг идора қилиш фаолиятининг гувоҳи бўлган. У саройда бош мироб лавозимида хизмат қилган, хонларнинг яқин маслаҳатчиси ва насиҳатгўйи бўлган. Огоҳий Хоразмшоҳлар давлатчилиги, уларнинг юксалиш ва инқирозга учраш тарихини ҳам ўрганган, айрим сиёсий масалаларни тадқиқ қилган ва асарлар яратган.

Огоҳийнинг сиёсий идеали маърифатли, одил ҳукмдордир. У ўзининг «Огоҳнома» қасидасида бўлгуси ҳукмдор қандай хислатларга эга бўлиши кераклигини баён қилади. Булар: ҳиммат, шижоат, адолат, сиёсат, мардлик. ғайрат, саховат, ҳаё, ваъдага вафо қилмоқлик, яхши ният, мурувват, шариат ҳукмига ривож бермоқ, куфр дардига илож топмоқ, лутфу карам билан лашкар кўнглини олмоқ. Огоҳий фикрича, ана шу омилларга амал қилингандагина давлатда тартиб ва интизом ўрнатилади.

Давлатни инкирозга олиб келувчи сабаблар: огоҳликни унитиш, сустлик, шариатни унитиш, халқнинг арзини тингламаслик, жаҳолат, фисқ-фасод ва бидъатга йўл бермоқ, жабру зулмга мойил бўлмоқ хасислик, бахиллик, лашкарни тушкун ахволда қолдириш, айш-ишратга берилиш, давлат ва мамлакат аҳволидан беҳабарлик, азизларни хор ва безътибор этиш, безори, баттол одамларга мурувват кўрсатиш, хиёнаткор хасадгуйларга яқин бўлиш ва шу каби нуқсонлар. Бу қусурлар давлат ва ҳукмдор учун ўта зарарли ҳамда хатарлидир, дейди Огоҳий ва огоҳликка даъват этади.

Огоҳий адолат ғоясига ҳам катта аҳамият беради. У шохга мурожаат қилиб айтадики, офтоб ўз нурини вайрона ва обод маконларга тенг сочгани сингари, ҳукмдор ҳам раҳм-шавкат, химмат-саховат кўрсатганида барча инсонларга баробар муносабатда бўлиши керак. Шундагина жамиятда адолат таъминланиши мумкин.

Огоҳийнинг фикрича, ҳукмдор давлатни бошқаришда донишманд, давлатчилик тажрибаларини яхши биладиган, хайрихоҳ-эзгулик истовчи қишиларга таянмоғи лозим. Пастхиммат, нодон, давлатчилик илмидан беҳабар кишилар ҳукмдорга мададкор бўлаолмайди. Бундай одамлар эл молини ўз нафсларини қондириш ишларига сарфлайдилар. Шох бу огоҳларни унитмаса халқ тинч, мамлакат осойишта булади. Огоҳий ижодидаги бу ғоялар ҳозирги миллий давлатчилигимизни тиклаш ва шакллантириш ишига кўмаклашади.

4-&. Ўрта Осиё халқларининг XIX асрда ижтимоий-сиёсий фикри

XIX аср ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тарихида Комил Хоразмий (1825-1899) узига хос ўрин эгаллайди. Унинг асли исми Муҳаммадниёз, Комил унинг тахаллусидир.

Комил Хоразмий Ўзбекистон маърифатпарварлик ҳаракатининг илк намоёндаларидан биридир. У Шарқ адабиётининг йирик намоёндалари ижодини, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Европа маданияти билан ҳам таниш бўлган. Комил Хоразмий Хива хонлари саройида хаттот, мирзабоши вазифаларини бажарган. Хонликда юз берган кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлган. Бу ҳол унинг

ижтимоий-сиёсий қарашларида из қолдирмасдан иложи йук эди, албатта.

Комил Хоразмий ўз асарларида инсон зотига бўлган хурмат ва эҳтиромини, тенглик, инсон бахт-саодатини кўйлади, адолатсизлик, риёкорликни қоралади. Сиёсий қарашларига келсак, Комил Хоразмий маърифатли, одил ҳукмдор тарафдори эди. У адолат ва маърифат ғояларини тарғиб қилибгина қолмай, амалий ишлар қилишга ҳам ҳаракат қилди. Хусусан, у Европа нота тизимидан илхомланиб «Хоразм танбур чизиги» деб номланган махсус нота ихтиро қилди. Хива шаҳрида нашриёт ташкил қилди. 1883 йилда эса Комил Хоразмий раҳнамолигида рус-тузем мактаби очилди. Комил Хоразмийнинг қарашлари зиддиятли ва муайян доирада чекланган бўлишига қарамай, ўзбек халқининг маънавий тараққиётида ижобий рол ўйнади.

XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган ва ижод қилган шоирлар - Нодира (1721-1843), Увайсий (1789-1850), Дилшод (1800-1906) Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий фикри тарихида алоҳида ўрин эгаллайдилар. Улар ўзининг бутун ижоди давомида инсонпарварликни, адолатни, инсоний муҳаббатни., ўзбек аёлларининг орзу-умидларини куйладилар. Улар ҳам жамиятдаги адолатсизлик, зулм донишманд ва одил ҳукмдор бўлганда бартараф қилиниши мумкин, деган фикрда бўлдилар.

XV-боб. XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШИДА ЎРТА ОСИЁДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФИКР

1-§. Кириш

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё тарихида янги давр бошланди. 60-70 йиллар давомида Ўрта Осиё рус чоризми томонидан босиб олинди ва Россия мустамлакасига айлантирилди. Чоризм бу ерда ўзининг мустамлақчилик сиёсатини амалга оширди. Бу сиёсат Ўрта Осиёни хом ашё манибаига айлантиришга, маҳаллий аҳолини қолоқлик ва нодонликда сақлашга, миллий маданиятнинг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилишга қаратилган эди. Чоризм Ўрта Осиёда мана шу мустамлакачилик мақсадларни амалга оширишга мослаштирилган идора этиш усулини ўрнатди.

Мустамлака маъмурий тизимини Туркистон генерал-губернатори бошқарар эди, вилоятларда харбий губернаторлар, уездларда уезд бошлиқлари ва уларга буйсунган участка приставлари идора қилар эдилар. Мустамлакачиларнинг маҳаллий аҳолига бўлган муносабатларини Сирдарё вилояти харбий губернаторининг уезд бошлиқлари ва приставларга ёзган қуйидаги кўргазмасидан аниқ кўриш мумкин. «Маҳаллий аҳоли, дейилади унда, бизни фақат материал сифатида қизиқтириши керак. Улардан яқин келажакда, мусулмон динида бўлса ҳам, оддий рус дехқонларини тайёрламоқ зарур. Кимки бунга бўйсунмаса, унинг хароб бўлиши шубҳасиздир: улар ерсиз гадо бўлиб, ўлиб кетишади ёки Россия улардан воз кечади. Бунинг хаммасини назарда тутмоқ зарур, бироқ бу мавзуда ортиқча гап қилинмасин».

Чоризм ўз мақсадларини амалга ошириш учун маҳаллий ҳукмрон доиралардан ҳам фойдаланди. Шу ниятда чоризм Туркистонда «маҳаллий» маъмурий органларни тузди. Бу органлар маҳаллий аҳоли вакилларидан «сайланган» мингбоши, элликбоши, қозилар ва уларнинг маҳкамаларидан иборат эди. Улар мустамлака ҳокимиятининг таянчи бўлиб хизмат қилди. Сенатор К.Пален бу ҳақда, рус маъмурий органлари маҳаллий бойлар орқали идора қилишни қулай деб билади, чунки ҳукумат буйруқлари шулар орқали амалга ошади, деб ёзган эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиё иқтисодий жиҳатдан ҳам қолоқ ўлкалардан бири эди. Бу ерда асосан, феодал муносабатлари ҳукм сурарди. Чоризмнинг бутун сиёсати бу ерда феодал зулми ва тартибларини сақлаб қолишга қаратилган эди. Бирок, чор ҳукуматининг бу уринишларига қарамай, ўлкада объектив равишда капиталистик муносабатлар аста-секин ривожлана бошлади. Рус капитализми қолоқ миллий ўлкаларни, хусусан Туркистонни ҳам, товар обороти доирасига тортди. Ўрта Осиёнинг капиталистик муносабатлар таъсири доирасига тортилишида темир йуллари қурилиши муҳим омиллардан бири бўлди.

Капиталистик муносабатларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши. Қишлоқ хўжалиги махсулотини қайта ишлайдиган бир неча саноат корхоналари вужудга келишига, шаҳар аҳолисининг кўпайишига сабаб бўлди. Капиталистик муносабатлар аста-секин қишлоқ хўжалигига ҳам кира бошлади. Бу жараён дехқонлар оммасини янада қашшоқлаштирди, уларнинг ерсиэзланишини тезлаштирди. Бу ҳол Фарғона водийсида тез борди, чунки бу ер пахта сотишга ихтисослашган йирик районлардан эди. Энг яхши ерлар ва ишлаб чиқариш қуролилари бойларнинг қўлида тўпланган эди.

Мустамлака Туркистонда йирик саноатнинг йўқлиги сабабли ердан ажралган дехқонлар қишлоқда қолиб, бойларнинг ерларини асоратли шартлар билан ижарага олардилар, аҳолининг асосий қисмини ташкил қилган дехқонларнинг катта бир қисми чоракорлик билан яшашга мажбур эди. Дехқонларнинг аҳолини турли солиқлар янада оғирлаштирарди. XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда юз бера бошлаган ўзгаришлар маданий ҳаётда ҳам ўз ифодасини топа бошлади.

Чоризм Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин, маданий ҳаётда ўзгариш ясашни хаёлига ҳам келтирмади, чунки у маҳаллий халқларни нодонликда сақлашдан манфаатдор эди. Чоризм ўзининг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишда мусулмон руҳонийларнинг фаолиятини ўз мақсадларига мувофиқ йўлга солишга ҳаракат қилди. Чоризм мусулмон руҳонийларининг катта куч эканлигини, маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётида катта рол ўйнашини назарда тутиб, уларнинг кучини бўшаштиришга, мустақиллигини чеклашга қаратилган бир қанча тадбирларни ҳам амалга

оширди. Чоризм Ўрта Осиё бойликларини аниқлаш ва эксплуатация қилиш ва ундан имконият борича кўпроқ фойда олиш мақсадида улкани табиати, иқтисодий имкониятларини, маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатларини ўрганишга киришди. Бу ишга рус зиёлилари жалб қилинган эди.

Ўрта Осиёда илмий жамият ва муассасалар пайдо бўла бошлади. Буларнинг айримларининг фаолиятида маҳаллий миллат вакиллари ҳам қатнашдилар. Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Қўқон, Хива ва бошқа шаҳарларда почта, телеграф ва босмахоналарнинг вужудга келиши, ўзбек тилида газета ва журналлар чоп қилиниши маҳаллий аҳолининг жаҳон маданиятидан баҳраманд бўлишига муайян ҳисса бўлди.

Туркистонда юз бера бошлаган ўзгаришлар маҳаллий халқларнинг илғор намоёндалари орасида илм-фанга, янги маориф тизимига қизиқишни кучайтирди. Бу жараён феодал жамияти негизида эски тартиб ва қарашларга қарши дадил курашиш қобилиятига эга бўлган янги ижтимоий кучлар ўзига йўл очиб бора бошлаганидан далолат берарди. Буни биз халқ оммасининг орзу-исгаklarини ифода этувчи маърифатпарварлик ҳаракатининг шаклланишида яққол кўрамиз.

2-&. Маърифатпарварлик ҳаракатининг вужудга келиши ва хусусиятлари

Маърифатпарварлик тушунчасини прогрессив буржуазиянинг мафкурасидир деб тор маънода талқин қилиш ҳам, билим ва адолат ғояларини тарғиб қилиш деб кенг маънода талқин қилиш ҳам чалкашчиликни келтириб чиқаради.

Маърифатпарварлик капиталистик муносабатларининг вужудга келиш даврига хос тарихий конкрет, муайян синфлар ва тоифалар манфаатлари билан боғлиқ, феодал тузумига қарши ғоявий-маданий ҳаракатдир. Унинг ичида уз хусусиятлари билан бир-биридан ажралиб турадиган оқимлар мавжуддир. Бироқ уларнинг барчаси объектив равишда жамиятнинг капиталистик йуналиш томон ривожланиш эҳтиёжларини ифодалайди.

Маърифатпарварликни феодализмга қарши қаратилган ғоявий ҳаракат сифатида вужудга келиши, юқорида

кўрганимиздай, умумий қонуниятдир. Лекин бу қонуният турли халқларда турлича ва ҳар хил тарихий даврда намоён бўлади.

Туркистон маърифатпарварлиги ҳам мамлакатни феодал қоқоқлигидан чиқариш учун курашувчи прогрессив кучларнинг манфаатларини ифодаловчи ғоявий ҳаракат эди. Бироқ, Туркистон маърифатпарварларининг фаолияти XIX аср охири ва XX аср бошлари Европада капитализмнинг тўла тантана қилганлиги, улкани Россиянинг мастамлакаси сифатида кескин сиёсий кураш доирасига тортилганлиги даврига туғри келади. Бу ҳол Туркистон маърифатпарварлигида феодал қоқоқлигидан чиқиш ғояси билан бир қаторда мустамлакачилик зўлмига қарши курашиш, мустақиллик ғоясини ҳам кучайтирди..

Маърифатпарварлик мафқураси капиталистик муносабатларини Туркистонга кириб келиши натижасида содир бўла бошлаган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришларни акс эттирди ва ривожланди. У маънавий мазмунини бойитиб борди, турли босқичларни босиб ўтди. Унинг олдида турган вазифа феодал қоқоқлигидан чиқиш ва тараққиёт йўли ва чораларини топишдан иборат бўлган бўлсада, ҳаёт тақозоси билан қўйилган масалалар ва уларни ҳал қилиш чоралари турли босқичда турлича бўлди.

3-&. Аҳмад Донишнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Маърифатпарварлик ҳаракатининг илк намоёндаларидан бири Аҳмад Дониш эди (1827-1897). Аҳмад Махдум ибн Носир Бухоро шахрида туғилди. Дониш унинг таҳаллусидир. Уни Аҳмад Калла ҳам дейишарди. Бу таҳаллуслар Донишнинг билимдонлиги, ўз даврининг илғор олими ва мутафаккири эканлигини ифодалар эди. Аҳмад Дониш мадрасада олган билимлари билан кифояланмай математика, астрономия, мусиқа, архитектура, тарих ва фалсафа билан шуғулланади. У айниқса шарқ шоирлари ва мутафаккирларининг асарларини кўп ўқиди ва ўрганди. Дониш юқори малакали каллиграф, архитектор ҳам эди. Мана шунинг учун ҳам у Бухоро амири саройига яқинлаштирилган эди.

Аҳмад Дониш Бухоро амири делегациясининг таркибида уч марта Петербургда бўлиб, Европа маданияти, илм-фан

соҳасидаги ютуқлар билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлади. Бу мутаффакир дунёқарашда катта бурилиш ясади.

Аҳмад Донишнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари «Наводирул воқеа», «Рисолаи мухтасар аз тарихи салтанати хонадони мангития» асарларида ўз аксини топгандир. Бу асарларда - Аҳмад Дониш ижтимоий тараққиётга гов бўлиб қолган феодал ижтимоий-сиёсий тузумини танқид остига олади. Дониш ўз ватанининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолганлигини кўрсатиб, бунинг сабаби илм-фанни ривожланмаганлигида, давлат тизимида ҳукм сурган адолатсизлик, идора қилишда ўз манфаатидан бошқа ҳеч нарсани кўраолмайдиган нодон амаддорларга таянишдадир, деб билади. Аҳмад Дониш мамлакатни қолоқликдан чиқариш учун Бухоро хонлиги давлат тузумини ислоҳ қилиш зарур деб билиб, ислоҳ лойиҳасини тузади ва уни амирга тавсия қилади.

Дониш лойиҳасига биноан давлат бир гуруҳ кишилар эхтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур, деган ғояни асослайди. Бунинг учун ҳукмдор билимдон, маърифатли, одил ва ўз фуқаролари манфаатлари учун хизмат қилмоғи шарт. У қандай масалани ҳал қилмасин, энг аввал ўзини фуқаро ўрнида, фуқароларни эса ўз ўрнида тасаввур қилмоғи лозим. Бу адолатни таъминлашга имкон яратади. Мамлакатни идора қилишда, дейди Дониш, ҳукмдор муҳим давлат муаммоларини ўз атрофидаги маслаҳатчилар билан биргаликда ҳал қилиши керак. Маслаҳатчилар ҳам донишманд ва адолатли кишилар бўлиши керак ва уларни фикри билан ҳисоблашиши шарт, чунки купчиликнинг ақли, бир кишининг ақлидан ортиқроқдир.

Дониш фикрича, давлатни тепасида турган киши учун зарур ҳислатлар барча амалдор шахсларга ҳам хос булиши шартдир. Шундагина мамлакатда тартиб ва адолат ҳукм суради ва жамяят фаровон бўлади. Кейинчалик Аҳмад Дониш ҳаётий тажриба таъсири остида «донишманд ва одил ҳукмдор» га умид боғлаш фикридан қайтди. Адолатсизликка асосланган, ўз фуқаролари ҳақида ғам емаган давлат узоқ яшай олмайди, чунки золим амир ва жохил амалдор ва уламолар зулмига узоқ чидаб туриш мумкин эмас. Албатта ўзгариш бўлиши керак, деган хулосага келади. Аҳмад Дониш ўз Ватанини қолоқликдан чиқариш йўлларини тинмай

излади. У Шарқ мутафаккирлари таълимотларини ўрганиш билан бир қаторда, Фарбда тарқалган ижтимоий-сиёсий таълимотлар билан ҳам қизикди. Гарчи бу таълимотларни Дониш қабул қилмаган бўлсада, буларга нисбатан бўлган унинг муносабати мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий орзуларини кенг қўллашда эканлигини кўриш имконини беради.

Аҳмад Дониш илғор рус зиёлилари орқали социал - утопик гоялар билан танишган ва уларга ўз муносабатини билдирган. Бу назарияга кўра, ёзади Дониш, ер юзидаги барча бойликлар одамлар ва халқлар ўртасида тенг тақсимланади. Одамлар қадим замонларда тенг бўлишган. Кейинчалик кучлилар кучсизларнинг мулкларини тортиб олиши натижасида тенгсизлик келиб чиққан.

Агар адолат нуқтаи назардан ўйлаб қаралса, дейди Дониш, ҳар ким ўз ери билан қаноатланиши керак. Кучлилар тортиб олинган ерларни ўз эгаларига қайтариб беришлари керак. Агар кимда-ким қайтариб беришни истамаса одамлар иттифоққа бирлашиб ночорларга тегишли бойликларни кучлилардан тортиб олишлари керак. Ўшанда одамлар ўртасида келишмовчиликлар, подшолар ўртасида уриш ва адоватлар тўхтайдди. Оқибат натижада халқлар ўртасида тинчлик ва ҳамкорлик ўрнатилади. Аҳмад Дониш бу таълимотни амалга ошириш мумкинлигига шубҳа билдиради, чунки, дейди у, ҳеч ким ўз мулкидан осонлик билан кечмайди. Бундай тартибни ўрнатиш учун кўп қон тўқилиши мумкин ва у шанда ҳам унинг амалга ошиши номаълумдир.

Аҳмад Донишнинг гоялари ўзининг чекланганлигига қарамадан муҳим аҳамиятга эга эди. Дониш мавжуд сиёсий тузум тараққиётга ров бўлиб қолганлигини кўрсатиш билан бирга, бу ровни олиб ташлаш йўлларини излаб топишга ҳаракат қилди.

4-&. Бердимурод Бердахнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Эзилган меҳнатқашлар оммасининг феодал-қашшоқлик тузумига қарши норозилиги ва қазабини қорақалпоқ халқининг буюк шоири ва мутафаккири Бердимурод Бердах (1827-1900 йил) ўз асарларида ифодалади. Бердах ўз замонидаги жамиятнинг ижтимоий тартибларини, унинг сиёсий тузумини қаттиқ танқид қилди. Ўз танқидида у

гуманнзм принципларига, меҳнаткаш омманинг ахлоқий тушунчаларига асосланди.

Бердахнинг фикрича, инсон учун энг олий бахт-бу ўз Ватанига, халқига халол ва бегараз ҳизмат қилишдир.

Ишни ишга, тугилган эл учун,

Жонингни аяма элда эр учун,

Киндик кони томган азиз ер учун,

Улиб кетганингча хизмат яхшироқ

Бердах халққа хизмат қилишга чақирар экан, у даставвал тўғрилиқ, ҳақиқатгуйлиқ, адолат, инсон қадр-қимматига ҳурмат билан қараш, эзилган ва ҳуқуқсизларни ҳимоя қилишни кўзда тутди. Бундай ҳислатларга эга бўлмаган кишини инсон деб бўлмайди. Бердах ўз асарларида халқ оммасини оғир аҳволини ёритиш билан чекланиб қолмай, балки теварак-атрофидаги ижтимоий адолатсизликлар ҳақида умумлаштирувчи социал ҳулосалар чиқариш даражасига кўтарила олди.

Бердахнинг айтишича халқ оммасининг фожиали аҳволда қолганининг сабаби хон ва унинг амалдорларининг бераҳмлиги, халқ тақдирига бефарқ, бепарво қарашлигидадир. Бердах жабр-зулмга асосланган ижтимоий тузум йўқ бўлишига, озодлик ва адолат ўрнатилишига ишонч билдиради. Лекин у адолат ўз-ўзидан келмаслигини, бунинг учун ҳаракат зарурлигини аниқлаганди. Бердах ўз ижоди билан халқ оммасини адолат учун курашга илҳомлантирди.

Бердах бахтли ва адолатли жамият одил ва доно ҳукмдор пайдо бўлишига боғлиқ, деган тушунчага асосланади. У мамлакатни виждонлиқ, одил, халқ манфаатларини биринчи уринга қуввчи кишилар идора қилишгандагина зулм ва зўравонлик, қашшоқлик ва эркинсизликдан қутилиш мумкин деган орзуни баён килди. Бердахнинг ғоялари қорақалпоқ халқининг маънавий ҳаётида катта рол ўйнади.

5- & Сатторхон ва Фурқатнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Илғор маърифатпарварлик ғоялари Сатторхон (1843-1902) ва Фурқат (1858-1909) асарларида ҳам ифодалангандир. Улар мамлакат колоклигининг асосий сабаби феодал-хонлик ижтимоий тартибларида деб билиб, уни танқид остига олдилар. Сатторхон хонлик тузумини ўзбошимчалиқда, қонунсизлик ва порахўрликда, мамлакат фаровонлиги, илм-

фан ривожига ҳақида ҳеч қандай ғамхурлик йўқлигида айблади. Унинг кўрсатишича, мамлакат ҳамма жиҳатдан кулгили даражада қолаётган бўлсада, хон, бек ва ҳокимлар ўз маишати кўзлаган. Хоннинг бек ва ҳокимларга муносабати, уларнинг ишига эмас, олиб келадиган совғасига қараб белгиланарди, мактаб, илм-фан, ўқиш-ўқитиш устидан деярли назорат йўқ эди. Шу сабабдан, деб ёзади Сатторхон, мамлакат қолаётган ҳолатда қолди.

Сатторхон фикрича, жамият тараққиётининг асосини илм-фан, маърифат ташкил қилади, бу ҳар қандай ақлга мувофиқ жамиятнинг фаровон яшаш гаровидир. Унингча илм-фанга, тараққиётга эришиш воситаларидан бири бошқа халқлар билан дўстона алоқада бўлиш, ифрат олиш ва ўрганишдир. Биз мусулмонлар, деб ёзади Сатторхон, биқикликда Европа халқларидан четлашган ҳолда яшардик, эндиликда биз Европа халқлари билан яқиндан алоқага киришишимиз, умуминсоний ҳаёт ва илмий тараққиёт иштирокчилари бўлишимиз зарур. Сатторхон маъмурий органларга чоризм томонидан ўтказиладиган сайловларни танқид қилди. Унинг айтишича, Туркистон шароитида ўтказиладиган бу сайловлар сохта бир нарсасидир, чунки у суиқасдликка, адолатсизликка асосланган.

Сатторхон давлатни бошқарувчи кишилар жамиятдаги ўзбошимчалик ва суиқасдликларни чеклашлари мумкин, деган фикрга амал қилган. Сатторхоннинг маърифатпарварлик фаолияти ўз халқига чуқур муҳаббат, халқ оммасини маърифатли қилиш ишига садоқат туйғулари билан суғорилганди. Фурқат ҳам феодалхонлик тартиблари мамлакат ривожига ғов, деб қарайди ва уни фош қилади. Фурқат илм-фан жамият тараққиётининг асосий кучи деб тушунади. Хонлар, дейди у, илм-фан, халқ фаровонлиги, мамлакат ривожига ҳақида ғамхурлик қилиш ўрнига ўзларининг роҳати ва маишатлари билан банд бўлдилар.

Фурқат хон ва бекларнинг ўзаро уруш ва низоларини қаттиқ қоралайди, бу урушлар халққа оғир кулфат эканини, мамлакатни вайронликка олиб келганлигини таъкидлайди. Фурқат феодал хонлик тартибларини фош қилиб, ўз ватандошларига илм ва маърифатнинг, умуминсоний маданият ютуқларига ёндашиш зарурлигини тушунтиришга ҳаракат қилди.

Сатторхон ва Ғурқатнинг бутун фаолияти ўз халқини зулм ва жаҳолат дунёсидан озодликка олиб чиқиш ишига қаратилган эди. Улар жамиятнинг тараққиётида фан ва маърифатни асосий куч деб билиб, ўзларининг бутун имкониятларини халққа билим тарқатишга сафарбар қилдилар. Бироқ улар чор маъмурлари илм-фан ва маърифат тарқатишга ёрдам бериши мумкин, деган янглиш тушунчага ишонган эдилар. Улар «доно ва маърифатпарвар ҳукмдор» тасавури доирасидан батамом чиқиб кета олмадилар. Уларнинг феодал қолақлигига қарши, маърифат ва ижтимоий тараққиёт учун олиб борган кураши ижтимоий эҳтиёжларни ифодаларди.

6- &. Муқимий, Завқий, Анбар Отин, Аваз Ўтар, Ҳамза Ҳаким-Зоданинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XIX асрнинг охириларида Туркистонда капитал, пистик муносабатлар жонлашиши натижасида ижтимоий зиддиятлар кескинлашди. Меҳнаткаш халқнинг чоризмга ва маҳаллий эксплуататорларга қарши норозилиги ошиб борди. Бу ҳол ижтимоий-сиёсий фикрда ҳам ўз аксини топди. Унда «доно ва маърифатпарвар» ҳукмдор ҳақидаги ғояни инкор қилиш тенденцияси кучайди. Бу Муқимий (1850-1903), Завқий (1853-1921), Анбар Отин (1870-1914), Аваз Ўтар (1884-1919), Ҳамза Ҳаким-Зода (1889-1929) асарларида яққол кўзга ташланади. Булар ҳам феодал хонлик тартибларини қаттиқ танқид қилдилар. Мамлакат қолақлиги, илм-фанни ривожланмаганлигининг сабаблари шу хонлик тузумидадир, деб билдилар. Бироқ уларнинг танқиди ўз кескинлиги билан ажралиб туради. Улар жамиятда маърифат, ижтимоий адолат ва халқ фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатиш зарурлигини англадилар, ўтмиш тарихига ва ўз замонасига ана шу нуқтаи назардан баҳо бердилар.

Муқимий зулм ва жаҳолат остида эзилган меҳнаткаш дехқонлар ва шаҳар камбағалларининг оғир аҳволи, чиновникларнинг ўзбошимчалиги, жабр-зулмларини жуда ўткир ва ёрқин тасвирлаб берди. Муқимий ўз меҳнати билан моддий бойликларни яратувчи меҳнаткашларни очлик ва қашшоқликда яшаётган бир пайтда бойларни айшу-ишратда турмуш кечираётгани билан ҳеч келиша олмади. Муқимий ижтимоий ходисаларни меҳнаткашлар мавқеидан туриб

таъсирлаб, эзувчиларни фoш қилиш билан чекланмади. У замондош жамиятда ҳокимият «гирчиллама қовуш ва силлиқ салла»ликлар қўлида эканлигини тушуниш даражасига кўтарилди ва халқ оммасининг диққатини мавжуд ижтимоий тузумнинг адолатсиз тузум эканлигини чуқурроқ англашга жалб қилди, унга нисбатан халқнинг нафрат ва газабини оширди.

Батанга ва ўз халқига бўлган қизгин муҳаббат, ҳаётнинг битмас-туганмас кучига бўлган ишонч, шоирга қуйидаги эътирозли сузларни айтишга имкон берди. Келар охир сени ҳам йўқлагидек бир замон яхши, «Доно ва маърифатпарвар ҳукмдор» ғоясини инкор қилиб майдонга чиққан мутафаккирлар ичида Анбар Отин қарашлари диққатга сазовордир. У ўзининг «Рисолаи фалсафа сиёҳон» асарида мазлум меҳнатқаш халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, Туркистонда ўрнатилган мустамлакачилик ижтимоий-сиёсий тузумини танқид қилади.

Баъзи подшоҳлар одил бўладилар, деб айтадилар. Одил подшоҳ бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас, дейди у. Зулмдан кутулиш учун одамлар нодонликни тарк этиб, ақл-идроққа амал қилган ҳолда бирлашиб ҳаракат қилмоқлари зарур, деб таъкидлайди.

Анбар Отин рус зиёлилари вакиллари билан мулоқотда бўлган ва улардан рус халқининг чоризмга қарши кураши ҳақида эшитган ва ўз халқини ҳам нодонлик ва зулмга қарши курашишга чақирган. Ўзбек маърифатпарварлигининг сиёсий программасини «одил ва маърифатпарвар ҳукмдор» ғоясидан монарх ҳокимиятини инкор қилиш жараёнини Завқийнинг ижтимоий қарашларида ёрқин қуриш мумкин.

Ўз фаолиятини бошлангич даврида Завқий ҳам «одил ва маърифатпарвар» ҳукмдори қўли билан адолатли жамият тузиш мумкин, деган фикрда бўлган ва шу нуқтаи назардан феодал хонлик даври ва унинг идора этиш усулини фoш қилди. Унинг фикрича хон чексиз ҳокимият эгаси бўлиб, бу ҳокимиятдан узининг худбинлик мақсадларида фойдаланиши, фуқароларнинг фаровонлиги ҳақида ўйламаслиги, майшат ва бузуқчиликда яшаши, атрофидаги ўзига ўхшаганлар маслаҳати билан идора қилиши натижасида мамлакат харобага айланди. Хоннинг бу қилмишлари халқ норозилигини кучайтирди. Агар мамлакатни доно, одил ва

маърифатли кишилар идора қилганларида эди, аҳвол бу даражада мушкул бўлмасди.

Завқий учун хонлик ҳокимиятини тугатилиши мамлакатни тараққиёт йўлига киришни муҳим омилларидан бири бўлиб кўринганди. Бу масалада у ўз дўстлари Фурқат ва Муқимий фикрларига қўшилишарди.

Бироқ бу Завқийга, Муқимий каби чор мустамлакачилик тузумини танқид қилишга халақит бермас эди. У ҳаётий тажрибасида рус подшоси ва унинг чиновниклари феодал золимларидан фарқ қилмаслигига икром бўларди.

Завқий ҳам жамиятда манфаатлари, иқтисодий ахволи жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи социал гуруҳлар борлигини яққол куради.

Унинг фикрича, одамлар ўз табиатлари жиҳатидан бир-бирлари билан тенгдирлар, шу сабабли бир гуруҳнинг бошқалардан устун бўлиши учун ҳеч қандай асос йук. Завқий инсон қадр-қимматини оёқ ости қилувчи, тенгсизлик ва зўравонликка асосланган жамиятни ақлга ва табиатга ёт, адолатсиз жамият, деб билади. У меҳнаткаш халқ оммасини мушкул аҳволга дучор қилган замонасидан газабланди ва унга қарши норозилик билдирди.

Завқий ҳам Муқимий каби, ҳокимият вакиллари бойлар билан узвий боғлиқ эканлигини, уларнинг манфаатлари бир эканлигини аниқ кўрсатиб берди, маҳаллий ҳокимият органларига бўладиган «сайлов» ларни қалбакилигини фош қилди. Завқий ўз халқининг эркин ва бахтли ҳаётга эришишига ишонч билдиради: Бу кунлар, дейди у, бошимизда бир «саҳоб»дир, чунки зулм ва зўравонликка асосланган давлат сув юзидаги хубобга ўхшаш, узоқ яша олмайди, халқ уни ағдариб ташлаши муқаррардир. Ушандан кейин жамиятда адолат ва осойишталик урнатилади, жаҳон обод бўлади, деган фикрни баён қилади.

Мана шунинг учун ҳам Завқий 1917 йил Февраль революциясига юксак баҳо берди. Бу унга чидамсизлик билан кутган орузсини амалга ошганлиги бўлиб кўринди. Энди бемор замон кетди, зулматда ётган элнинг чироғи ёнди, деб ёзганди шоир.

Лекин социал-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда ҳеч қандай муҳим ўзгаришлар юз бермади. Туркистонда, илгаригидек, мустамлакачилик идора этиш аппарати, миллий зулм ҳукм сурди. Мана шунинг учун ҳам Ўрта Осиё нжтимоий

фикрининг илғор намоёндалари Февраль революциясидан умидни ўзиб, муваққат ҳукумат сиёсатига золимликнинг янги шакли деб қарай бошладилар. Завқий, Ҳамза, Аваз, Айний каби илғор ижтимоий фикр намоёндалари Октябрь инқилобининг миллий озодлик, миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқи ҳақидаги сохта ғояларидан илҳомланиб, уни тарғиб ҳам қилдилар..

XVI-боб. ЖАДИДИЗМНИНГ СИЁСИЙ ДАСТУРИ

1-§. Кириш

Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини яратишда жадидчилик ҳаракатини тадқиқ қилиш муҳим илмий муаммолардан биридир. Бу соҳада охириги вақтда анчагина илмий ва оммабоп рисола ва мақолалар чоп қилинди. Уларда жадидчиликка берилган бир томонлама, ҳақиқатга зид баҳоларни нотўғри эканлигини исботловчи фактлар ва изоҳлар берилган. Ҳозир асосий вазифа жадидчилик ҳаракатининг илмий жиҳатдан ҳолисона ва ҳалол тадқиқ қилишдан иборатдир.

Жадидизмнинг ўрганишда қўлга киритилган бой материалларни умумлаштириш, унга ёндошишнинг назарий масалаларини чуқурлаштириш, объектив илмий ҳақиқатни аниқлашга мос келадиган тадқиқот йўллариини ишлаб чиқиш муҳим муаммолардандир. Жадидизм Туркистон маърифатпарварлик ҳаракатининг юкори боскичидир. Унинг намоёндалари мамлакатни феодак қоқоқликдан қақариш, миллий мустақилликка эришиш учун қурашдилар.

Жадидлар ҳаракатида миллий зиёлиларнинг деярли барча илғор вакиллари қатнашди. Булар орасида Ҳамза, Авлоний, Холмуҳаммад Ахундий, Иброхим Даврон, Сиддиқий, Мирмуҳсин Шермухамедов, Назир Тўрақулов ва бошқалар бор эди. Жадидизм намоёндаларининг қарашларида хилма-хиллик, баъзи масалаларда жиддий фарқ борлигини инкор қилмаган ҳолда, жадидизм мафкура, муайян қарашлар тизими сифатида капиталистик тараққиёти эҳтиёжларини ифодаларди.

Жадидлар ҳаракатининг социал илдиэлари миллий буржуазиянинг вужудга келиши ва уни миллий озодликка интилишига боғлиқдир. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланишига Россия мусулмонларининг миллий озодлик ҳаракати мафкурачиларини таъсири ҳам катта бўлди. Туркистонда Шарқда ривож топган мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган мафкуравий оқимлар ғоялари ҳам кириб келарди.

1906 йилдан бошлаб жадидлар Туркистонда ўзларининг газета ва журналларини нашр қила бошладилар. Уларнинг саҳифаларида мустамлакачилик сиёсатиға, феодак

тартиботларининг химоячиларига қарши қаратилган кескин мақолалар ҳам босилиб турарди. Жаҳидчилик ҳаракатининг диққат марказида турган масалалардан бири маориф тизимини ислоҳ қилишдан иборат эди. Миллий манфаатларни химоя қила биладиган, иқтисодий ва сиёсий қарамлик ва қолоқликдан чиқиш муаммоларини биладиган замонавий билимга эга саводли кадрлар зарурлигини жаҳидлар яхши англашарди.

Мана шунинг учун ҳам дунёвий билимларни ўрганиш ишлари, маориф тизимини ислоҳ қилиш масаласи XIX аср охири ва XX аср бошлари Туркистон ижтимоий фикрининг диққат марказидаги сиёсий масала бўлиб қолди. Биз динимиз ва мамлакатимизни химоя қилишга қодир ишонарли ва мустаҳкам воситага эга бўлмоғимиз шарт. Бу восита маорифдир, деб ёзган эди Бехбуди.

Бехбудийнинг бу фикрлари ўз ахамиятини ҳозир ҳам йўқотгани йук. Жаҳидлар матбуотида маорифни ислоҳ қилиш масалалари ҳар томонлама муҳокама қилинди. Унда мактаб ишини иқтисодий ва молиявий томонлари, уламолар ва чоризм маъмуриятини янги усул мактабларига муносабатлари, ўқувчилар психологияси ва одобига ижобий таъсир қилиш методикаси, ўқитиш дастурлари ва мактаб ишига оид бошқа кўп масалалар ҳақида мақолалар мавжуд.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки жаҳидлар ўз мақолалари ва асрларида маориф, ижтимоий ҳаёт ва турмуш тарзини айрим томонларини ислоҳ қилиш зарурлигини ўқтириш билан бирга ёшлар диққатини мусулмонларнинг ўтмиш маданиятига, илм-фан соҳасида эришган шухратларига, диний ва хулқий поклик масалаларига жалб қилганлар, бу ўтмишни мавжуд аҳволга таққослаб кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Жаҳид зиёлилари орасида ва матбуотда «Турон» ғояси ҳам кенг тарқала бошланди. Шу билан бир қаторда жаҳидлар миллий доирада чекланиб қолмаслик, умуминсоний маданият ютуқлари, фан ва педагогик фикр янгиликларидан фойдаланиш зарурлигини ўқтириш соҳасида маълум тарғибот ишларини олиб бордилар.

Жаҳидлар сиёсий дастури Туркистонни мустақиллиги учун курашиш вазифасига қаратилган эди. Бирок жаҳидлар бу олий мақсадни амалга ошириш чора ва воситаларини танлашда конкрет ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият билан ҳисоблашдилар, имкониятларидан келиб чиқдилар.

2-&. Махмуд-Хўжа Бехбудийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Жадидлар ҳаракатининг йирик намоёндаси, унинг назарий асосчиларидан бири Махмуд-Хўжа Бехбудийдир (1879-1919). Бехбудий фикрларининг теранлиги, сиёсий онгининг юксаклиги билан жадидлар орасида ажралиб турарди.

Бехбудий Россия сиёсий ҳаётидаги турли партияларга бўлган муносабатини ифодалаб, қорагурухлар партияси фаолиятини қоралайди. Бу партия, дейди Бехбудий, подшоҳ билан халқнинг бир-бири билан мулоқотда бўлишига ғовдир. Хусусан, биз мусулмонлар ўз талабларимизни, дин ва иқтисод соҳасида камситилишимизни подшоҳга арз қила олмаймиз, чунки Олий Кенгаш аъзолари бизнинг барча арзларимизни рад қилиб подшоҳга етказмайдилар. Бехбудий социал-демократик ва эсерлар партияларининг дастурлари ва фаолиятини ҳам салбий баҳолайди. Биз мусулмонлар учун, дейди Бехбудий, бу партияларга қўшилиш зарарлидир. Уларнинг мулкчилик ҳақидаги талаблари хато ва шариатга мутлоқ зиддир. Шахс эркинлиги, оила ҳақидаги фикрлари ҳам биз учун мутлоқ тўғри келмайди. Сиёсий партиялар ичида, дейди Бехбудий, биз учун туғри келадиган кадетлар партиясидир, чунки бу партия подшоҳнинг халқ билан мулоқотда бўлишига имконият яратувчи давлат думаси тарафдоридир.

Бехбудий 1905 йилда ташкил топган мусулмонлар партиясига хайрихоҳлигини алоҳида таъкидлайди. Бу партия, дейди Бехбудий, ўзининг умумий сиёсий талаблари ва эътиқоди билан кадетлар партиясига яқин бўлсада, у мусулмонларни манфаатларини ҳимоя қилиш учун ташкил қилинган. Шунинг учун, биз Туркистон мусулмонлари, сиёсатда кадегларни қўлласакда, мусулмонлар партиясига қушилишимиз даркор. Бу партияга хизмат қилиш, уни тарафдори бўлиш, динимиз, ватанимиз ва миллатимизга хизмат қилиш демакдир.

Мусулмонлар партияси 1905 йил Нижний Новгород шаҳрида ташкил қилинди. Унинг сиёсий талабларидан асосийси мусулмонларнинг динишларига ҳуқуқат маъмуриятини аралашмаслигини таъминлаш ва маҳаллий ўзини-ўзи идора қилиш тизимини ўрнатишдан иборат эди.

Буни фақат давлат думаси орқали амалга ошириш мумкин, деб билдилар. Бехбудий Туркистонда мусулмонларнинг диний ва гражданлик ишлари билан шуғулланадиган маҳаллий бошқарма тузиш зарурлигини таъкидлайди. Туркистон маҳаллий бошқармаси қозилар суди, вақф мулкани тақсимлаш, мактаб ва мадраса масалалари ва бошқа диний ва миллий муаммоларни ўз қарамоғига олиши керак. Биз Туркистон мусулмонлари учун, дейди Бехбудий, диний гражданлик бошқармаси сув ва нон каби зарурдир, чунки бусиз биз имонимизни йўқотамиз ва фалокатга гирифтор бўламиз. Бехбудий мақолалари ва ислох лойиҳаларида баён қилинган гоёлар жадидлар ҳаракатининг асосий дастур ҳужжатлари, ҳаракат кўлланмаси сифатида хизмат қилди.

1917 йил февраль буржуа демократик инқилоби жадидлар тасавурида дастурларни амалга ошириш учун имконият пайдо бўлганлигига ишонч ҳосил қилди, миллий-озодлик туйғуларининг кучайишига олиб келди. Ўлкадаги туб аҳолининг сиёсий онгида ва курашида кескин ўзгаришлар содир бўлиб, «Шурои Исломия». «Шурои Уламо» сингари партиялар ташкил топди.

«Шурои Исломия» партиясининг раҳбарлари-Минаввар-Қори, Мустафо Чоқаев, Бехбудий ва бошқалар Туркистонда Мухторият таъсис этилишини, молия, адлия, бошқарув, маориф ва бошқа соҳаларда мустақилликни, матбуот эркинлигини талаб қилдилар. Бехбудий Туркистон мухторияти қандай бўлишини шундай тушунтиради: «Мухторият, биз Туркистон мусулмонлари истаимизким, Россия мамлакатига ёпишиб туриб, хорижий ва ишларга анинг ила бир булиб туриб, дахил ишлар ва тирикчиликларимизни ўзимиз идора этсак. Беш вилоятдан иборат Туркистоннинг ҳар бир шаҳар ва уездан бир неча нафардан-киши сайланиб Тошкентда катта марказ бир мажлисимиз булурки, барча олур солиқ ва минбад жорий булатурган қонун ва низомномаларни алар тузиб Туркистонда жорий қиладилар. Русия ҳукумати ила мусулмонлар орасинда шул мажлис восита булур.

Ўзимизнинг муҳофазатимиз учун миллий жандарма, аскаримиз булур. Мамлакат хазинасидан бошқа миллий ва маданий ишларимизнинг масрафи учун ўзимизнинг алоҳида хазинамиз бўлур. Мактаб ва мадрасаларимиз, вақф ва дорил

казоларимиз ўз қарамоғимизда булур. Хулоса калом давлат ва сиёсат ишларидан бошқа барча ишларимиз ўз ихтиёримизда булур ва бунинг учун замонавий ва маданий низомнома ва қонунномаларни таҳрир этмоқ лозимдур. Туркистонда рус, яхудий, армани ва бошқалар бўлиб, алар ила муомаламиз туғрисида яна янги ва замонавий қонунлар керакдур».

Бу мақсадларни амалга ошириш учун Таъсис мажлиси олдида талабларни қатъий қўйиш зарур. Таъсис мажлиси ҳам ўз ихтиёри билан мустақилликни бизга бермайди. Биз, Туркистон мусулмонлари, бирлашиб мухториятни таъсис мажлисидан олмоғимиз керакдур. Биз жонсизлик кўрсатганда мухторият агарда юз сана сўнгра булсун, бизга беришмайдур. Афсуски, «Хақ олинур, берилмас». 1917 йил август ойида «Кенгаш» газетасида мўхторият лойихаси эълон қилинди, Бу лойихани тузишда Махмуд-Хужа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдурашидхоновлар фаол иштирок қилдилар.

1917 йил сентябрида «Марказий Шурои-Исломия» нинг ташаббуси билан чиқарилган, ўлка мусулмонлари съезди бўлиб ўтди. Съезд қабул қилган қарорда ёзилади: «Съезд ҳокимият ишчи, солдат ва крестянлар Советларига ўтишига қарши чиқади. Ҳокимият коалицион бўлиши ва мамлакатнинг -ҳамма кучларига таяниши керак, бу дегани умумхалқ ҳокимияти бўлиши керак». Шунга қарамасдан болшевиклар бутун ҳокимият Советларга берилишини талаб қилиб чиқишди. Мана шу вазиятда Бехбудий, Мунаввар Қори, «Шурои Исломия» билан «Шурои уламо» партияларининг биргаликда ҳаракат қилишга даъват қилдилар. Бу даъват 17-20 сентябр 1917 йил чақирилган умуммусулмон съезди қарорларида ўз ифодасини топди. Унда «Шурои Исломия», «Турон», «Шурои Уламо» партиялар биргалашиб, ягона куч сифатида иш кўриш вақти келгани алоҳида таъкидланди.

Съезд ишида 500 киши иштирок қилди. Улар орасида Урол ва Тургай вилоятларининг вакиллари ҳам бор эди. Съезд қабул қилган хужжатларда Туркистоннинг келажак ижтимоий-сиёсий тузуми қонун чиқарувчи олий орган - парламентга эга бўлган республика бўлиши ифодаланади. Бу парламент «умумий, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш йули билан беш йил муддатга Туркистонда яшаб турган барча миллатларнинг тенг вакиллари асосида сайланмоғи лозим эди. Туркистон парламентининг қонун

чиқарувчилик вазифалари Россия республикасининг асосий қонунлари ва шариат талабларига мос булмоғи зарур деб топилди. Бунда Туркистон федерацияси ўз пули, ўз милициясига эга бўлиши, тинч вақтларда чет давлатлар билан ўз чегарасини кўриқлаш учун сақлаш мумкин бўларди». Мусулмонлар қурултойларида Туркистонга мухтор жумхурияти мақоми бериш тўғрисидаги қабул қилинган қарорлар большевиклар томонидан инкор қилинди.

1917 йил 15 ноябрь куни Тошкентда солдат, ишчи ва крестьянлар депутатлари Советининг ўлка съезди ҳокимият шу Совет қўлига ўтганлигини баён қилди. Ўлка Совети тузган ҳукумат таркибида маҳаллий аҳоли вакиллари билан бир киши ҳам йук эди. Съезд қабул қилган декларацияда баён этилишича «Ҳозирги вақтда мусулмонларни ўлка инқилобий ҳокимиятининг олий ташкилотига киритиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва крестьянлар Советлари ҳокимиятига муносабатлари ноаниқ, шунингдек, маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлари бўлмагани туфайли улар ўлканинг олий ҳокимиятида ваколат ташкил этиб, фракциянинг мададига таяна олмайдилар».

1917 йил 12-15 ноябрида «Шураи Уламо» раҳбарларидан Шерали Лапиннинг ташаббуси билан ўтган «Турли мусулмон гуруҳларининг бирлашган мажлиси» «Туркистонда ҳокимиятни ташкил этиш тўғрисида» ги масалани муҳокама қилди ва Советлар ҳокимиятига муносабатини баён қилди. Қабул қилинган қарорда «Ҳокимиятнинг маҳаллий аҳоли манфаати учун деярли зид бўлган бегона ва ўткинчи, тасодифий кишилар гуруҳи - харбийлар, ишчилар ва крестьянлар ташкилотлари кўлида бўлиши демократик қоидалар талабига жавоб бермайди ва маҳаллий аҳолига халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш асосида тўғри ҳаёт кўришга кафолат бермайди», Туркистон миллий маданий мухторият ҳуқуқига зиддир», деб топилди. 1917 йил, 27 ноябрь IV улка мусулмонлари фавқулудда съезди ўтказилди. Съезд «Кукон мухторияти» ни эълон қилди. Бу Туркистон мустақиллигини тиклашга қаратилган курашнинг дастлабки ифодаси эди.

Жадидлар съездда фаол -иштирок қилдилар. Туркистон Мухториятнинг ташкил топишигауз хиссасини қушдилар. Мақола ва мурожаатномаларда улар мухториятни ҳимоя

қилишга чақирдилар. Бехбудий Туркистон халқига мурожаат қилиб ёзган эди: “Туркистон халқи иттифоқ этса қон тукилмас. Ери ва амлоқ ҳам тақсимланмай қолур. Дин ҳам ривож топур. Бутун Туркистон иттифоқ 15 миллионлик бир қувват имлога келурки, мунга ер титрайду. Агар сўзимни фаҳимлата олган бўлсам ўзумни бахтлиқ хисоблардим».

Шундай қилиб, жаидлар Туркистонда миллий-озодлик ҳаракатининг кучайишига ва унинг мафқурасини яратиш ишига ўзларининг муносиб хассалирини қўшдилар. Жаидлар ҳаракати миллий ўзлигимизнинг хис қилиш жараёнини ушшга кумаклашди, миллий зулмдан қутилиш муаммоларига жамоатчилик диққатини жалб қилди.

3- &. Ёш бухороликлар: Фитрат, Файзулло Хўжаев ва бошқаларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Ёш бухороликлар ва ёш хиваликлар ҳам ўз мамлакатларини қоқоқликдан чиқариш ва тараққиёт йўлига киргизиш учун курашдилар. Бу йўлда улар Туркистон жаидларининг гоёларига таяндилар. Бехбудийлар учун гоёвий раҳнамо хисобланар эди. Ўзларининг ижтимоий-сиёсий режаларини Бехбудий маслаҳатларига амал қилган ҳолда тузардилар. Бироқ Бухоро ва Хива жаидларининг фаолияти феодал-хонлик тузуми ҳукмронлик қилган шароитда ўтди. Бу ҳол бухороликлар ва ёш хиваликлар ҳаракатининг сиёсий дастурларини ўзига хос хусусиятларини белгилар эди.

1917 йил Феврал инқилобининг таъсири остида ёш бухороликлар ва ёш хиваликларнинг сиёсий фаолияти анча жонлашиб борди. Ёш бухороликлар амирнинг чекланмаган ҳокимиятини чеклаш талаблари билан чиқа бошладилар. Бу талаблар амир ва беклар қошида вақолатли идоралар ташкил қилиш, амир маъмурияти фаолиятининг халқ вакиллари томонидан назорат қилинишини таъминлаш, шариатда кўрсатилмаган барча солиқларни бекор қилиш, маориф ва матбуот эркинлигини таъминлаш, халқ манфаатларига зид ҳаракатда бўлган жохил мансабдор шахсларни алмаштириш кабилардан иборат эди. Ёш бухороликлар ўз ижроия кумиталарининг ташкил қила бошладилар. Бу кўмита аъзолари Фитрат, Файзулла Хўжаев фаол иш олиб бордилар. Кумитанинг асосий мақсади ёшбухороликлар талабини Амир

қўли билан, унинг ислохатлар қилдириш йўли билан амалга оширишдан иборат эди. Лекин бу талаблар амалга ошмагандан кейин ёш бухороликларнинг ижро кўмитаси ислохат дастурларини инқилоб йўли билан амалга оширишга қарор қилади.

Ёш бухороликларнинг бир қисми шу жумладан Марказий Кумитанинг раиси Мухиддин Мансур ҳам ислохотларнинг зурлик билан амалга оширишга қарши чиқди. Шунингдек, у Туркистон Советлар Комиссарларининг ёш бухорликларнинг ишига аралашувиغا ҳам қарши бўлди. Бухоро амирлигига қарши курашда қурол ишлатиш кераклигини ҳимоя қилувчилар янги Мағказий Кўмита тuzдилар. Бу кўмитанинг ишида Абдулвоҳид Бурхон (раис), Фитрат, Файзулла Ходжаев ва бошқалар сиёсий иш олиб бордилар. Ёшбухороликлар Бухорода кузгolon кутариш имкониятига эга эмасликларига иқдор бўлганларидан кейин Советлар кучига таянишга, улардан кўмак олишга ҳаракат қилдилар: Амирлик режимини йиқитишга қаратилган режаларини Совет ҳукумати вакиллари билан муҳокама қилиб иш олиб бордилар.

1918 йил 1 мартда Туркистон Халқ Комиссарлиги раиси Ф.Колесов ва Ёш бухорликлар Ижроия Кумитаси раиси Файзулла Хужаев имзоси билан Бухоро амирига ултиматум юборилди. Унда ёш бухороликлар партиясининг Марказий ижроия кўмитасининг талабларига мувофиқ янги ҳукумат тузиш, амир ҳукуматининг тугатиш, давлатни бошқариш-тизимини адолат ва шариат асосида ташкил қилиш каби талаблар кўйилган эди. Амир бу шартларни қабул қилмади. Шундан кейин ёш бухороликлар ва Ф.Колесов отрядлари Бухорога хужум бошладилар. Бироқ улар мағлубиятга учрадилар. Ёш бухороликлар амир кувғинидан қочиб Туркистонга келиб туришга мажбур бўлдилар. Бу ерда ҳокимиятни қўлга олиш ҳақидаги уларнинг ўртасидаги келишмовчиликлар янада кучайди. Амир ҳокимиятини зўрлик билан ағдаришга қарши гуруҳ ҳам, амир ҳокимиятини инқилобий йўл билан ағдариш тарафдори бўлган инқилобчи ёш бухороликлар ҳам ўз фикрларидан қайтмадилар. Бу гуруҳнинг раҳбари Файзулла Ходжаев 1918 йил октябрида Москвада ёш бухороликлар партиясининг Москва кўмитасини ташкил қилади ва 1919 йил декабригача ўзбек ва тожик

тилларида турли инкилобий рисола, варақаларни нашр қилади ва Бухорода тарқатади.

1920 йил бошида Файзулла Ходжаев Тошкентга қайтади ва инкилобчи ёш бухорликлар партиясининг Туркистон марказий бюросини ташкил қилади. Унинг программасида ижтимоий адолатсизлик, зулм ва зўравонлик ва жаҳолат қаттиқ танқид қилинади, инкилобий ғоялар, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, халқ иштироки ва хожиши билан ўрнатилган янги тузум ўрнатиш зарурлиги тарғиб қилинади. 1920 йил 2 сентябрда Бухорода юз берган давлат тўнтарилишидан кейин инкилобчи ёш бухороликлар партияси Марказий бюро қарорига мувофиқ тарқатилди, унинг аъзолари умумий қоида асосида Бухоро Коммунистик партиясига аъзо бўлиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Ёш хиваликлар сиёсий дастурининг ўзгаришига ҳам 1917 йил феврал инкилоби катта таъсир кўрсатди. Ёш хиваликлар мустақил партияга уюшдилар. Уларнинг раҳбарларидан Бобооҳун Салимов, Полвон-Нийёз Юсупов. Хоразмда Олий ҳокимият умумхалқ сайлови асосида ташкил қилинган мажлис (Парламент) қўлига ўтишини, мансабдор шахсларнинг коидасини жорий қилиш, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, халққа эркинлик бериш талаблари билан чиқдилар. Уларнинг бу талаблари хонга топширилди. Хон бу талабларни қабул қилди ва узининг «Манифести» шаклида халққа эълон қилди. Манифест эълон қилингандан кейин ёш хиваликлар мажлисга сайлов утказишга киришдилар. 30 депутатдан иборат мажлис сайланди ва иш бошлади. Бироқ кўп ватқ ўтмай хон мажлисни тарқатиб юборди. Ёш хиваликлар қувғин остига олиндилар. 1917 йил декабрь ойида ёш хиваликлар Тошкентда Хива инкилобчилари қўмитасини ташкил қилдилар. Улар Совет ҳокимияти вакиллари билан алоқа ўрнатиш, кунгилли отрядлар тузиш, хонлик аҳолисининг ўртасида тарғиботчилик ишларини фаоллаштириш масалалари билан шуғулландилар, Ёш хиваликлар ўз чақириқларида хонлик ҳокимиятини тугатиш, меҳнаткаш халқнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган ҳокимият ўрнатиш зарурлигини уқтирдилар.

1920 йил февраль ойида Хоразмда содир бўлган давлат тунтаришида ёш хиваликлар иштирок этдилар. Уларнинг бир қисми Хоразм Коммунистик партиясига қўшилдилар.

XVII-БОБ. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА XX АСР ОХИРИ ВА ХХІ АСР БОШИДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР.

1-§. Мустақил Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат гоёларининг шаклланиши ва уларни жорий қилиниши.

1991 йил 31 август куни тарихимизнинг туб бурилиш нуқтаси бўлди. Ўзбекистон мустабид тузумдан воз кечиб очик демократик ва ҳуқуқий давлат, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш йўлига ўтди. Халқимизнинг асрий орзу умидлари ва интилишларига жавоб берадиган ҳаётга қадам қўйдик. Ҳуқуқий давлатчилик шакллари, унга ўтиш йўллари ҳар хил бўлиши мумкин. Бу ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий тараққиёт хусусиятлари, миллий маънавий анъаналари, давлатчилик тажрибаси, сиёсий ва ҳуқуқий маданият даражаси, геополитик вазияти ва бошқалар билан белгиланади.

Ўзбекистон мустақиллик имкониятларини олдиндан пайқади, мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёнларининг боришини тўғри баҳолади ва биринчилар қаторида ўз мустақиллигини эълон қилди. Мустақиллигимизнинг биринчи ҳуқуқий асоси "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўррисида"ги қонунда (1991 йил 31 август) ўз ифодасини топди. Бу қонунла Ўзбекистон Республикаси "Миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишга" интилишини тантанали равишда эълон қилади. "Мустақил ўзбек давлати,-деб ёзган эди Президент И.Каримов, - халқимизнинг тарихий ютуғидир. Халқи юз йиллар мобайнида орзу қилган Ўзбекистон чинакам мустақилликни кўлга киритиб, гуллаб-яшнаши ва фаровонликка эришиши, тараққиёт этган демократик давлатлар қатори халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрнини эгаллаши - биз кўзлаган олий мақсаддир".

Ҳуқуқий давлат қуришнинг назарий асослари ва амалий муаммолари Ўзбекистоннинг 1992 йилги Конституциясида, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон келажаги буюк давлат", "Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий

кафолати", "Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари", "Хозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари", "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари", "Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз", "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда", ва бошқа асарларида атрофлича белгилаб берилган.

Бу асарларда жамият аъзоларининг кафолатини бойитиб бориш, ҳуқуқий нормаларнинг бажарилишини таъминлаш, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ташқи муносабатларни тартибга солиб турувчи такомиллашган қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг мавжуд бўлиши ва уларни тегишли давлат органлари назорати остида бажарилиши, ҳуқуқий маданият, қонунга ҳурмат ва унга амал қилиш каби муаммолари назарий асослангандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов республикада ҳуқуқий давлатнинг шакллантириш широрлар ва чақириқлар билан амалга ошириб бўлмаслигини, бу иш ижтимоий ҳаётнинг янги шакллари, институтлари ва муносабатларининг яратиш билан боғлиқ мураккаб иш эканлигини узликсиз уқтириб келмоқда. Бу ишлар орасида жамиятнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамоат фикрини демократиялаштириш, янги ҳуқуқий ва сиёсий қадриялатларни ўзлаштириш ва ҳаётга жорий қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Ҳуқуқий давлатчиликнинг шакллантириш учун биринчи галда кенг қўламли сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, давлат суверенитетини мустаҳкамлаш, эски маъмурий буйруқбозлик тизими ва унга мос бўлган ҳокимият ва бошқарув органларининг тугатиш, миллий давлатчиликнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий асосларини яратиш.

Мамлакатни тарихи ва ҳозирги куни ўртасидаги ўзаро алоқадорликни, келажагимиз стратегик йўлларини тўғри танлаш, амалга ошириладиган ислохотларнинг тарихий асослаб бериш, ўтмиш қадриятларнинг қайтадан баҳолаб чиқиш, ўзбек давлатчилиги ривожининг янги йўлларини излаб топиш муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бугунги ислохотларимизнинг муваффақиятлари кўп жиҳатдан миллий тарихий тажриба ва сабоқларнинг умуминсоний тарих натижалари ва сабоқлари билан, ҳозирги замон жаҳон

хамжамяти ва давлатларининг ривожланиш тенденциялари билан уйғунлаштириб олиб боришга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Президенти И.Каримов ватанимизнинг ўзига хос миллий хусусиятлари ва тарихини, жаҳон хамжамяти тажрибаси ва hozirgi замон муаммолари билан уйғунлаштириб олиб бориш зурурлигини уқтириб келмоқда.

Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши, ривожланишида ва шу доирада юзага келган сиёсий-ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларининг вужудга келишида иқлим, худуд, хўжалик фаолиятининг даражаси ва характери, ижтимоий-маданий турмуш тарзи, миллий анъаналар, кўпдинлилик, мустақиллик учун кураш ва бошқа омиллар таъсир қилди. Давлат қурилишида бошқалардан андоза олиш, мамлакат хусусиятлари ва миллий руҳиятини ҳисобга олмаслик мамлакатни боши берк кўчага киритиб қўяди.

Ўзбекистон Президенти бу масалага ўзининг муносабатини аниқ ва равшан баён этди. Ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб бу масалага ёндошиши зарурлигини, халқ эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик, "демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Аксинча, бутунлай йўл чалқаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин" - деб таъкидлади. "Ҳар бир давлат- бетақрор ижтимоий ходисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг хосилдир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир"¹-дейди И.Каримов. Ўзбекистон ўзига хос тараққиёт йўлини танлаб олган давлатдир. Бу йўл жаҳонда ўзбек модели деб тан олинган ривожланиш йўлидир. Юртбошимиз томонидан илмий асосланган бу йўлнинг беш тамойили вужудга келди. Булар иқтисоднинг сиёсатдан устунлиги, давлатнинг бош ислохотчилиги, қонун устиворлиги, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш. Ушбу тамойиллар Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг асосини, ўтиш даври дастурининг негизини ташкил этади. Уларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни, энг муҳими, бозор муносабатларини изчил жорий этишни таъминламоқда.

¹ Каримов, И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том, Т., "Ўзбекистон", 1996, 6-бет.

Тараққиётнинг ўзбек модели халқимизнинг миллий давлатчилик анъаналари, қадриятларига таянгандир.

"Биз танлаган тараққиёт модели, бозор иқтисодиётига таянган аниқ демократик давлат қуриш, фуқаролик жамияти асосларини шакллантирадиган янги ҳаёт барпо этиш ҳаракатларимизнинг, бир томондан кўп асрлик тарих, буюк маданият, юксак миллий анъаналар, муқаддас қадриятларга, иккинчи томондан эса жаҳон халқларининг энг илғор ютуқларини ўзида мужассам этган тажрибага асосланган йўлимизнинг тўғри эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда". Президент И.Каримов ўз асарларида давлатчилик негизларини белгиловчи омилларнинг аниқлашга алоҳида аҳамият беради. "Бугун жамиятда ижтимоий мулккий жараёнларнинг объектив ўзгариши юз бераётган бир пайтда адолат ғоясини ихчам бир хулоса билан ифодалаш мумкин. Яъни давлат жамиятнинг кескин табақаланишига ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслиги керак"¹. Юртбошимизнинг фикрларига кўра давлат одамларнинг ўз қобилиятларини тўла намоеён қилишлари учун зарур бўлган тенг имкониятларни яратиб бериши лозим. Бу давлатнинг вазифасидир. Давлат ўтиш даврида хал қилувчи роль ўйнайди. У ислохотларнинг ташаббускори бўлиб майдонга чиқди, қабул қилган қарорлар ижроси устидан назорат олиб боришни таъминлади, аҳолини ўтиш даврининг қийинчиликларидан ҳимоя қилиш вазифасини ўз зиммасига олди. "Айнан давлат янги ҳуқуқий база ва янги ижтимоий муносабатлар шаклланишида, эркин демократик меъёрларга ўтишда, кўп укладли иқтисодиёт ва бозор инфраструктурасининг қарор топишида, янги банк, молия, солиқ тизими шаклланиб, янги мазмун билан бойишида ташаббускор бўлди"². Ўзбекистон кенг миқёсли ислохотлар йўлига, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига кирди. "Фақатгина истиқлолнинг ҳаётбахш заминида янги демократик қадриятлар илдиз отишига, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва унинг эрки асосий бойлиги бўлган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятига мос келадиган янги замонавий сиёсий,

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5 том. "Ўзбекистон", 1997, 129 бет.

² Каримов И.А. Янгича ишлаш ва фикрлаш - давр талаби. 5 том, Т., "Ўзбекистон", 1997, 104-105 бетлар

хўжалик ва жамоа тузулмалари қарор топишига имкон туғилди".

Давлат ҳаётининг янги демократик-ҳуқуқий асослари яратилди. "Давлат тушунчаси, унинг маъно моҳияти тубдан ўзгарди. У ислохотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларни мувофиқлаштирувчи асосий кучга айланди. Давлат бозор иқтисодий муносабатларга вазминлик билан пухта ўйлаган ҳолда босқичма-босқич ўтишни амалга оширмоқда". Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг шакллантиришда назарий қарашлар, ҳуқуқий давлатчилик амалиётининг ижобий ва салбий томонлари ҳисобга олинди. Ҳуқуқий давлат бу ҳуқуқ устиворлиги гоёси ва принципнинг махсус шаклда ифодаланишидир. Қонун устиворлигини жорий қилмасдан туриб ҳуқуқий давлат ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов қонун ўстиворлигини ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир, деб ҳисоблайди. "Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир хўжалик юритувчи ва ижтимоий-сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсунуш мажбуриятидан халос бўлиши мумкин эмас. Қонун олдида ҳамма баробардир. Қонун устиворлиги шуни билдирадики, асосий ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгар бўлади".¹

Қонун устиворлиги ўз навбатида инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳокимиятлар бўлиниш принципларини таъминлашни, конституциявий-ҳуқуқий назорат ва бошқа воситаларнинг жорий қилишни тақозо қилади. Давлатнинг ҳуқуқийлигини ягона мезони ҳам шундадир. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйиш муаммоси юзага келди. "Давлатимизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ",²– деган эди юртбошимиз. Бизга янги мустақил давлатимизнинг хусусияти, ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, умуминсоний қадриятларга, инсон ҳуқуқларига, демократия ва ижтимоий адолат

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йули. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., "Ўзбекистон" 1996, 321 бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., "Ўзбекистон", 1996, 124 бет.

идеалларига асосланган Конституция керак эди. Янги Конституцияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги гоя 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Олий Кенгашининг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди. Ўзбекистон Олий Кенгаш 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Президенти бошчилигида Конституциявий комиссия тузди. Конституция лойиҳасини тайёрлаш базасидаги барча ишлар Ислом Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди.

Юртбошимиз Конституция лойиҳасига муҳим аниқликлар, тузатишлар ва қўшимчалар киритди. Асосий эътиборни Конституцияда инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, давлат мустақиллиги гояларига қаратди. Ислом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган гоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" асарида ифодалангандир. "Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мазмунини ифодаладиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўллари очиқ беради"¹, - деб ёзган эди юртбошимиз. Ўзбекистон Конституциясида ҳуқуқий давлатчиликнинг асосий белгилари ўз аксини топган ва мустаҳкамланган.

Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон-суверен демократик республикадир. Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Халқимиз ўз ҳокимиятини бевосита ва давлат орқали амалга оширади. Чунки давлат халқ иродасини ифода этиб унинг манфаатларига хизмат қилади. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат-ҳуқуқий тузилишини янгилигини белгиловчи бир қанча бошқа принципиал қоидалар Конституцияда мустаҳкамлангандир. Бу инсоннинг энг юксак қадрият эканлиги, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи, хусусий, жамоат ва давлат мулкчилик шакллари тан олиш ва кафолатлаш, янги иқтисодий макон, рақобат, эркин иқтисодий фаолиятнинг қўллаш ҳақидаги конституциявий қоидаларда намоён бўлади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., "Ўзбекистон", 1996, 85 бет.

Ҳуқуқий давлат назарияси ва амалиётининг моҳияти ва мақсади сиёсий ҳокимият билан инсон ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий шаклга солиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъмин олиш ва қафолатлашдан иборат.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уларнинг ҳокимият билан бўладиган ҳуқуқий муносабатлари ҳокимиятнинг хоҳиши ёки инъоми эмас. Бу ушбу жамиятда объектив ҳосил бўлаётган ҳуқуқнинг таркибий қисми, талабидир. Бу талабга амал қилиш барчанинг, биринчи галда ҳокимият ва унинг вакилларининг юридик бурчидир. Ҳуқуқий давлат ғояларига хос бўлган бу анъанавий талаб инсон ҳуқуқларининг дахлсизлигини ифодалайди. Шу билан бирга бу талаб тоталитар тузум даврида ҳукм сурган, фуқарога ҳуқуқ ва эркинликни ҳокимият инъом қилади, деган тасавурларни мутлоқ инкор қилиш ҳамдир. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов шўро даврида инсон манфаатларидан давлат манфаатларининг устунлиги қонулаштириб қўйилганлигини таъкидлаб, шундай дейди: "Бугунги Асосий Конституциямизда эса давлат ҳам, жамият ҳам, аввало, инсон манфаатларига хизмат қилиши, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиши устивор тамойил сифатида белгилаб қўйилган.

Ва биз ўз ички ва ташқи сиёсатимизни, барча соҳада амалга оширилаётган ислохотларни ана шу тамойил негизида олиб боришни ўзимизнинг муҳим мақсадимиз қилиб қўйганмиз".¹ Президент ҳар бир мансабдор шахс "Мен ҳукмдор эмасман, балки менга ишонч билдириб танлаган одамларнинг хизматчисиман", деб ҳис қилиши зарурлигини таъкидлади.

Давлат қонун орқали жамият ва шахс эркинлигини жорий қилади, лекин ўзи ҳам қонун билан чекланган. У қонун орқали фуқаро, жамоат ташкилотлари ва бошқа давлатлар билан бўладиган муносабатларида адолат ва тенгликни таъминловчи мажбуриятларни ўз зиммасига олади. Инсон ҳуқуқи ва эркинликлари ўзгармас бир нарса эмас. У тарихий шароит билан боғлиқ, ўзгарадиган ва ривожланиб турадиган ижтимоий ходисадир.

¹ "Халқ сўзи", 8 декабр 2001 йил

Ўзбекистон Конституциясининга афзалликларидан бири шундаки, унда унда ҳуқуқий давлатчиликнинг мазмуни ва моҳияти инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларининг тан олиш ва ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан берилгандир. Инсон ҳуқуқи ва эркинликлари ҳуқуқийликнинг илк асосидир. Бу янги ҳуқуқий ёндашиш тарихда синалган инсон ҳуқуқи ва эркинлиги ҳақидаги қоидаларга таянади.

Конституция яна бир муҳим қайдани баён қилади. Бу инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлигидир. Суд қарорисиз улардан маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Ўзбекистон Конституциявий амалиётида биринчи бор ҳар бир фуқаронинг табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади. Бу -яшаш ҳуқуқи, инсоннинг жисмоний ва маънавий дахлсизлиги, фуқаронинг шахсий ҳаёти ҳуқуқи, фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи, ахборот олиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи ва ҳоказо. Шундай қилиб, Конституциямизда инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг олий қадриятлиги ва уларнинг дахлсизлиги уйғунлашгандир.

Ҳуқуқнинг бундай гуманистик тушуниш шахснинг индивидуал ҳуқуқ ва эркинликларининг тегишли принципидан келиб чиқади. Конституция уларнинг тан олиш билан бир вақтда амалга ошириш чегараларини ҳам белгилаб беради. Конституцияда турли индивидуал ҳуқуқ ва эркинликларнинг чегаралари тубондагича белгиланган:

"Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширилишда бошқа шахсларнинг давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт".

Инсон ҳуқуқи ва эркинликлари Конституциянинг асосий мазмуни эканлигини таъкидлаш алоҳида аҳамият касб этади. Бу социализм даври назарияда ҳам, амалиётда ҳам ҳукм сурган, инсон ҳуқуқи юқоридан ҳокимият томонидан инъом қилинади, деган тасаввурларга қарши қаратилгандир. Ҳар бир одам ўзининг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига ҳокимиятнинг хоҳиши ёки қарори туфайли эмас, табиий асос туфайли дунёга келганлиги туфайли эгадир. Табиий ҳуқуқ услубига муайян даражада ён бериш ҳар бир индивиднинг давлат, жамият ва бошқа индивидлар билан бўлган

муносабатларида унинг эркинлигини ҳуқуқ субъекти эканлигини намоиш қилиш учун ҳам зарур.

Ҳуқуқнинг шундай тушунишнинг мантиги шундаки инсон ҳуқуқи ва эркинлигисиз ҳуқуқнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Инсон эркин ҳуқуқ субъекти бўлган жойдагина турли бирлашмалар, ташкилотлар, институтлар, умуман давлат бўлиши мумкин. Бусиз ҳуқуқий муносабатлар ва ҳуқуқий тартибот бўлиши ҳам мумкин эмас.

Инсон ҳуқуқлари тан олинмаган жамиятда ҳуқуқнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳуқуқнинг маъноси ва аҳамиятини мана шундай тушуниш ва тасаввур қилиш демократик жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётининг фундаментал асосларини ташкил қилади ва қонунларда мустаҳкамланади.

Ўзбекистон Конституциясида инсоннинг кенг доирадаги шахсий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган. Булар ҳозирги замон жаҳон андозаларига, ривожланган демократик мамлакатларнинг конституциявий талабларига мосдир. Шу билан бирга Конституциянинг бирорта қондаси Ўзбекистон ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмаслиги таъкидланади.

Конституция бўйича халқаро ҳуқуқ ва Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларининг умумий принциплари ва нормалари ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади. Агар Ўзбекистоннинг халқаро шартномасида қонунда кўрсатилган қоидаларга қараганда бошқача қоида белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. Бу қоидалар умуман ҳаракатдаги ҳуқуқ учун ҳам, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари учун ҳам муҳимдир.

Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликлар ичида хусусий мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи принципиал аҳамиятга эгадир. Хар бир шахснинг мулкдор бўлишга ҳақлилиги, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва баровар муҳофаза этилиши асосий Қонунда мустаҳкамланган.

Мулкчиликнинг барча шакллариини муҳофаза қилиш билан бир қаторда Конституция меҳнат қилиш эркинлигини мустаҳкамлайди, мажбурий меҳнатни таъқиқлайди. Инсоннинг бошқа ҳуқуқ ва эркинликларининг ифодаланишида ҳам янги ёндашиш ўз аксини топган. Бу яшаш ҳуқуқи, Ўзбекистонда бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиш

кетиш ҳуқуқи, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш эркинлиги ва бошқалар.

Конституция инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг қонунда белгиланган тақдирдагина чеклаш мумкинлигини ҳам назарда тутди. Бу чеклашлар тузум асосларини, ахлоқ қоидаларини, бошқа шахсларнинг қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш, давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш билан bogлиқ бўлган ҳуқуқий нормаларда ўз аксини топгандир.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи, эркинлиги ва дахлсизлиги, шаъни ва обрўсини таъжовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқи, шахсий ҳаёти ва турар жойининг дахлсизлиги, виждон эркинлиги ва бошқа шу каби ҳуқуқ ва эркинликлар ҳар қандай вазиятда ҳам чекланмайди. Инсон ва фуқаро ҳуқуқи ва эркинликлари ҳақидаги конституциявий қоидалар бажарилиши шарт бўлган умумий ҳуқуқий талабдир. Бу талабни ҳоқимииятнинг барча тармоқлари ва мансабдор шахслар бажариши шарт.

Конституцияда Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларининг давлат томонидан кафолатланиши ҳақидаги умумий қоидалардан ташқари ҳуқуқ ва эркинликларнинг таъминлаш мажбурияти юкланган институтлар ва мансабдор шахслар ҳам кўрсатилган Конституциянинг 93-моддасида 1 пунктида Ўзбекистон Республикаси Президенти "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир" дейилади.

Конституция ҳар бир кишига суд орқали ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳуқуқини беради. Ҳар бир фуқаро давлат органлари, маҳаллий ўз-ўзини идора қилиш органлари, жамоат ташкилотлари ва мансабдор шахсларнинг қарорлари ва ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эгадир.

Президентииз фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини кенгайтириш зарурлигини уқтиради. "... фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркор. Ваҳоланки, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари паймол этилган фуқароларнинг

шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан қўриб чиқиш тартиби ҳам учрайди.

Албатта бу хол Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зид. Фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари паймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор".¹

Ўзбекистон Республикаси Президенти Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларни барпо этиш, уларнинг ишларини фаоллаштириш муҳим вазифа эканлигини таъкидлади. "Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтнинг, ҳуқуқпарвар жамоат ташкилотларнинг мавқеи ва мақомини кўтариш зарур. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги мавжуд Омбудсман институти, Жамоатчилик фикри институти, Амалдаги қонунчилик мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотларни ривожлантириш ҳамда бошқа янги институтларни ташкил этиш лозим".²

Президентимизнинг фикрича "Давлат ва нодавлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қонидани ҳамма тан олиши, бу қондага ҳамма итоат қилиши шарт".

Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон Республикасида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа даҳлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланишидан далолатдир.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатлар тарафларнинг фақат ҳуқуқларидангина иборат эмас, балки уларнинг ўзаро мажбуриятларидан ҳам ташкил топади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XI бобида фуқароларнинг қонунларга риоя этиш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш, халқнинг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асраш, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш,

¹ Каримов И.А. Ёздан обод ва обод Ватан қолсин. 2 том. Т., "Ўзбекистон", 1996, 17-18 - боблар

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва иттифоқ давр талаби. 5-том, Т., "Ўзбекистон" 1997, 119 бет.

солиқ ва маҳаллий йигимларни тўлаш, Ватанни ҳимоя қилиш каби конституциявий бурчлари қатъий белгилаб қўйилган.

Ҳуқуқий давлат ҳокимиятнинг муайян бир тартибда ташкил қилинишини, ҳокимият органларининг вазифа ва ҳуқуқларини, уларнинг ўзаро муносабатларини ҳуқуқ асосида белгиланишини тақозо қилади.

Ўзбекистонда бу соҳада ҳам жиддий назарий ва амалий ишлар қилинмоқда. Президент И.А.Каримов давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш жараёнларини аниқ кўрсатиб берди. Президентимиз эътиборини энг аввало ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойили ҳокимиятлар бўлиниши принципини амалда жорий қилиш масаласига қаратади.

И.Каримов бўлажак давлатимиз қиёфасини назарий асосларини ишлаб чиқар экан, "Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этиш... республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимиятнинг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйиш, лозим бўлади", - деб таъкидлаган эди.

Бу кўрсатма Конституцияда ҳуқуқий жихатдан мустахкамланди, Конституциянинг 11 моддасида: "Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади"-деб мустахкамланган. Бу қоида давлат органлари тизимининг ҳуқуқ доирасида, демократик тартибда фаолият кўрсатишини билдиради. Ўзбекистон Конституция ва қонунлар асосида давлат ҳокимиятини амалга оширувчи ҳокимият тармоқларининг аниқ тизими шаклланади.

Юртбошимиз давлат бошқаруви ва жамият қурилишида демократик андозалар ва тамойилларни янада чуқурроқ татбиқ этиш қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти тармоқларининг ўзаромувозанати ва мутаносиблигини, шу билан бирга, уларнинг мустақиллигини таъминлаш, ҳар қайси тармоқ ўз вазифа ва бурчини бажариш учун амалий механизмларни ҳаётда ташкил қилиб бериш масалаларига диққатни жалб этади. "... шуни чуқурроқ англаб олишимиз керакки агар қайси бир мамлакатда ҳокимият тармоқлари ўртасида Конституция ва қонунлар билан белгиланган демократик баланс, яъни мувозанат амалда таъминланмаса ва ҳар қайси ҳокимият тармори, бу қонунчилик, ижро ёки суд ҳокимияти бўладими, ўзига юклатилган ваколат ва

вазифалар тўлиқ ва ҳолисона бажармаса, бу ҳолат, ҳеч шубҳасиз, шу мамлакатда авторитар бошқарув усули юзага келишига ва шу руҳдаги қарорлар қабул қилинишига олиб келади".¹

Бу халқнинг норозилигига сабаб бўладиган ноҳуш вазиятларни вужудга келишига олиб келиши мумкин, дейди юртбошимиз. Конституциямизнинг 76-моддасига биноан Қонунчилик ҳокимиятини Олий Мажлис амалга оширади. Бошқа бирор-бир орган қонун қабул қилиш, унга ўзгартириш киритиш ҳуқуқига эга эмас. Олий Мажлис ўзининг қонун чиқариш ваколатини бирор-бир органга бериши, топшириши ҳам мумкин эмас.

Ў Ислом Каримов Олий Мажлис таркибини ўзгартириш, яъни қуйи палата Қонунчилик палатаси ва Сенат деб аталадиган юқори палатани ташқил қилиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йил қилиб ўзгартириш ғоясини асослаб берди. Бу ўзгаришлар келгусида қабул қилиниши зарур бўлган янги қонунлар олдига принципиал талаблар қўйишини уқтиради юртбошимиз.

Президент И.Каримовнинг ғояларига асосланган ҳолда "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташқил этилишининг асосий принциплари тўғрисида" Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни қабул қилинди. Бу қонунда Олий Мажлиснинг янги таркибида, парламент қуйи ва юқори палатасининг ўзига хос жихатлари, уларнинг қонун қабул қилишдаги ўзаро алоқаси ва муносабати, шу билан бирга, палаталарнинг шаклланиш тартиби, аъзолари сони ва ваколат муддатларини белгилаш принциплари ўз аксини топган.

Олий Мажлис давлат олий вакиллик органи сифатида мамлакатимиз вакиллик ҳокимияти органлари тизимига киради. Бу тизимга Олий Мажлистан ташқари, маҳаллий вакиллик органлари - вилоятлар, туманлар, шаҳарлар халқ депутатлари Кенгашлари ҳам киради.

Ҳокимият тизимида иккинчи тармоқ - бу ижро этувчи ҳокимияти ҳисобланади. Унинг амалга оширувчи органлар тури, сони, фаолият доираси кенгдир. Ижро этувчи ҳокимият қонун, фармон ва қарорларни амалга оширади, назорат

¹ И.Каримов. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайди. "Халқ сўзи", 2002 й., 6 апрель.

этади, хизмат кўрсатади. Ижроия ҳокимиятини Конституцияга биноан Президент бошқаради.

Ўзбекистон Республикасида Президентлик институтининг жорий қилиниши мустақиллик даврида давлат қурилиши ва бошқарувида юз берган ўта муҳдм ўзгаришлардан бири бўлди. Президент Ўзбекистонда "давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир" (Конституция 89-моддаси). Эндиликда Президентнинг юридик мақоми, ҳуқуқ ва мажбуриятлари Конституция ва қонунларда очиқ равшан ифодаланган. Чунончи, Конституциянинг 93-моддасида Президентнинг ички ва ташқи масалаларни хал этишдаги ваколатлари белгилаб қўйилган.

Худди шундай талаблар, қоида-нормалар Вазирлар маҳкамаси, маҳаллий давлат вакиллик ва ижроия органлари, сайлов тизими, суд ҳокимияти, прокуратура органларига нисбатан ҳам Конституцияда қонунан мустаҳкамланиб қўйилган. Президент Конституциянинг кафили сифатида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини муҳофаза қилиш давлат органларининг ўз вазифаларини бажаришларини таъминлаш, конституциявий тузумни мустаҳкамлаш бўйича барча шароитларни яратиш зарур чора-тадбирларни кўради.

Ислом Каримов давлатнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, бутун мамлакат худудида тинчлик, барқарорлик ва қатъий конституциявий тартибни кафолатлаш бўйича ўз мажбуриятини бажарар экан, халқ ишончини оқламоқда. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти мамлакат Конституциясининг ҳақиқий кафили бўлди. Конституцияда Президентга республика олий ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжихат ишлашини таъминлаш вазифасининг юклатилганлиги ҳокимият бўлиниши принципи амалга ошишининг гарови ва давлат ҳокимияти органлари ўртасида қарама-қаршилик бўлишига йўл қўймайдиган муҳим шартдир.

Президент И.Каримов ҳуқуқий давлатининг яратиш жараёнида ижро этувчи ҳокимиятнинг мустаҳдсамлаш зарурлигини назарий асосларини яратди. Президент фикрича "Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, хатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бу эса қонуний қарорларнинг рўёбга чиқарилишини,

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишини, сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар турмушга татбиқ этилишини таъминлайдиган Президентлик ҳокимиятини мустақкамлаш ва ривожлантиришни тақозо этади".

Ҳокимият бўлиниши фақат турли ҳокимият тармоқлари орасида ваколатларнинг тақсимланишидагина эмас, балки марказий органлар билан маҳаллий органлар ваколатининг тўғри тақсимланишида ҳам намоён бўлади. Ижро этувчи органлар фаолиятини такомиллаштириш, уларнинг ишлаш имкониятини ошириш, ҳуқуқ ва мажбуриятларини янада аниқроқ белгилашда Ўзбекистонда жорий қилingan ҳокимлик институти алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Давлатнинг салмоқли вазифаларини маҳаллий давлат органлари бажаради. Республикамизда маҳаллий давлат органларининг тизимини белгилашда бир-биридан мустақил, лекин ўзаро ҳамкорликда, бир-бирини назорат қилиш асосида фаолият кўрсатадиган икки орган, яъни вакиллик органи— халқ депутатлари Кенгашлари ва ижроия ҳокимияти органи ҳокимликлар бўлиши назарда тутилади. Ижроия ҳокимиятига бошчилик қилувчи ҳокимлар янги институт бўлса, халқ депутатлар Кенгашлари мустақил демократик давлатимиз характериға мослаштирилди. "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунда шу масалалар мустақкамланган.

Жойларда вакиллик ҳокимияти ва ижроия ҳокимияти органларини тузишдаги асосий мақсад давлат органлари ишларида аҳолининг иштирокини таъминлаш, маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни кўпчилик билан бамаслаҳат бўлиб муҳокама қилиш ва тўғри қарор қабул қилиш, ижроия ҳокимияти органлари фаолияти устидан маҳаллий миқёсда назорат ўрнатишдан иборат эди.

Вакиллик органлари ролиға беписандлик билан қараш, айрим жойларда ҳокимларнинг хизмат вазифасини суистеъмол қилишиға сабаб бўлганлигини, Ўзбекистон Президентининг нутқларидан кўриш мумкин. И.Каримов ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларидан иборат мустақил уч тизимға тақсимлаш ишини амалда рўёбға чиқариш зарурлиғиға катта эътибор беради. "Жойларда ҳам ҳар қайси бўғинда шу тақсимот олишмай жорий этилмоғи шарт. Бу уч тизим бир-бирининг

ишига аралашмасдан, бир-бирини назорат қилган ҳолда фаолият олиб боришига эришиш лозим".¹

Президент И.Каримов нутқларида мамлакатимизда таркиб топган давлат бошқарув тизими самарали ишлаши, бу тизимнинг ҳар бир бўғини зиммасига юклатилган вазифалари ва бурчларини сидқидилдан бажаришда назорат фаолиятининг аҳамиятига алоҳида тўхталади. "Ижро ҳокимияти устидан жамоатчилик, аввало, сайлаб қўйиладиган ҳамда ваколатли органлар назоратини, бошқача айтганда, зарур ваколат берилган халқ депутатлари амалга оширадиган назоратни бутун чоралар билан кучайтириш лозим, деган эди.

Бундан ташқари Ўзбекистон Президенти маҳаллий ижроия ҳокимият органларининг бошқарув тизимини ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида такомиллаштириб боришга, юқори малакали кадрлар билан таъминлаш, раҳбарларнинг халқ олдида ҳисобот бериб туриши каби масалаларга диққатни жалб қилади. Ҳозирги кунда "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди. "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуннинг ҳам таҳрирдаги лойиҳасини тайёрлаш ишлари олиб борилмоқда.

Ижроия ва ваколатли ҳокимиятлар ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий мувозанатнинг таъминлашда суд ҳокимияти алоҳида аҳамият касб этади. Суд системасининг мустақил ҳокимият сифатида ривожланиши ва такомиллаштириш йўлида мамлакатда қатта ишлар қилинди ва қилинмоқда. Мустақиллик йилларида суд-ҳуқуқ тизимини эркинлаштириш ва демократлаштириш борасида муҳим қадамлар қўйилди. Бунинг натижасида мамлакатимизда замонавий демократия талабларига жавоб бера оладиган суд тизими шакллана бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ўз нутқларида суд-ҳуқуқий соҳасига дахлдор ислоҳотларни ўтказиш масалаларига тўхталиб, бу ислоҳотларнинг барчаси суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилмоғи лозим деб айтган эди. Собиқ иттифоқ вақтида суд давлатнинг жазо маҳкамаси сифатида фаолият кўрсатди. Юртбошимиз таъкидлаганидек: "Булар барчаси одамлар

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон телерадиокомпанияси раиси А.Кўчимов билан суҳбат

онгига чуқур ўрнашиб қолган. Бизнинг вазифамиз ушбу кўникмаларни, психологияни тубдан ўзгартиришдан иборат. Халқ судини фақат одамларни қоралайдиган, жазолайдиган орган деб эмас, аксинча, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қиладиган орган, деб билиши керак.

Бу-ўта муҳим. Яна қайтараман, одамлар суд органларини ўзларининг ҳимоячиси, адолат посбони деб билиши керак.¹ Суд тизимини ислоҳ қилиш билан боғлиқ муаммолар орасида судьяликка номзодларни танлаш ва тайинлаш масаласи ниҳоятда жиддий. БМТнинг "Суд органларининг мустақиллигига доир асосий тамойиллар" резолюциясида шундай ёзилган: судга танланган шахслар юксак ахлоқ ва тсеъдод соҳиблари, шунингдек, ҳуқуқ соҳасида маълум тайёргарликка, малакага эга бўлмоғи лозим.

Суд тизимини ислоҳ қилиш соҳасидаги асосий йўналишларни юртбошимиз аниқ кўрсатиб берди. Булар юқори малакали ҳуқуқшунос мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришиш, суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг амалда тенглигини таъминлаш ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш, жиноий ва фуқаролик ишларни кўрувчи судьяларнинг ихтисослашувини амалга ошириш ва бошқалар.

Суд бугунги кунда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли тарзда ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда.

1993 йили қабул қилинган "Судлар тўғрисида"ги биринчи Қонунидаёқ суд иш юритишининг, том маънодаги мустақил ва фақат қонун олдида жавоб берувчи суд тизимининг қонуний асослари яратилди. "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги, "Адвокатура тўғрисида"ги, "Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида"ги қонунлар, фуқаролар, юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишни кучайтиришга, суд тизимини демократлаштиришга қаратилган бошқа қонунлар қабул

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Том 7. Т., "Ўзбекистон", 1999 й., __ бет.

қилинди. Жаҳон тажрибасини ҳисобга олиб, биринчи марта Ўзбекистон Конституциявий суд таъсис этилди, хўжалик судлари тизими яратилди. 2000 йилда таҳрирдаги "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг қабул қилиниши суд тизимини ислоҳ қилишда муҳим босқич бўлди. Унда суд фаолиятини янада демократлашуви ва такомиллашуви учун шароит вужудга келтирилди.

Энг муҳими шундаки ушбу қонун суднинг мустақиллигини таъминлашнинг мустаҳкам механизмини яратди. Судьялик лавозимларига номзодларни тавсия этиш, уларнинг ваколатларини тўхтатиш ва муддатдан илгари тугатиш ҳақида тақдимномалар киритиш ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида тузилган Судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси зиммасига юкланди.

Умумий юрисдикция судларининг ихтисослашуви қонуний мустаҳкамланди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича алоҳида судларни ташкил этиш механизми жорий қилинди. "Судлар тўғрисида"ги янги Қонун асосида суд кадрларини танлаш ва тайинлашнинг самарали ва демократик ҳуқуқий механизми яратилди. Бу механизм суд ҳокимиятининг амалдаги мустақиллигини, судьялик лавозимига тайинлашда холисликни таъминлашга қаратилгандир. Ҳуқуқий давлатни вужудга келтиришнинг бош омилларидан бири – мукамал қонунчиликни яратишдир. Ана шу ўлчов бошқарув тизимидан тортиб, ҳаётнинг энг кичик соҳаларигача дахлдор бўлган қонунлар тизимини ишлаб чиқиш заруратга айланмоқда.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва пировардига етказиш борасида янги қонунлар қабул қилиш, амалдаги қонунларни эса танқидий кўз билан баҳолаб, уларга замон талаб қилаётган ўзгаришларни киритиш мақсадида катта ишларни амалга ошириш лозимлигини уқтиради. Ўзбекистон Республикаси Президенти суд тизими билан бир қаторда жамиятда қонунийликни ва ҳуқуқ-тартиботни таъминловчи тизимида жорий қилинаётган ислоҳотларни танқидий баҳолаб, уларни янада чуқурлаштириш ва қатъиятлик билан олиб бориш зарурлигини уқтиради.

"Бугун бизнинг ҳуқуқий доктринамиз мутлақо янгича, демократик тамойилларга асосланган. У, энг аввало,

Ўзбекистон Конституцияси талабларига кўра, инсон ҳуқуқларининг устиворлигини таъминлайди. Инсон ҳимоянинг бош субъекти бўлиб, унинг ҳаёти ва соғлиғига суиқасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади" - дейди И.Каримов. Мана шу доктринага таянган ҳолда Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг олтинчи сессияси мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган "Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал ҳамда Маъмурий жавобгарлик Кодексларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида" ги Қонун қабул қилиниши суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларни чуқурлаштириш учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Янги тахрирдаги "Прокуратура тўғрисида"ги Қонун, авваламбор, қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботини мустаҳкамлашга, Конституция ва қонунлар устиворлиги тамойилини таъминлашга қаратилгандир.

2-§. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида биз демократик ҳуқуқий давлат билан бир қаторда фуқаролик жамиятини барпо этамиз деган ғоя ўз ифодасини топган. Бу ғоя асосида "Фуқаро-жамият-давлат" ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топиш муаммоси ётади. Фуқаролик жамиятининг талқини ўзининг тарихий ривожланишида бир неча босқичларни босиб ўтди. Арастудан бошлаб то XVIII асргача фуқаролик жамияти фуқаролар бирлашмаси, ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи давлатнинг бир шакли маъносида тушунилди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан фуқаролик жамиятининг талқини ўсиб келаётган буржуазиянинг феодал ижтимоий-сиёсий тартибларидан қутилиш учун олиб борган курашининг назарий асослашга қаратилган эди. Бунда одамни одам устидан ҳукмронлик қилишга асослаган ижтимоий муносабатлар мутлоқ инкор қилинди. "Эркинлик", "Тенглик", "Бродарлик" - шиорларида мана шу ҲОЯ ўз ифодасини топгандир. Янги даврда фуқаролик жамияти ижтимоий-иқтисодий муносабатларга давлат аралашидан холи бўлган хусусий мулк эгаларининг жамиятидир деб тушунтирилди. Бунда одам устидан одамнинг ҳукмронлиги

ўрнига, шахс эркинлиги, унинг мулкга эгалик ҳуқуқи биринчи ўринга қўйилди. Фуқаролик жамиятини ҳозирги талқини ҳам шу тушунчага асослангандир.

Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов фуқаролик жамияти тушунчасининг моҳиятини шундай таъкидлайди: "Биз учун фуқаролик жамияти бу - инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга халақит қилмайдиган, балки ёрдамлашадиган, шахс манфаатларини амалда жорий қиладиган, унинг ҳуқуқ ва эркинликларининг энг кўп даражада таъминланишига шароит тугдирадиган ижтимоий макондир".¹

Фуқаровий жамиятнинг асосий белгилари:

- инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўлиқ таъминланганлиги;

- ўзини-ўзи идора қилишнинг жорий этилиши;

- эркин рақобат учун кенг шароит яратилиши;

- шаклланган эркин жамоатчилик фикри ва плюрализм;

- инсоннинг ахборот олиш ҳуқуқини тўлиқ таъминланганлиги;

- кўп укладлик иқтисод;

- жамият аъзоларининг муносиб ҳаёт даражасини таъминлашга қаратилган кучли ижтимоий сиёсат ва бошқалар.

Фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлат билан биргаликда шаклланади. Уларни бир-бирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу жараён жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиёти, унинг илмий ва техникавий асосларини яратиш билан белгиланади. Жамият ҳуқуқни хайрихоҳлик билан қабул қилгандагина қонунларнинг бажарилиши, уларга риоя қилиш мажбурий эканлигини онлаш таъминланади. Бусиз ҳокимият ҳам, ҳуқуқнинг ўзи ҳам қонунларнинг бажарилишини тўлиқ таъмин қила олмайди.

Фуқаролик жамияти юксак даражали фуқароликни моддий, маданий ва интеллектуал ривожланишнинг юқори босқичига кириб боришини тақозо қилади. Фуқаролик жамият аъзолари ўз мулки, ҳуқуқ ва эркинликларига тўлиқ эгадирлар. Улар қўрқув ва зўравонлик интизоми билан кишанланган эмаслар. Шунинг учун ҳам улар инсон ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. "Ўзбекистон", 1997 й., 166 бет.

жамият фаровонлиги ва хавфсизлигининг таъминлаш масъулиятини ўз зиммасига олган давлатнинг қонун ва қадриятларини хурмат қиладилар ва ихтиёрий равишда бажарадилар.

Фуқаролар жамиятдаги ҳуқуқий муносабатлар заминида ҳуқуқий нормалар ва уларнинг санкциялари билан бир қаторда виждон, бурч, масъулиятни ҳис қилиш, ички интизом, хуллас, ҳуқуқий фуқаролик каби инсоний фазилатлар ётади. Коррупция, порахўрлик, қариндош-уруғчилик, шовинизм, миллатчилик каби иллатлар фуқаролик жамиятига мутлоқ ёддир. Бу жамият аъзоси ривожланган ҳуқуқий маданиятга эга бўлган шахсдир. У қонунга итоат қилишни энг олий имтиёз деб тасаввур қилади.

Бунга эришиш йўлида ҳали кўп-кўп қийинчилик ва синовлардан ўтишимиз, кўп-кўп муаммоларнинг ечимини топишимиз керак. "Олдимизда турган барча гов ва тўсиқларни енгиш жараёнида ҳаммамиз учун энг таъсирчан қуролга айланадиган куч - бу халқимизнинг ҳуқуқий онгини, тафакқурини тарбиялаш, ҳуқуқий маданиятини ошириш, қалбида эркинлик ва масъулият туйғуларини қарор топтиришдир".¹ Республикамиз фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда, қонунлар лойиҳаларини муҳокама қилишда ўзининг вакиллари орқали ва бевосита иштирок этмоқдалар. Халқимизнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок этиши референдумларда ўз ифодасини топади. Маълумки, референдумларда мамлакат, халқ тақдири учун фавқулодда, долзарб аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий-меъёрий актлар, сиёсий муаммолар хал қилинади. Мустақилликга эришганимиздан буён уч марта умумхалқ референдуми ўтказилди. Уларнинг натижалари аҳолининг сиёсий ҳуқуқлардан онгли ва фаол ойдаланаётганликларидан далолатдир.

Мамлакат фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок қилиш ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланмоқдалар. Мамлакатимиз аҳолисининг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этувчи жамоат ташкилотларидан бири касаба уюшмаларидир. Улар бир қатор ташкилий ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон Конституциясининг 8 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи, "Халқ сўзи", 2000 й., 8 декабрь.

амалий ишларни халқ билан давлат ўртасидаги муносабатни мувофиқлаштириш вазифасини амалга оширмақдалар. Бугунги кунда Ўзбекистонда кўппартиявийлик қарор топди. Кўппартиявийлик тизимининг муваффақияти жамиятда мавжуд партиялар сони билан эмас, балки сиёсий ҳокимиятни амалга оширишдаги иштироки билан белгиланади.

Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг муҳим унсури ҳисобланади. Аини фуқаролик жамияти негизида, халқнинг сиёсий иродаси шаклланади. Сиёсий партиянинг диққат марказида демократик сайловлар орқали давлат ҳокимиятини эгаллаш мақсади туради. У халқнинг муайян қисмини уюштиради ва ундан маълум муддатга, давлатни идора этишга ваколат олади. Давлат ҳокимиятини эгаллаш эса, ўз навбатида, сиёсий партиянинг дастурий мақсадлари, халққа берган сайлов олди ваъдаларини бажариш учун расмий мурувват бўлиб ҳизмат қилади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов жамиятимизда турли партиялар ва ҳаракатларнинг пайдо бўлаётгани ижобий ҳол эканлигини таъкидлаб, шундай дейди: "Келажакда партиялар ва жамоат ҳаракатларининг роли ва мавқеи ошади. Қайси партиянинг дастури халққа манзур бўлса, уша партия ҳокимият тепасига келади. Агар дастурини, берган ваъдаларини бажара олмаса, ўрнини бошқа партия вакилларига бўшатиб беришга маҳбур бўлади. Бундай ижобий рақобатлардан халқ вақт ютиши мумкин".

Биздаги мавжуд партия ва ҳаракатлар демократия шароитида яшаб кўрмаган. Уларнинг ҳар бири ўзини мутлоқ ҳақиқат жарчиси деб билади. Тўғриси айтсак, ўзаро ҳурмат, баҳс ва мунозара этишмайди", - дейди юртбошимиз.

Аини вақтда биздаги мавжуд тўрт партия энди ўзининг жамиятдаги ўрнини ўзи таниб ва уни халққа танитиши жараёнида мамлакат сиёсий ҳдетида муҳим ўринни эгаллаб бормоқда. Лекин масала бу жараёни янада фаоллаштиришдир. Асосий қонунда фуқароларнинг фикр, сўз ва эътиқод эркинликлари белгилаб қўйилган. Бу мамлакатимизда тафаккур тараққиётининг камол топтиришда катта рол ўйнамоқда. Лекин фикр эркинлигини бир ёқлама тушуниш, суистеъмол қилиш ҳам ярамайди. Жамият маънавий муҳитини мусаффо сақлаш, бу борада суистеъмолликка йўл қўймаслик фикр эркинлигини ҳам

муайян меъёр ва ҳуқуқий чегара доирасида қўйишни тақозо этади. Фуқаролик жамиятининг шаклланишида муҳолифатнинг ўрни ҳам ўзига хосдир.

"Биз,- дейди И.Каримов,- расмий ҳокимият билан гоёвий ва амалий жиҳатдан рақобатлаша оладиган, амалий таклифлар кирита биладиган, жамиятимизнинг турли сиёсий қатламлари манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқа оладиган муҳолифатни кўришни истаймиз. Мустақил мамлакатимизда тобора чуқурлашаётган демократик ислохотлар мантиқи айнан шундай сиёсий муҳолифат шаклланишини тақозо этмоқда".¹

Фуқаролик жамиятининг шаклланишида фуқароларнинг иқтисодий эркинлиги, мулкка эгаллик қилиши, халол рақобат учун шароит бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Бугун республикамизда хилма-хил мулк шакллари асосланган иқтисодий муносабатлар тизими вужудга келди. Бу ўз навбатида инсон манфаатларини рўёбга чиқаришнинг энг таъсирчан воситаси, унинг ҳаракатга келтирувчи кучи бўлиб қолди. Мамлакатда чинакам ўрта мулкдорлар синфи шакллана бошлади. "Одам ўзини чинакаммига мулкдор деб хис этмас экан у ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун мулкдор сифатида курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолишга ва ҳимоя қилишга интилмади".

И.Каримов "Кучли давлатдан кучли жамият сари" деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш зарурлигини асослайди. "Хаммамизга аёнки, бу йўналиш ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни хал қилишда давлат тизимларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо қилади. Бунинг учун, аввламбор, давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юритувчи тузилмалар, биринчи галда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим".

Давлат, дейди И.Каримов, иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги устивор йўналишларни аниқлаш, қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий нормаларнинг барча томонидан сўзсиз

¹ Каримов И.А. "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари". Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Т., "Ўзбекистон". 1997, 123-бет.

бажарилишини таъминлаш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини қарор топтириш учун зарур ва ҳаммага баробар бўлган шарт-шароитлар яратиш ишлари билан шурулланиши даркор.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги барча тўсиқларни бартараф қилиш, давлатнинг корхоналар хўжалик фаолиятига, айниқса хусусий бизнес фаолиятига аралашувини чеклаш билан боғлиқ ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Президентимиз махсус фармонларига кўра мамлакатимизда текширув органларининг сони жиддий қисқартирилди, текширувчи органларнинг ваколати ва текшириш тартиблари қатъий чегаралаб қўйилди. Айни вақтда Вазирлар Маҳкамаси хузурида иқтисодиётга алоқадор бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг аризалари билан ишловчи махсус кўмита ташкил этилди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатимизда иқтисодий соҳанинг, кишилар иқтисодий фаолиятининг эркинлашиб бораётганлигини ва бунинг натижасида фуқаролик жамиятининг иқтисодий базаси мустаҳкамланиб бораётганлигини кўрсатади. Мамлакатда фуқаролик жамиятини қуриш демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширилишини кўзда тутди.¹

Бугун мамлакатда нодавлат ташкилотлари мустақиллигининг ҳуқуқий ва амалий жиҳатдан таъминлайдиган муайян қонунчилик тизими юзага келди. Айни вақтда мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида, Республика Олий Мажлисида демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари кўмитаси, Олий Мажлис хузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, нотижорат халқаро маркази ва фуқароларнинг касбига, қизиқишига кўра вужудга бир талай ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий табиатга эга бўлган нодавлат

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т., "Ўзбекистон", 1999, 26-бет.

ташкилотлари ижтимоий ҳаётимизнинг турли жабҳасида фаоллик кўрсатмоқда.

Юртимизда турли шакллардаги ўз-ўзини бошқариш органлари тизими шаклланиб бормоқда. Маълумки, бу тизимлар 1993 йил 2 сентябрда "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонуни билан ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат органлари билан ҳамкорликда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилади. Ўз фаолиятида аҳоли ташаббускорларига таянади. Аҳолининг ҳокимиятни амалга ошириши ишларига жалб қилади. Бугунги кунда маҳалла ва маҳалла фаолларининг роли ва мавқеи ошиб бормоқда. Маҳаллалар муайян ижтимоий, ахлоқий ва маиший тартиб қоидаларига риоя қилиш, тинчлик ва осойишталик, ўзаро меҳр-оқибат аҳилликни таъминлашга хизмат қиладиган маънавий ва ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ўтаб келмоқда. Маҳаллалар фаолиятини уюштиришда ва такомиллаштиришда бир талай ютуқларга эга бўлган бўлсакда, бу соҳада амалга ошириш лозим бўлган тадбирлар йўқ эмас. Президент И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўн йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида маҳалланинг ҳаётимиздаги мавқеини знада ошириш, унинг қонуний, ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, уни моддий-молиявий шароитларини ташкил қилиш масалаларига тўхталди ва 2003 йилни "Обод маҳалла йили" деб эълон қилди.

Маҳалланинг давлат ва жамоатчилик ҳокимияти ва бошқаруви тизимида тутган ўрни ва ролини ошириш билан боғлиқ масалаларни амалий ҳал этиш заруратини инobatга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти "Обод маҳалла йили" дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича Республика комиссиясини тузиш тўғрисида фармойиш қабул қилди. Юртбошимиз маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларининг ўзини-ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бор қисмини босқичма-босқич топшириш лозимлиги,бу эса фуқароларнинг ўзларига ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда кенг иштирок этиш учун имконият яратиб беради

деб, уқтиради.¹ Президент И.Каримов "Кучли давлатдан - фуқаролик жамият сари" концепциясига алоҳида эътибор беради. "Ишончим комилки, вақти-соати келиб, бугунги ўтиш даври учун зарур кучли давлат функциялари ва аломатлари аста-секинлик билан тадрижий равишда жамият зиммасига ўтади. Мана шу йўл, мана шу назарий масаланинг моҳиятини атрофлича ёритиш, уни ҳаётимизда, амалиётимизда ҳал қилувчи сиёсатга айлантириш нафақат бугунги, балки эртанги кунимизнинг ҳам энг муҳим ва долзарб вазифасидир". Халқимиз ўзининг ҳошия-иродасини, нуқтаи-назарини, умумхалқ минбаридан туриб бевосита айтиш ва унинг акс садоларини умумлаштириш имкониятларига эга бўлиб бормоқда. Бу жараённинг боришида оммавий ахборот воситаларини роли ошиб бормоқда.

"Хозирги пайтда қабул қилинган қонунлар ва қонун ҳужжатлари ижроси устидан жамоат назоратини, давлат ҳамда мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширадиган механизм сифатида оммавий ахборот воситаларининг мавқеини кучайтириш зарур. Айни шу оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишга имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак. Айни шу оммавий ахборот воситалари жамиятимизнинг демократик кадриятларини ва тушунчаларини ҳимоя қилиш, одамларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий онгини шакллантириш бўйича фаол иш олиб бориш керак".

Президент И.Каримов оммавий ахборот воситаларини ҳақиқий тўртинчи ҳокимиятга айланишини таъминлаш масаласига алоҳида эътибор беради. Бу соҳада қилинган ишлар ҳақида гапириб, И.Каримов ахборот воситаларини ҳақиқий тўртинчи ҳокимиятга айлантириш борасида қилиниши зарур бўлган вазифаларни белгилаб беради. Булар малакали журналист кадрларни тайёрлаш ишини савиясини кўтариш, ахборот соҳасида рақобатнинг ривожлантиришдан иборатдир. Давлат, дейди И.Каримов, ахборот маконида ҳалол рақобат бўлиши учун тегишли шарт-шароит яратиб бериши керак. Жамиятда реал демократлашувнинг гарови шундадир.

Бундан ташқари юртбошимиз оммавий ахборот воситаларини самарадорлигини таъминлашга қаратилган

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т. "Ўзбекистон", 1999, 28-29-бетлар.
Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т. "Ўзбекистон", 1999, 30-31-бетлар

"Оммавий ахборот соҳасида иқтисодий муносабатлар асослари ҳақида", "Телерадио эшиттириш ҳақида" махсус қонунлар қабул қилиш масаласини қўйди. Фуқаролик жамиятининг ҳолатининг ўлчови, барометри жамоат фикрининг ўрганиш ва шакллантиришдир. Бу ошкоралик ва очиқликнинг таъминлаш воситасидир. И.А.Каримов бу масалага алоҳида аҳамият беради. Жамиятимизнинг янада демократлашуви ва фуқаролар институтларининг шаклланиши аҳолининг сиёсий фаоллиги, уни мамлакат сиёсий, жамоат ва давлат ҳаётида иштирок этиши билан узвий боғлиқдир. Ислоҳ Каримов инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини ҳимоялаш, уларнинг кафолатларини сўзда эмас, реал ҳаётда таъминлаш қонунчилигимиз ва амалий фаолиятимизнинг доимий эътибор марказида бўлишини уқтиради.

Президентимиз Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори баркамол авлод эканлигини нихоятда кенг ва чуқур таҳлил қилиб берди. "Бугунги кунда олдимизга қўйилган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз жамиятимизнинг янгилалиши, ҳаётимизнинг тараққиёт ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси, тақдири уларнинг барчаси, авваламбор замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутухассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғланганлигини барчамиз англаб етмоқдамиз".¹

Бугунги кунда "Кадрлар тайёрлаш дастур" асосида таълим-тарбия муассасаларида туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу жараён мазмунан янги ўқув дастурлари, услублари ёрдамида амалга оширилмоқда. Биз бугун бу жараённинг дастлабки натижаларини кўриб, унинг тараққиёт тенденцияларини тасаввур қилмоқдамиз. Ҳуқуқий ислохотларни амалга ошириш умумий вазифадир. Жамият, давлат, фуқаро бу ишга масъулдирлар. Бироқ бу вазифани бажаришда ҳуқуқ ва тартибот соҳасида хизмат қилувчи мутахассисларга махсус масъулият юклатилади. Юридик кадрларнинг тайёрлашни жиддий яхшилаш вазифаси шундан келиб чиқади.

¹ И.Каримов. Баркамол авлод орауси. Т. "Шарқ", 1999, 9-бет.

Ўзбекистон Президенти малакали юридик кадрларни тайёрлаш ишини такомиллаштириш миллий ҳуқуқшунослик мактабини яратиш, ҳуқуқшунослик фани илмий ва амалиётининг долзарб муаммоларига доир очиқ ва кенг баҳс-мунозаралар олиб бориш, ҳуқуқий тизимни такомиллаштириш, қонунлар тайёрлашнинг истиқболли дастурларини яратиш вазифаларини қўйди.

Ҳозирги кунда юртбошимиз белгилаб берган вазифаларни амалга ошириш борасида Ўзбекистон ҳуқуқшунослари томонидан муайян ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда.

МУНДАРИЖА

Кириш.....3

I-боб. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг предмети ва методи

1-& Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг предмети...4
2-&. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўрганиш методологияси7
3-&. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг аҳамияти 15

II-боб. Қадимги Шарқда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&. Қадимги Шарқда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши (Миср,Бобил ва бошқалар)17
2-&.Қадимги Хиндистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар...19
3-&.Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар20
4-&.Қадимги Туронда сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар. («Авесто»)22

III-боб. Қадимги Юнон (Греция)да сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&.Қадимги Юнонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзига хос қирралари.....29
2-&.Афлотун (Плутон)нинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари32
3-& Арасту (Аристотель)нинг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотлари33

IV-боб. Қадимги Римда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&. Қадимги Римда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзига хослиги ҳақида36
2-&. Рим ҳуқуқшуносларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

V-боб. Ўрта асрларда Ўзбекистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&. Ислом сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзига хос томонлари ва йўналишлари. (Имом Бхорий, Бурхониддин Марғиноний) сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....40
2-&. Халқ озодлик ҳаракати сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳақида49
3-&. Фаробийнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари.....58

4-&. Беруний, Ибн-Сино ва бошқаларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	59
---	----

VI-боб. Амир Темур ва темурийлар давридаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&. Темур «тузуклари»да сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.....	74
2-&. Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	76
3-&. Навоийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	80

VII-боб. Фарбий Европада Ўрта асрлар сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

1-&. Кириш.....	84
2-&. Августиннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	86
3-&. Фома Аквинскийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	87

VIII-боб. Фарбий Европада уйғониш даври сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

1-&. Уйғониш даври хусусиятлари.....	91
2-&. Макиавеллининг сиёсий қарашлари.....	91
3-&. Боденнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	93

IX- боб. Фарбий Европа мамлакатларида табиий ҳуқуқ таълимотларининг шаклланиши ва ривожланиши

1-&. Кириш.....	95
2-&. Гуго Гроцийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	95
3-&. Томас Гоббснинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	96
4-&. Джон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	98
5-&. Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	99
6-&. Шарль Лун Монтекъенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	100
7-&. Табиий ҳуқуқ назариясидаги асосий икки йўналиш ҳақида (Жан Жак Руссо, Волтер ва бошқалар).....	102
8-&. Иммануил Кантнинг ҳуқуқий қарашлари.....	104
9-&. Георг Вилгельм Фридрих Гегелнинг ҳуқуқий қарашлари.....	107

X-боб. АҚШнинг мустақиллик учун кураш даври сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

1-&. Кириш.....	111
2-&. Томас Джефферсоннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	111
3-&. Томас Пейннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	112

XI-боб. Россия сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг айрим хусусиятлари

1-&. Кириш	114
2-&. Маърифатпарварлик йўналиши вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	117
3-&. Славянофиллар ва ғарбчилар йўналиши вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	118
4-&. Либерал йўналиш вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари	118

XII-боб. Либерализм сиёсий ва ҳуқуқий тарафларининг шаклланиши ва ривожланиши

1-&. Либерализм таълимотининг моҳияти	125
2-&. Бенжамен Констант, Иеремия Бентамнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	127
3-&. XX аср либерализмининг хусусиятлари.....	132

XIII-боб. Марксизмнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ва унинг инқирози

1-&. Марксизмнинг шаклланиш хусусиятлари.....	135
2-&. К.Марк ва Ф.Энгельснинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари	136
3-&. В.И. Лениннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	137
4-&. Марксизмнинг амалиётда қўлланиши ва унинг инқирози	137

XIV-боб. Ўрта Осиёда XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий фикр

1-&. Кириш	141
2-&. Ўрта Осиё халқларининг XVI аср ижтимоий-сиёсий фикри	143
3-&. Ўрта Осиё халқларининг XVII асрнинг огири XVIII асрнинг биринчи ярмида ижтимоий фикр.....	146
4-&. Ўрта Осиё халқларининг XIX асрда ижтимоий-сиёсий фикри	148

XV-боб. XIX аср охири XX аср бошида Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий фикр

1-&. Кириш	150
2-&. Маърифатпарварлик ҳаракатининг вужудга келиши ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари	152
3-&. Аҳмад Донишнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.....	153
4-&. Бердимурод Бердахнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	155

5-&. Сатторхон ва Фурқатнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	156
6-&. Муқимий, Завқий, Анбар Отин, Аваз Ўтар, Ҳамза Ҳаким-Зоданинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	158

XVI-боб. Жадиғизимнинг сиёсий дастури

1-&. Кириш	162
2-&. Махмуд-Ҳўжа Беҳбудийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари	164
3-&. Ёш бухороликлар: Фитрат, Файзулло Ҳўжаев ва бошқаларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	168

XVII-боб. Мустақил Ўзбекистонда XX аср охири ва XXI аср бошида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1-&. Мустақил Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ғояларининг шаклланиши ва уларни жорий қилиниш	171
2-&. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат.....	189

ҚЎШИМЧА ЁЗУВЛАР УЧУН

ҚЎШИМЧА ЁЗУВЛАР УЧУН

ҚҰШИМЧА ЁЗУВЛАР УЧУН

ҚЎШИМЧА ЁЗУВЛАР УЧУН

СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

**Олий ўқув юртлари ҳуқуқшунослик
мутахассислиги бўйича таълим
олаётган талабалар учун
ДАРСЛИК**

Муҳаррир: А.Боймаматов
Техник муҳаррир: Ф. Нурлибаев.
Компьютерда саҳифаловчи: Ш. Рахимов.

Босишга рухсат этилди: 16.07.03. Ҳажми: 13,б.т
Адади: 500. Буюртма: № 178.
ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳар, Сайилгоҳ 35.

СИЕСИ ВА ХУҚУҚИИ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ